

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты

ҚАЗАҚСТАН-2023: қазіргі үрдістер — мен — болашақ бейнесі

Астана, 2024

УДК 323/324 (574)
ББК 66.3 (5Каз)
К14

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеу институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

Редакция алқасы:

Е.В. Тұқымов, А.Қ. Нұрша, А.С. Жолдыбалина, Н.Н. Сақуов,
А.Қ. Назарбетова, М.Б. Жиенбаев.

К14 **ҚАЗАҚСТАН-2023: қазіргі үрдістер мен болашақ бейнесі.**
Ұжымдық монография. – Астана: Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер
институты, 2024. – 260 бет.

ISBN 978-601-7476-27-4

Монография қазіргі Қазақстанның ішкі-сыртқы экономикалық саясатындағы процестердің дамуын, сондай-ақ турбуленттілік дәуіріндегі қалыптасқан үрдістерді талдауға және пайымдауға арналған. Кітапта 2022 жылғы қаңтар оқиғасынан кейін орын алған саяси транзитке назар аудару, қарастыру ұсынылған. Сондай-ақ бұл кітаптан Қазақстанның барлық даму салаларындағы реформалар бағытын одан әрі ұстану сценарийлерін әзірлеудегі қиындықтарды жеңу мен жаңа мүмкіндіктер табуға бағытталған әрекет пен болашақтың бедерін бағамдауға болады.

Басылым саясаттану және әлеуметтану, экономика, халықаралық қатынастар саласындағы мамандарға, сондай-ақ көптеген сарапшылар мен оқырмандарға арналған.

УДК 323/324 (574)
ББК 66.3 (5Каз)

ISBN 978-601-7476-27-4

9 786017 476274

© ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2024

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	5
Бірінші бөлім. Саяси саланы дамыту парадигмасы	12
1.1. Жаһандық дәуірдегі мемлекеттік басқарудың сын-қатерлері	12
1.2. Бақылау және тепе-теңдік жүйесі: әрі қарай жаңарту	24
1.3. Партия алаңының жаңа келбеті	37
1.4. Жергілікті өзін-өзі басқарудың жаңа құрылымдары	62
Екінші бөлім. Қоғам: Біз қайда бет алдық?	74
2.1. Қазақстанның демографиялық динамикасы	74
2.2. Қазақстан қоғамындағы басым құндылықтар және олардың динамикасы	98
2.3. Қазақстандағы саяси белсенділіктің жаңа тенденциялары	119
Үшінші бөлім. Қазақстан экономикасы: трендтер, мүмкіндіктер және қиындықтар.....	128
3.1. Қысқаша экономикалық шолу. Негізгі трендтер	128
3.2. Ұлттық экономикадағы қиындықтар	133
3.3. Қиындықтарды мүмкіндіктерге айналдыру	174

Төртінші бөлім. Қазақстан сыртқы саясатындағы тенденциялар: басымдықтар, міндеттер мен қиындықтар	194
4.1. Турбуленттілік дәуіріндегі халықаралық қатынастар мен әлемдік тәртіптің өзгеруі	194
4.2. Халықаралық институттар мен ұйымдар рөлінің өзгеруі.....	211
4.3. Дәстүрлі емес қиындықтардың өсуі	222
4.4. Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастықты нығайту	233
Авторлар туралы мәлімет	256

АЛҒЫСӨЗ

Әлем жаһандық өзгерістер қарсаңында тұр: он жыл бұрын ғылыми фантастикадан көретініміз күнделікті шындықтың ең қарапайым объектісіне, ал мүмкін емес болып көрінген нәрсе, керісінше, қалыпты жағдайға айналды. Әлемдік процестердің жаңа динамикасының аясында «әлем енді бұрынғыдай болмайды» деген сөзді осы дәуірдің тренд-сөздерінің бірі деп айтуға болады. Шын мәнінде, әңгіме шындықтың іргелі негіздері адамзаттың қайта қарауға болатын барлық ережелерін, нормаларын, принциптерін және құндылықтарын жаһандық түрлендіру туралы болып отыр. Адамзат тарихында әртүрлі сипаттағы жаһандық өзгерістер тарихи дәуірлерді өзгертудің алғы шарттарына айналды.

Адамзат өзінің прогрессивті дамуын жалғастырып келеді. Ал ғылыми-техникалық даму қоршаған ортаны өзгертетін жаңа өнімдерді, шешімдер мен инновацияларды тудыруда, ал оларды түсіну әзірге мүмкін болмай тұр. Қазіргі жаһандық өзгерістердің концептуалды айырмашылығы олардың ауқымында емес, алдыңғы тарихи дәуірлерден айырмашылығы олардың пайда болу қарқындылығы мен осы өзгерістердің көріну жылдамдығында. Қазіргі әлем бұрын-соңды болмағандай бір-бірімен тығыз байланысты, жер шарының қандай да бір аймағындағы әртүрлі сипаттағы жергілікті дағдарыстардың салдары анық сезіледі. Жаһандық үдерістердің және тұтастай алғанда әлемнің өзара байланысы жаһандық саясаттың барлық субъектілері үшін жаңа көпдеңгейлі сын-қатерлер туғыза отырып, тек арта түседі. Мұны мемлекеттердің шекарасымен шектеліп қалғанына қарамастан, бар қиындыққа бейімделген қоғамның өзара әрекеттесуі үшін жаңа кеңістіктер пайда болған COVID-19 пандемиясы да дәлелдеді.

Жаһандық өзгерістер кешені әлемнің әрбір жеке аймағында бірегей әсерлер тудыратын аймақтық бөлінушілікке ие. Түрлі мемлекеттер мен жекелеген аймақтар әлем тарихынан білетініміздей өзінің шарықтау шегі мен құлдырау кезеңдерін

бастан кешіріп, әлемдік тәртіпте күрделі мәселелер тудырады. Әлемдік саясаттағы өсіп келе жатқан блоклизм (топтасу) мен бөлшектену жаһандануды кері қайтара ала ма әлде қазіргі әлемдік тәртіп қаншалықты тұрақты болса да, әлем бәрібір трансформацияға ұшырайды ма?

Әлемдік даму орталығы жаһандық тепе-теңдік теңдеуіне жаңа айнымалыларды енгізу арқылы батыстан шығысқа қарай жылжуын жалғастырып келеді. Қалай болғанда да, бұл процесс сөзсіз әлемнің сол аймақтары мен мемлекеттері үшін тәуекелдерді де, сапалы жаңа мүмкіндіктерді де тудырады. Олар іштей де, сырттай да жаһандық трансформация контурына тиімді бейімделе алады.

Ұлттық мемлекеттерге әлемдік геосаясаттың өзгермелі ландшафтында өз жолын жалғастыру қиындай түсті. Адам өмірінің күрделенуі адам дамуының жаңа кезеңінде олардың мақсаттары мен міндеттерінің жаңа бедерін құра отырып, мемлекеттердің рөлін тексереді. Іс жүзінде ұлттық мемлекеттер бүгінде ұлттық саясатты, ішкі реформаларды жүзеге асыру және дамудың елдік міндеттерін айқындау аясында әлемдік аренада да, ішкі деңгейде де өзара сыртқы іс-қимылдарында «қосарланған тұзаққа» түседі. Сыртқы контурда олар Екінші дүниежүзілік соғыс қорытындысы бойынша қалыптасқан халықаралық қатынастар жүйесінің эрозиясын қабылдауға және бірге өмір сүру нормаларын қайта қарауға тап болады. Халықаралық институттар мен ұйымдардың орталық рөліне негізделген әлемдік тәртіп пен жаһандық басқару жүйесінің архитектурасы өзгеріп жатыр. Бұл өзгерістер кешені мемлекеттер халықаралық қатынастардың жалғыз субъектісі болуды тоқтатып, өсіп келе жатқан мемлекеттік емес ойыншылармен рөл бөліскен кезде пайда болады. Сыртқы контур кез келген реформалар кешенінің мүмкіндігі мен тиімділігін алдын-ала анықтайтын негізгі факторлардың біріне айналады. Әрине бұл оның табиғи негізі.

Ішкі контурда ұлттық мемлекеттер қоғамның ауқымды өзгерістеріне тап болады: олардың құндылықтары, идеологиясы, сенімдері, этникалық және жыныстық-жас құрылымы және олардан туындайтын көп деңгейлі салдарлар. Демография – мемлекеттердің өмір сүруіне ұзақ мерзімді сын-қатерлерді қа-

лыптастырады, олардың өзгеруін және туындайтын өзгерістерге бейімделуін жеделдетеді. Саяси жүйелердің іргелі параметрлері қайта қаралған кезде либерализмнің (illiberalism), популизмнің және саяси егемендіктің жаһандық өсуі аясында мемлекеттердің саяси жүйелері де өзгереді.

Әлемдік экономикада жаһандық өзгерістер өзара әрекеттесудің түбегейлі жаңа ландшафтын қалыптастырады. Экономикалық ұлтшылдықтың өсуі, жаңа протекционизм саясаты және экономикалық санкцияларды әлемдік саясатта саяси құрал ретінде кеңінен қолдану еркін либералды әлемдік сауданың негізгі принциптеріне күмән келтіреді. Әрине, экономикалық ұлтшылдық – ұлттық мүдделерге қызмет ету және ұлттық бірегейлікті қорғау императивіне негізделген¹. Экономикалық ұлтшылдықтың нұсқалары мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына, олардың институттары мен саяси жүйесіне, сондай-ақ ұлттардың әлемдік қоғамдастыққа қаншалықты интеграцияланғанына сәйкес қалыптасады.

Әлемдік сауда дағдарысы және әлемдік экономиканың ауқымды рецессия қаупі жағдайында ұлттық мемлекеттер өздерінің экономикалық дамуы мен экономиканы басқару модельдерін белсенді түрде қайта құруы керек. Осыған байланысты азиялық басқару модельдері көп деңгейлі дағдарыстарға үлкен бейімделуді көрсетеді, ал классиктер турбулентті кезеңдерді жеңу үшін бұрын жинақталған қауіпсіздік маржасын пайдаланады.

Қалай болғанда да, халықаралық саясат пен әлемдік экономикадағы, мемлекеттердің саяси жүйелерінің құрылғыларындағы, олардың қоғамдарының көп деңгейлі өзгерістеріндегі жаһандық өзгерістердің күрделі кешені Қазақстан орналасқан жаһандық контексті қалыптастырады. Бұл контекст біздің елімізде болып жатқан процестердің бірегей сипатын тудыратын саяси жүйе мен қоғамның ауқымды ішкі өзгерістері мен трансформациясына жүктеледі. Біздің мемлекетіміз, бүкіл әлем сияқты, контурлары бүгінде қалыптасып жатқан болашақтың жаңа, ашылмаған соқпағына қадам баса бастады.

---

¹ Helleiner, E. (2002). Economic nationalism as a challenge to economic liberalism? Lessons from the 19th century. *International studies quarterly*, 46(3), 307-329.

Ол үшін орта және ұзақ мерзімді дамуда мемлекет пен ұлт ретінде біздің көп деңгейлі бәсекеге қабілеттілігімізді анықтайтын шындықтың бастапқы параметрлерін белгілеу үшін осы жолдың бастапқы нүктесінде өзімізді сыни тұрғыдан түсіну маңызды.

Осы ұжымдық еңбекте мемлекеттік саясат және басқару, әлеуметтану, демография, экономика, менеджмент және халықаралық қатынастар саласындағы Қазақстанның жетекші сарапшылары, зерттеушілері бүгінде қалыптасып отырған Қазақстан дамуының күрделі және көп салалы жаңа парадигмасына баға беріледі. Қазақстандағы реформалар саясатын талдауға арналған бұл кітапта авторлық ұжым түрлі әдістердің көмегімен мемлекеттің, қоғамының ішкі, сыртқы, экономикалық саясатындағы қазіргі ахуалын кешенді зерттейді. Тұжырымдамалық тұрғыдан бұл өнім 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалардан кейін болған саяси транзитке рефлексия және Қазақстандағы реформалар бағытын одан әрі жалғастырудың жаңа парадигмасының бейнелерін әзірлеу әрекеті.

Кітап мемлекеттің, қоғамның, экономиканың және сыртқы саясаттың саяси жүйесін трансформациялаудың жай-күйін, негізгі тенденциялары мен контурларын көрсететін төрт тараудан тұрады. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев мемлекеттік басқарудың бүкіл жүйесін реформалау міндетін қоя отырып, қоғамдық өмірдің барлық саласын трансформациялауға қуатты серпін берді. Ұсынылған талдамалық өнім еліміздегі өзекті жағдайларды одан әрі жаңғырту жолындағы қайнар ретінде егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік береді.

Кітаптың бірінші бөлімі мемлекеттік саясаттағы реформалардың логикасы мен кезеңдеріне арналады.

Бұл бөлімде Қазақстанда мемлекеттік басқаруды дамытудың ретроспективті шолуы жүзеге асырылды. Оны қысқа және орта мерзімді дамуда жетілдіру сценарийлері қарастырылады. Осы бөлімнің авторлары мемлекеттік басқарудың прогрессивті жүйесін құру бойынша, атап айтқанда: мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылының құқықтық инфрақұрылымын жетілдіру, мемлекеттік басқару жүйесіне азаматтық қатысу құралдарын кеңейту, мемлекеттік қызметшілерді тарту жүйесінің транспаренттілігін

арттыру, сондай-ақ электрондық үкімет құралдарын тиімді ілгерілету жөнінде нақты ұсыныстар береді.

Бұл бөлімнің тақырыптары Қазақстанда тежеу мен тепе-теңдіктің жаңа жүйесін қалыптастыру процесін талдауға арналған. Бөлім авторлары билік тармақтарының әрқайсысының реформаларын сипаттайды, сонымен қатар мемлекет пен қоғам, мемлекет және бизнес қатынастарындағы сапалы өзгерістердің перспективаларын қарастырады. Сонымен қатар, атқарушы билікті орталықсыздандыру және өңірлердің субъективтілігін арттыру контекстінде сайлау жүйесінің реформаларын талдайды. Авторлар Қазақстанның саяси жүйесінде теңгерімді тежеу және тепе-теңдік жүйесін қалыптастыру қажеттілігіне назар аударады және жағдайды одан әрі дамытудың үш негізгі бағытын ұсынады.

Тарауда Қазақстанның партиялық жүйесін дамытуға ерекше назар аударылып, жеке бөлім арналған. Мұнда 2019-2022 жылдар аралығындағы Қазақстанның саяси жүйесін реформалаудың ерекшеліктері көрсетілген, оның нәтижелері жаңа саяси партиялардың пайда болуы, орталық және жергілікті өкілді билік органдарының депутаттық корпусын қалыптастырудың аралас жүйесін енгізу, сондай-ақ Президент пен әкімдердің партиялық күн тәртібіне ықпалын Конституциялық шектеудің салдары болды. Авторлар Қазақстандағы саяси партиялардың қазіргі жағдайына талдау жасайды, олардың әлеуетіне баға береді, сондай-ақ тіркелген саяси партиялар мәртебесіне үміткер қоғамдық қозғалыстар мен ұйымдардың дамуы бойынша болжамдар келтіреді. Жүргізілген сараптамалық сауалнамаға сүйене отырып, авторлар орта мерзімді кезеңге арналған төрт сценарий түрінде елдің партиялық өрісінің дамуына болжам жасайды.

Бөлімде 1991 жылдан бергі жергілікті өзін-өзі басқару институттарының дамуын ретроспективті талдауды қамтитын жергілікті өзін-өзі басқару реформасына арнайы тақырып арналған: Онда жергілікті өзін-өзі басқару құрылымының өзекті мәселелері көрсетілген. Сондай-ақ осы институттардың өзара әрекеттесу тәжірибесінің сипаттамасы келтірілген. Бөлім авторлары жергілікті қоғамдастықтарға ықтимал әсерін бағалай отырып, мемлекеттік бастамалар мен жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін

реформалау тұжырымдамаларына егжей-тегжейлі талдау жасайды.

Бұл кітаптың екінші бөлімі Қазақстан қоғамын кешенді талдауға арналған.

Бұл бөлімде халықтың ең маңызды демографиялық сипаттамалары және оның өмір сүру деңгейі көрсетілген. Әрі қарай, экономика мен мәдениеттің байланысы, өндіріс тәсілі және базалық құндылықтар тұрғысынан қоғамның құндылық бағдарлары талданады. Авторлар елдің экономикалық дамуы қоғамның мәдениеті мен базалық құндылықтарының өзгеруіне қаншалықты әсер етті деген сұраққа жауап беруге тырысады. Сондай-ақ-әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге төзімділікте құндылықтар қаншалықты автономды?

Бұл бөлімді ауқымды саяси реформалар барысында сапалы жаңа динамикаға ие болған саяси белсенділік туралы талдау аяқтайды. Авторлар онлайн белсенділік, петицияларға қол қою, перформанс және арт-активизм, еріктілік пен қайырымдылық, донаттар және т.б. сияқты саяси қатысудың жаңа түрлеріне ерекше назар аударды.

Кітаптың үшінші бөлімінде авторлық ұжым Қазақстан экономикасының ағымдағы жай-күйін талдауды ұсынады.

Сонымен бірге орта мерзімді кезеңде біздің экономикамыздың алдында тұрған негізгі сын-қатерлерді тұжырымдайды. Өндіруші секторға және ілеспе қызмет көрсету салаларына негізделген экономикалық дамудың бұрынғы моделі іс жүзінде өз мүмкіндігін сарқып алды. Экономикалық өлшеуді қоса алғанда, Еуразияда өрбіген көп деңгейлі дағдарыс аясында Қазақстанның алдында ұзақ мерзімді орнықтылықты қамтамасыз ету және елді дамыту міндеттерін іске асыру үшін экономикалық даму парадигмасын өзектендіру міндеті тұр.

Экономикалық жаңғыру мен дамудың күн тәртібі әділетті Қазақстан құруда басты орынға шығады. Экономикадағы өнімділік пен инвестициялардың тұрақсыз өсуі салалар мен аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке әкелді. Өндіруші секторлардағы экономикалық шоғырланудың жоғары деңгейіне негізделген экономиканың өсу моделі оның тұрақтылығы мен

бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Жеке сектордың дамуын шектейді және экономикалық кері кету қаупін арттырады.

Кітаптың төртінші бөлімінде Қазақстанның сыртқы саясатына жаңа, шынайы назар аударылады.

Тектоникалық геосаяси процестер Екінші дүниежүзілік соғыстың қорытындысы бойынша қалыптасқан әлемдік тәртіптің негізін бұзуды жалғастырып келеді. Сонымен бірге әлемдік дамудың жаңа, сапалы парадигмасын қалыптастыра бастады. Әлемдік саясатта әртүрлі сипаттағы аймақтық дағдарыстар кешенімен, конвенциялық және конвенциялық емес қауіптердің есуімен бірге ұлы державалар арасындағы бұрын-соңды болмаған қақтығыс деңгейінде жыл сайын Орталық Азия елдерінің саясаты мен әлемдегі орналасуына әсер ететін жаңа «ақаулар сызығы» пайда болады.

Осыған байланысты әлемдік экономикада Азияның өрлеуі жалғасып жатыр. Азия мемлекеттері «Азия ғасырының» басталуын жеделдетіп, әлемдік даму векторын Азия континентіне бұра отырып, дамудың анағұрлым серпінді қарқынын көрсете бастады.

Жаһандық өзгерістерге қатысты белсенді саясат, сыртқы күйзеліске төзімділікті нығайту, жақын көршілермен, халықаралық институттармен ынтымақтастықтың тиімді форматтарын әзірлеу қабілеті дәстүрлі түрде Қазақстанның халықаралық істердегі басты басымдықтарына айналды.

Әлемдік экономика мен халықаралық қауіпсіздіктің қалыптасып келе жатқан архитектурасы Қазақстан үшін қандай жаңа сын-тегеуріндер мен тәуекелдерді тудырады? Біздің ел үшін халықаралық аренада қандай мүмкіндіктер пайда болады? Орталық Азия алдағы жылдары Қазақстанның сыртқы саясатында қандай рөл атқарады?

Кітаптың сыртқы саясатқа арналған бөлімі осындай көп өлшемді, күрделі мәселелерді зерттеуге арналған.

Бірінші бөлім

САЯСИ САЛАНЫҢ ДАМУ ПАРАДИГМАСЫ

1.1. Жаһандық дәуірдегі мемлекеттік басқарудың сын-қатерлері

Мәдениетте, экономикада және технологиялық дамудағы әлеуметтік өзгерістер жағдайында көптеген дамыған елдердің мемлекеттік басқару институттары индустриалды қоғамдардың классикалық-бюрократиялық парадигмасынан шығу қажеттігін сезінеді. Мысалы, 2022 жылғы түсіндірме және лингвистикалық сөздіктерге жаңа шындықты көрсететін бірқатар жаңа сөз енгізілді. Коллинз сөздігіне енген осындай сөздердің бірі – «пермакризис» (Permacrisis). Бұл – COVID-19 кезеңінен басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан тұрақты дағдарыс.

Жаңа әлеуметтік жағдайларда Қазақстан мемлекеттік басқаруды одан әрі дамыту векторларын, реформалардың аралық нәтижелерін және олардың қазақстандықтардың әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуға ықтимал әсерін түсініп, айқындауы, бұл

ретте орнықты, күшті мемлекет бола отырып, қоғамның негізгі салаларындағы мемлекеттік саясатты сәйкестендіруі қажет.

Мемлекеттік басқару тиімділігі рейтингтерінің арасында Дүниежүзілік Банк рейтингі ең сенімді рейтингтердің бірі деуге болады. Банк әзірлеген «мемлекеттік басқарудың тиімділігі» индексі мемлекеттік қызметтердің сапасын қабылдау; мемлекеттік қызметтің сапасы және оның саяси қысымнан азаттығы; саясатты қалыптастыру және іске асыру сапасы; сондай-ақ үкіметтің осындай саясатты ұстануына деген беріктігін жеке-жеке бағалайды. Рейтингке алты индекс кіреді: есеп беру; саяси тұрақтылық; мемлекеттік басқарудың тиімділігі; реттеуші саясат; заң үстемдігі; сыбайлас жемқорлықты бақылау. Индекс көрсеткіштері -2,5-тен (әлсіз тиімділік) +2,5-ке дейін (күшті тиімділік) өлшенеді.

2022 жылы «Үкіметтің тиімділігі» индексі бойынша Қазақстан көрсеткіші +0,14 (214 ел мен өңірдің арасында 90-орын) болды. Бұл жалпы алғанда, 2021 жылғы (0,06) көрсеткіштен жоғары, 2020 (+0,14) және 2019 жылдардағы (+0,11) көрсеткіштерімен салыстыруға болатын оң үрдісті көрсетеді. Әрі ұсынылған 6 көрсеткіштің ішіндегі ең жоғарғысы. Соңғы бірнеше жылда саяси тұрақтылық индексі бойынша 2016 жылғы -0,01-ден 2022 жылы -0,36-ға² дейін белгілі бір төмендеу байқалды. «Реттеу саясаты» бойынша да 2016 жылдан бері алғаш рет индекстің төмендеуі 2022 жылы (-0,01) тіркелген.

Дүниежүзілік банктің мәліметінше, Қазақстан «дауыс және есеп беру» индексінің төмен көрсеткіштеріне ие. Ол «ел азаматтарының өз үкіметін таңдауға қатысу дәрежесін, сондай-ақ сөз бостандығын, қауымдастықтар мен еркін БАҚ бостандығын қабылдауды көрсетеді»: 2022 жылы ол -1,07 болды. «Заң үстемдігі» индикаторы іс жүзінде жақсарған жоқ, оның көрсеткіштері 2015 жылдан бастап -0,50 шамасында. Сонымен бірге 2017 жылы -0,82-ден 2022 жылы -0,19-ға дейін серпіліс жасаған «сыбайлас жемқорлықты бақылау» көрсеткіші бойынша прогресс айқын. (1-сурет).

² Дүниежүзілік банк деректері // <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>.

1-сурет.

Дүниежүзілік Банктің индексі: Мемлекеттік басқару

Дереккөз: [<http://info.worldbank.org/governance/wgi/>]

Мемлекеттік құрылыс, қоғамның негізгі әлеуметтік институттарын нығайту алдағы онжылдықтағы маңызды саяси міндеттердің бірі. Күшті мемлекет дегеніміз заңдардың тұрақты орындалуы, қоғамның әрбір мүшесіне өзін лайықты және сенімді азамат ретінде сезінуге мүмкіндік беретін сапалы мемлекеттік қызмет көрсету. Күшті қоғам құру және оның белсенді мүшелерін тәрбиелеу күшті мемлекеттің тепе-теңдігін құру тұрғысынан қажет³. Дамыған мәдениет – күшті мемлекет пен азаматтық қоғамның маңызды белгісі.

Тәуелсіз дамудың отыз жылында елімізде қоғам өмірінің негізгі салаларын өзгерткен бірқатар іргелі реформалар жүзеге асырылды. Саяси жүйенің де, әлеуметтік-экономикалық саланың да құрылымында айтарлықтай прогреске қол жеткізілді. Мемлекет пен басқарудың тұрақты жұмыс істейтін институттары, сыртқы және ішкі саясатты пәрменді жүзеге асыру – Қазақстан тәуелсіздік кезінде қол жеткізген нәрсе – оның болашаққа арналған күн тәртібі болып қала береді. Алайда, мемлекеттік басқару институттарының өзгерістерге өзектілігі мәселесі мемлекеттік

³ Аджемоглу Дарон. Узкий корридор / Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робинсон; [перевод с английского языка О. Перфильева]. - М.: АСТ, 2021. - 704 с. - (Өркениет және өркениеттер)

басқарудың жаңа тұжырымдамасы үшін ауқымды әкімшілік реформа қажеттігін айқын көрсетеді⁴.

Осыған байланысты алдағы онжылдықта Қазақстанның мемлекеттік басқарудағы жаңа тәсілдерінің мүмкіндіктеріне назар аударамыз. Өйткені Қазақстан қоғамының болашағы дамудың қандай да бір сценарийін таңдауға байланысты. Форсайт тәсілі – бұл болашақта болуы мүмкін қозғалыс траекториясынан тыс қараудың және белгісіздік пен күрделілікпен өзара әрекеттесудің ұйымдастырылған, жүйелі тәсілі. Бұл шешім қабылдаушыларға күтпеген өзгерістер мен эволюция жағдайында жақсы саясат пен стратегия құруға көмектесетін бірнеше тәсілдің бірі. Форсайтты ескі әдіс ретінде дамыған елдердің үкіметтері, жеке секторлары және коммерциялық емес ұйымдары ондаған жылдар бойы қолданды⁵.

Осы жұмыс аясында біз елімізде мемлекеттік басқаруды дамытудың бірнеше сценарийін ұсынуға тырысамыз. Ұсынылған сценарийлердің әрқайсысы егжей-тегжейлі талданды және сипатталды (2-3 суреттерді қараңыз). Үкіметтің осы немесе өзге сценарийді таңдауы – мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен нәтижелілігін айқындайды.

2-сурет. Мемлекеттік басқаруды дамыту: № 1 сценарий
Дереккөз: автор

⁴ Есимова Ш.А. Эффективность государственного управления Республики Казахстан: теория и практика. – Хмельницкий: ХУУП, 2008. – 358 с.

⁵ CEPA Strategy Guidance Note on Strategic Planning and Foresight. https://unpan.un.org/sites/unpan.un.org/files/Strategy%20note%20%20strategic%20foresight%20Mar%202021_1.pdf.

Бұл даму сценарийінде азаматтардың хабардарлығының артуымен және ақпараттың тез таралуымен, технологиялар мен әлеуметтік желілерді қолданумен қатар, мемлекеттік сектор жаңа шындыққа бет бұруы керек екенін атап өткен жөн. Азаматтар тез өзгеретін жағдайларға жылдам бейімделе алатын белсендірек болуы керек деген үкімет идеясының пайдасына бұдан күшті дәлел жоқ. Қазіргі уақытта Қазақстан мемлекеттік басқарудың барлық деңгейін әсер ететін нақты өзгерістерге назар аударуы қажет.

Қазақстан COVID-19 кезінде интернетпен қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік басқару жүйесімен, қашықтықтан оқытуды ұйымдастырумен, мемлекеттік қызметшілер атайтын шешімдердің жетілмегендігін еңсерумен, жергілікті атқарушы органдардың баяу реакциясымен, цифрлық теңсіздікпен, медициналық қызмет көрсетумен және оның инфрақұрылымымен және т.б. байланысты бірқатар проблемалармен бетпе-бет келді. Мұның бәрі, егер мемлекет қоғамда туындайтын жаһандық және жергілікті сын-қатерлермен күресуге ниетті болса, мемлекеттік секторға басқару саласындағы инновацияларды дереу енгізу қажет екенін растады.

Инновация көбінесе жаңа нәрсе жасау және шешімдердің жаңа тәсілдерін табу қабілеті ретінде анықталады. Сондықтан Қазақстандағы мемлекеттік сектор үшін материалдық ресурстар мен қаржылық активтерді үнемдеудің инновациялық тәсілдерін табу, инвестициялардан үлкен пайда алу арқылы шығындарды азайту және есеп беретін мемлекеттік басқару институттарын құру өте маңызды (6-сурет).

3-сурет.

Мемлекеттік басқаруды дамыту: № 2 сценарий

Дереккөз: автор

Цифрлық технологиялар – жаһандық дәуірдің локомотиві, ал қоғамның барлық саласын цифрландыру – мемлекеттік басқарудың тиімді және нәтижелі жүйесін дамытудың күшті құралы әрі бағыты. Дүниежүзілік Банктің GovTech Maturity Index⁶ зерттеуі Қазақстанды цифрлық мемлекеттік технологияларды дамытуға жоғары ұмтылысы бар төрт елдің екінші тобына енгізді. Цифрландыру тұрғысынан мемлекеттік басқару – «цифрлық үкіметті» қалыптастыру жолында ең басты кедергілердің бірі – IT, Заттар интернеті, жасанды интеллект, үлкен деректер және осы салада дағдыланған білікті мамандардың тапшылығы, т.б. қатарлы кемшіліктері бар ең жас салалардың бірі. GovTech-тің жетілу индексі Дүниежүзілік банктің төрт негізгі бағыттағы бастамасы – негізгі үкіметтік жүйелерді қолдау, қызмет көрсетуді жақсарту, азаматтардың қатысуын интеграциялау және GovTech-ке жәрдемдесу – тәжірибешілерге жаңа цифрлық трансформация жобаларын әзірлеуге көмектесу үшін әзірленді. 198 ел үшін салынған GovTech мемлекеттік сектордағы цифрлық трансформацияның ең жан-жақты көрсеткіші болып отыр.

Осы зерттеуге сәйкес цифрлық үкімет қызметінің негізгі бағыттары мыналарды қамтуы тиіс:

◆ Азаматтар/тұтынушылар туралы талдау және ақпарат: мемлекеттік сектор ұйымдарына кімге қызмет ететінін, кімге қызмет көрсету керектігін т.б. жақсырақ анықтауға көмектесу. Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер сияқты әрбір салалық секторға бейімделген азаматтың/тұтынушының өмірлік құндылығы (CLV) тұжырымдамасын пайдалана отырып, CLV модельдері/аналитикалық алгоритмдер және тәжірибеге негізделген аналитикалық деректер үкіметтерге өз азаматтарының қажеттіліктерін болжауға, азаматтардың/тұтынушының қатысу деңгейін бақылауға және дұрыс көрсеткіштер туралы хабарлауға көмектесуге арналған.

◆ Азаматтарға бағдарланған қызметтер дизайны нәтижеге бағдарланған қызметтер дизайнына қол жеткізудің практика-

⁶ GovTech Maturity Index. <https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi>

лық тәсілдерін, қайталануды азайтуды және қызмет көрсетудегі олқылықтарды жоюды қамтиды. Үкіметтің көмегі – азаматтарға қызметтерге қол жеткізуге «артқы есіксіз» тәсілді ұсыну және халықтың осал топтары үшін қызметтермен байланысты мерзімді, күрделілік және тәуекел деңгейін тиімді есепке алу мүмкіндігі. Өз кезегінде, Agile, инклюзивті және интеллектуалды қызметтер мемлекеттік сектордың визит карточкасына айналады.

◆ Мемлекеттік секторға азаматтар мен кәсіпорындардың қажеттіліктеріне бейімделген жекелендірілген алдын ала қызметтерді ұсынуға көмектесу сияқты қосылған және интеллектуалды қызметтерді ұсыну. Осы қызмет желісіндегі ұсыныстарға азаматтардың бағдарламалар мен қызметтермен өзара әрекеттесуінің қазіргі жағдайын түсіну, олардың қажеттіліктерін түсіну/болжау және алға жылжудың оңтайлы жолын ұсыну үшін қажетті негізгі қызметтер мен технологиялар кіреді.

◆ Миссияға бағытталған қызметкерлер: мемлекеттік сектор ұйымдары өздері қызмет көрсететін азаматтарды/тұтынушыларды, күтілетін нәтижелерді нақты түсінуі керек. Сонымен қатар басқаруды, операцияларды және өзара әрекеттесуді басқаратын нақты миссияға ие болуы керек. Миссияға бағытталған жұмыс күшін қолдау стратегияларды, жүйелерді және процестерді қажет етеді: (I) ұйымның мәдениеті мен бағытына сәйкес келетін дұрыс таланттарды алады; (II) таланттарды сақтайды және дамытады; (III) жұмыс күшіне миссияға жететін шешімдер қабылдауға және қызмет көрсетуге мүмкіндік береді. Өнімділік қатысу және нәтижелер бойынша өлшенеді.

◆ Үкіметті платформа деп көрсек: мемлекеттік сектор ұйымдарына азаматтар мен кәсіпорындарға көп арналы қол жетімділікті қамтамасыз ететін мемлекеттік цифрлық қызметтердің, инфрақұрылымның, ресурстар мен жүйелердің жеңілдетілген, бірыңғай және ортақ желісі қажет. Үкімет азаматтарды/клиенттерді уәкілетті қызмет көрсетушілермен кедергісіз байланыстыратын делдал рөлін қабылдауы керек. Бұл жалпы құрамдас бөліктер, қызметтер, процестер, деректер және инфрақұрылым платформасы азаматтарға/тұтынушыларға бағытталған қызмет-

тер мен миссияға бағытталған жұмыс күші үшін күретамырға айналады.

◆ Азаматтар басқаратын цифрлық экожүйе: азаматтар қызметтерді бірлесіп әзірлеу және бірлескен шығармашылық мүмкіндігі үшін цифрлық инновациялардың мәніне ену үшін мемлекеттік секторға жүгінуі керек. Азаматтар: (I) бизнес-процестерді ұдайы жетілдіруге; (II) нақты уақыт режимінде сенімді транзакцияларға (дауыс беру, шарттар жасасу) және (III) саяси реформаларға қатысуға тиіс. Азаматтар мен бизнес үкімет платформасында деректер мен технологиялардың дамуына ықпал етуі керек.

Қоғамның мемлекеттік басқару органдарына ықпалын қамтамасыз ететін қазіргі заманғы институттар жүйесін құру – басты міндет. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудың өзін-өзі тұрақты қолдау процесі үшін жағдай жасау талап етіледі. Бұл оны алдағы он жылда жақсы жаққа түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді.

Қоғамның мемлекеттік басқару жүйесіне ықпал етудегі құқықтық инфрақұрылымын жетілдіруге бағытталған бірінші кезектегі іс-шаралар:

1. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру жүйесі мен тетіктерін құру. Ол ел дамуының негізгі проблемалары бойынша қоғамдық пікірді тұрақты мониторингілеу және елдегі немесе аймақтағы жағдай, олардың қажеттіліктері мен мүдделері туралы азаматтардың пікірлерін зерделеу үшін жеке құрылымдық бөлімше құру арқылы мүмкін болады.

2. Басым міндеттердің қатарында қабылданатын стратегиялық (кем дегенде) шешімдер мен ұлттық жобалардың, мемлекеттік басқарудың тұжырымдалған мақсаттарының, сондай-ақ елеулі қаржылық шығынға байланысты шешімдердің немесе бағдарламалардың қажеттілігі мен қоғамдық пайдасын негіздеудің рәсімдері мен өлшемдерін тұжырымдау және заңнамалық бекіту жатады. Мұндай негіздеме қарастырылып отырған мәселелер бойынша қоғамдық пікірді зерделеу негізінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін екенін заңнамалық тұрғыдан анықтау қажет.

Бұл ретте тиісті зерттеулердің материалдарына: зерттеу бағдарламаларына және алынған бастапқы деректерге еркін қол жеткізу қамтамасыз етілуге тиіс.

3. Мемлекеттік басқару құрылымымен және бүкіл жүйені, оның ішінде бюджет саласын түбегейлі қайта құру жөніндегі нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеуге байланысты аса маңызды шешімдер қабылдау кезінде қажеттілікті заңнамалық тұрғыдан бекіту. Көлденең байланыстарға, мемлекеттік органдардың интеграциясына, бір терезе қағидатына, бірлестікке (joined-up), байланысқа (network), бірлескен қызметтерге (shared services) және жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып (e-governance базасында) мемлекеттік органдар қызметіндегі кәсіпкерлік тәсілге бағдарланған өзара байланысты Үкіметтің құрылымдық моделіне көшіру қажет.

Соңғы 20 жыл ішінде әлемнің көптеген елдері әртүрлі модельдерді сынап көрді. Соның ішінде Ұлыбританияның Бірлескен (біріккен) үкіметті ұйымдастыру тәжірибесі ерекше назар аударуға тұрарлық.

Бірлескен үкімет – министрліктер, әкімдіктер және жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз қызметтерін бөлісетін құрылым. Осылайша, әрбір министрліктің, әкімдіктің немесе жергілікті үкіметтің жеке қаржы бөлімі, кадр бөлімі, IT-қызметтері, сатып алу бөлімінің орнына, белгілі бір шеңберде ортақ қызметтерді пайдаланады. Осылайша ауқымды үнемдеуді көрсетеді (мысалы, бірнеше министрлік үшін бір ғана кадр бөлімі және т.б.). «Бірлескен үкіметті» іске асыру нұсқаларының бірі ретінде әр мемлекеттік органның қызметін жүзеге асыру және ұйымдастыру үшін оларды бір ведомствоға беру арқылы қосалқы функцияларды алып тастау мүмкіндігін қарастыруға болады. Мысалы, барлық министрліктің кадр функцияларын – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігіне, қаржы функцияларын – ҚР Қаржы министрлігіне және т.б. шоғырландыру және беру арқылы, сондай-ақ басқа министрліктердің жұмыс істеуі, мемлекеттік функцияларды орындауы үшін қажетті тауарлармен, жұмыстармен, қызметтермен қамтамасыз ететін мемлекеттік сатып алу жөніндегі жеке агенттік құруға болады.

Тағы бір жаңа тәсіл – бұл бірлескен үкімет (connected government), оның құрылуы азаматтардың мемлекеттік қызметтерді өте фрагменттелген түрде және провайдерлердің адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін емес, өздерінің кепілдіктерін (жекелеген бөлімдерде, министрліктерде және т.б.) қалай құратындығы туралы пікірталастарға жауап ретінде қызмет етеді. Сондықтан Үкімет тігінен емес, көлденеңінен әрекет етуі керек (орталыққа қарай).

4. Деректерді басқарудың ұлттық стратегиясы болу керек. Ол Қазақстанның өсуіне және деректерді пайдалануға халықтың сенімін қамтамасыз ете отырып, әлемдегі жетекші деректер экономикасын құруға ынталандыруға ықпал ететін болады. Жергілікті және орталық мемлекеттік органдарда, ұйымдарда, азаматтық қоғамда қалыптасатын барлық деректерді тексеру қажет. Бұл деректерді басқару проблемаларын картаға түсіруге мүмкіндік береді. Осы іс-шаралардың барлығы мемлекеттік басқаруда бақылау тақталарын құруға мүмкіндік береді. Яғни кез келген деректі визуализациялап қана қоймай, талдайтын, ең бастысы оны біртұтас аналитикалық платформаға біріктіретін нақты құрал бола алады.

Қоғамның мемлекеттік басқару жүйесіне ықпал ету құралдарын құруға бағытталған екінші кезектегі іс-шаралар:

1. Мемлекеттік басқарудың нысаналы тәсілін енгізу және мемлекеттік басқару органдарының жұмыс рәсімдерін қайта құру. Біздің реформаторлар мен сарапшылар көптен бері айтып келе жатқан мемлекеттік басқарудың жобалық тәсіліне көшу. Бірақ біздің мемлекеттік органдардың алдында икемді, жылдам және атаулы тәсілдерді талап ететін нарықтық мақсаттар тұр.

2. Проактивті мемлекеттік қызметтерді одан әрі енгізу, барлық процестерді цифрландыру және оларды интеграциялау.

3. Бүкіл жүйенің функционалдық талдауын жүзеге асыру жолдарын анықтау үшін мемлекеттік басқару жүйесінің бизнес-процестеріне аудит жүргізу.

Мемлекеттік басқару жүйесінің кадрлық ашықтығын арттыруға, сондай-ақ мемлекеттік басқару жүйесі мен қоғам арасын-

дағы кедергілерді жоюға бағытталған үшінші кезектегі іс-шаралар:

1. Тиімді мемлекеттік қызмет ел дамуы мен өркендеуін анықтауда маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік қызметті дамытудың жаһандық және өңірлік трендтерін талдау көрсеткендей, озық елдер қазір кадр іріктеудің жаңа әдістерін енгізу, мемлекеттік қызметшілер қызметінің тиімділігін арттыру, жасанды интеллект, блокчейн және басқа да көптеген серпінді технологияларды (disruptive technology) дамытуды ескере отырып, мемлекеттік органдардың транспаренттілігін одан әрі қамтамасыз ету арқылы мемлекеттік қызмет сапасын арттыруға ден қойған. Мұны Оксфорд университеті дайындаған халықаралық мемлекеттік қызметтің тиімділік индексі бойынша шолу да дәлелдейді. Қазіргі уақытта мемлекеттік қызметтің халықаралық көрсеткіштерінің кешенді жиынтығы болмаса да, бұл пәндік сала академиялық, халықаралық және практикалық қауымдастықтарда талдау өте қиын деп танылды. Бұл ішінара деректердің шектелуіне және «мемлекеттік қызмет» пен «тиімділік» анықтамаларына әртүрлі көзқарастарға, сондай-ақ нәтижелерді қарау кезінде елдің контекст факторларын ескеру қажеттілігіне байланысты. Дегенмен, жыл сайынғы ақпараттың шынайы жиынтығын қамтамасыз ету үшін бүкіл әлемде қол жетімді көптеген деректік шолулары мен индекстерді біріктіруге болады.

Мемлекеттік қызметшілерді іріктеу және ілгерілету жүйесі ашықтықты талап етеді. Адами ресурстарды басқарудың рөлі артып келеді. Өйткені мемлекеттік қызметтің тиімділігі кадрлардың сапасымен анықталады деген түсінік бар. Бұл жерде менеджерлердің ең лайықты кандидаттарды таңдап, көтермелеуге деген ұмтылысы туралы айтылады. Нәтижесінде этика мен адалдықты сақтауға ерекше назар аудара отырып, іріктеу мен жоғарылатуда ашықтыққа ұмтылу байқалады.

Халықаралық мемлекеттік қызмет тиімділігінің индексіне назар аударсақ, оған екі маңызды компоненттен тұратын «адам ресурстарын басқару» индикаторы кіреді: мемлекеттік қызметшілерді іріктеу және мемлекеттік қызметте таланттарды тарту, сақтау жүйелері. Бұл компоненттер өз кезегінде төрт элемент-

ке бөлінеді: мемлекеттік қызметте таланттарды сақтау; қызметті бағалау; оқыту және дамыту сапасы мен мемлекеттік қызметшілердің кадр қызметіне қанағаттану деңгейі. Үздік жаһандық тәжірибелердің әлемдік машығы Ұлыбританиядан, Болгариядан және Даниядан алынған мысалдармен ұсынылған, осындай мысалдардың бірі – the Civil service Fast Stream бағдарламасының британдық тәжірибесі.

Қазақстанда дарынды жастарды мемлекеттік қызметке іріктеу «Жастар кадрлық резерві» бағдарламасы арқылы жүзеге асырылады. Ол барлық жастар мен мемлекеттік қызмет секторлары үшін бірыңғай талап қояды. Әрбір ведомство мен министрліктің қажеттіліктерін нақтылап, қызмет бағыттарын және тиісінше, таланттарды іріктеуге қойылатын талаптарды айқындау қажет. Бұл мемлекеттік басқару сапасын арттыруға алып келеді.

Бүкіл республика деңгейінде мемлекеттік кадр саясаты туралы құжат жасау талап етіледі. Бұл адами капиталды басқару саясатының қажеттіліктері мен іске асырылуының тұтас көрінісін айқындауға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда Қазақстан қоғамында іріктеу кезінде транспаренттілік тетігін пайдалана отырып, меритократия қағидаты бойынша мемлекеттік қызметшілер корпусын қалыптастыру үшін жеткілікті адами капитал бар. Сондай-ақ мемлекеттік қызметке, бюджеттік және басқа да ұйымдарға ашық іріктеу жүйесін әзірлеу қажет. Жергілікті жерлерде мемлекеттік аппаратты қалыптастыруға ерекше назар аударған жөн.

Қазақстанда реформаларды іске асырудың тиімділігі мемлекеттік қызметті кәсібилендіруге тікелей байланысты. ЭЫДҰ зерттеуінде Мемлекеттік қызмет өзінің даму кезеңдерін үш бағыт бойынша өтеді: кәсіби, стратегиялық және инновациялық.

2. Терең трансформация мен қайта жүктеуді қажет ететін мемлекеттік қызметшілерді даярлау және оқыту жүйесіне жеке тоқталу қажет. Мемлекеттік органдардың қызметінде басқарушылық, стратегиялық және инновациялық міндеттерді іске

асыруға бағдарланған барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілерді оқыту саясатын қалыптастырған орынды⁷.

1.2. Бақылау және тепе-теңдік жүйесі: әрі қарай жаңарту

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауында «...өкілеттіктерді шамадан тыс шоғырландыруға бағдарланған басқару жүйесі өзінің тиімділігін жоғалтты» деп атап өтті⁸. Осы бағдарламалық құжатта Мемлекет басшысы «...басқарудың суперпрезиденттік нысанынан күшті Парламенті бар президенттік республикаға» түпкілікті көшу қажеттілігі туралы міндет қойды.

Елдің Конституциясы мен заңдарына кейінгі өзгерістер, сондай-ақ Президентті, Парламентті және мәслихаттарды сайлау арқылы саяси жүйені қалпына келтіру жаңа теңестірілген тежеу мен тепе-теңдік жүйесін құруға бағытталған. Билікті орталықсыздандыру тұжырымдама ретінде 1991 жылдан бері талқыланып келеді. Орталықсыздандыруды түсіну екі өлшемге ие: көлденең және тік.

Орталықсыздандырудың алғашқы өлшемі – биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары арасындағы бөлінуіне байланысты. Орталықсыздандырудың екінші өлшемі – оның тікелей қайта бөлінуіне байланысты «орталық» және «периферия», астана және аймақтар. Билікті тігінен және көлденеңінен орталықсыздандыру саясаты әлі де өзектілігін жойған жоқ.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру жөніндегі жұмыс «функциялардың бір бөлігін төмен тұрған деңгейлерге, сондай-ақ бәсекелестік ортаға

---

⁷ Features of Effective Systemic Foresight in Governments around the World. Report of Government Office for Science of the UK, 2021. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/985279/effective-systemicforesight-governments-report.pdf

⁸ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғырту жолы" атты Қазақстан халқына Жолдауы. ҚР Президентінің ресми сайты. 2022 жылғы 16 наурыз <https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>

беруді» көздейтінін айқындайды⁹. Дамудың қазіргі кезеңіндегі тік орталықсыздандыру «облыстық, аудандық (қалалық) және ауылдық басқару деңгейлері арасындағы өңірлік деңгейде өкілеттіктердің, жауапкершілік пен ресурстардың дұрыс теңгерімін қамтамасыз ету» мақсатына ие.

Саяси саладан басқа, тік орталықсыздандыру басқа деңгейлерде де жүзеге асырылуы мүмкін. Атап айтқанда, экономикалық салада тік орталықсыздандыру аймақтық органдарға, соның ішінде жергілікті өзін-өзі басқаруға халықтың сұранысын оңтайлы және жедел қанағаттандыру үшін қаржылық ресурстарды басқаруда үлкен еркіндік бере алады. Әлеуметтік салада тік орталықсыздандыру жергілікті басқару органдарына денсаулық сақтау, білім беру және басқа да әлеуметтік қызметтерге жергілікті қажеттіліктерді дәлірек бағалауға мүмкіндік береді.

Сайып келгенде, билікті орталықсыздандыру шешім қабылдаудың тиімділігі мен жеделдігін, қабылданған шешімдер үшін орта буын жауапкершілігінің деңгейін, сондай-ақ азаматтардың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыруға қатысу деңгейін арттырады. Бұл сондай-ақ «орталық – өңірлер» желісі бойынша ғана емес, сонымен қатар «әкімдіктер – мәслихаттар» желісі бойынша да биліктің әртүрлі деңгейлері арасындағы коммуникация мен үйлестіруді жақсартуға ықпал етеді. Бұл мемлекеттік бастамалар мен тауарлар жобаларын іске асырудың әртүрлі деңгейлерінде түсініспеушілік мүмкіндігін ескерсек, өте маңызды.

2019 жылдан бастап Қазақстанда орын алған саяси реформалар әкімшілік реформамен толықтырылып келеді. Құрылымдық және функционалдық сипаттағы түбегейлі өзгерістер, ең алдымен, заңнамалық және соттық емес, негізінен атқарушы билікті күтеді. Өйткені тік орталықсыздандыру мәселесі бірінші кезекте орталық мемлекеттік органдар мен жергілікті атқарушы органдар, сондай-ақ жергілікті әкімдер арқылы мемлекетті тікелей және жедел басқаруды жүзеге асыратын Үкіметке қатысты.

Қазақстан Республикасының Үкіметі атынан атқарушы билік «...орталықсыздандыру қағидаттары мен шектерін айқындау арқылы мемлекеттік басқару деңгейлері арасында өкілеттіктерді

---

⁹ Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы Жарлығы №522. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522>

қайта бөлу жөнінде» міндет қойды¹⁰. Бүгінгі таңда Премьер-министрдің кеңсесі Үкімет аппаратына айналды, бұл үкіметтің өзі «ЕО-ға бақылаушы және үйлестіруші рөлді күшейту, сондай-ақ Үкімет шешімдерін дайындаудың сапасы мен жеделдігін арттыру арқылы Үкімет аппаратын қалыптастыруға» мүмкіндік береді.

2023 жылы ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауынан кейін Президент әкімшілігін қайта құрылымдау жүргізілді. Атап айтқанда, ҚР ПӘ басшысы орынбасарларының лауазымдары жойылды, мемлекеттік саясаттың жекелеген бағыттары бойынша президент көмекшілерінің саны кеңейтілді, сондай-ақ жекелеген құрылымдық бөлімшелер өзгерістерге ұшырады¹¹. Мысалы, «ҚР Президентінің ішкі саясат және коммуникациялар мәселелері жөніндегі көмекшісі» лауазымы құрылды. Сонымен қатар, жаңа министрліктер құруды және жұмыс істеп тұрған министрліктерді қайта құруды көздейтін Үкіметті қайта құру жүргізілді¹². Атап айтқанда, ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігінен ҚР Су ресурстары және ирригация министрлігі бөлінді. Бұл су ресурстарын басқару мәселелерінің өзектілігін арттырудан туындады.

Тепе-теңдік жүйесін құруға әсер ететін факторлар

Тімді мемлекеттік басқару және жоспарлау. Тежеу мен тепе-теңдік мәселесінің тарихы өте күрделі. Өйткені бұл жүздеген шешімдер мен оларды үнемі қайта қарау туралы, бірақ негізгі фактор – циклдік. Мемлекет жаңа ведомстволар құрады, содан кейін оларды оңтайландырады, содан кейін функцияларды орталық органдардан аймақтарға береді, содан кейін оларды қай-

¹⁰ Мемлекеттік басқару жүйесін орталықсыздандыру ықшам Үкімет аппаратын қалыптастыруға мүмкіндік береді – Ә. Қуантыров Мемлекет басшысының тапсырмаларын орындау туралы <https://primeminister.kz/news/memleketтик-baskaru-zhuyesin-ortalyksyzdandyru-yksham-ukimet-apparatyn-kalyptastyru-ga-mumkindik-beredi-a-kuantyrov-memleket-basshysynyn-tapsyrmalaryn-oryndau-turaly-381037>

¹¹ Әкімшілік құрылымын қайта құру Президент: бірқатар жоғары лауазымды шенеуніктер қызметінен босатылды. Kazakhstan Today. 1 қыркүйек 2023 ж: https://www.kt.kz/rus/state/reorganizovana_struktura_administratsii_prezidenta_1377954800.html

¹² Қазақстан Республикасының Мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. 1 қыркүйек 2023 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты

тарып алады (соңғысын сәулет-құрылыс бақылауы, жер инспекциясы және тарифтік реттеу басқармалары бойынша оңай көруге болады).

Мемлекеттік басқару тізбегінде, өздеріңіз білетіндей, бірқатар тармақтар бар: жоспарлаудың сапасы мен жоспарларды үнемі түзету практикасы; институттар мен олардың басшылық құрамының өзгеруі; заңнаманың өзгеруі («ойын ережелері»); нәтижелерді сыртқы бақылау (ішкі бақылаудың саяси міндеттер мен мүдделерге бағынышты болған кезде).

Парламенттің Үкіметті бақылау функционалы. Атап айтқанда, Үкімет пен жоғары аудиторлық Палатаның Мәжілістері республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есептерін бекіту. Депутаттық корпус Парламент палаталарының отырыстары барысында Үкіметтің жұмысын сынай отырып, пікірталас тетіктерін іске қосады, яғни парламенттік бақылауды күшейту қажет.

Бір органның екіншісінің өкілеттіктерін бақылау, қадағалау және шектеу жөніндегі өкілеттіктерінің тиімділігі олардың практикалық қолданылуына байланысты. Әйтпесе, мемлекеттік органның өкілеттіктері жай декларативті болады.

Сайлау процесін реформалау. Мемлекет 2022 жылғы реформалар аясында өзін-өзі ұсыну мүмкіндігін ескере отырып, бір мандатты округтер жүйесін қалпына келтірді; абсолютті емес, салыстырмалы көпшілік жүйесі енгізілді (яғни бірінші турдағы сайлау). Бұл, бір жағынан, өкілді органдарды демократиялық етсе, екінші жағынан, сайланған депутаттардың электоралды заңдылық тұрғысынан жеткіліксіз болу қаупін туғызады.

Аралас сайлау жүйесі азаматтар сайлаған өкілді органдардың тікелей дауыс беруімен және мәслихат депутаттары қолдайтын өңір әкімдерінің, әсіресе бір мандатты сайлау округі бар облыстарда заңдылығының арақатынасы туралы мәселені өзектендірді. Бұл мәселе жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясаттың бірлігі мен мемлекеттің аумақтық тұтастығының негізгі мәселесімен тікелей байланысты.

Мәжілістің жаңа құрамы мен 2023 жылғы сайлау қорытындылары бір мандатты округтердегі сайлауда абсолютті көпшілік

жүйесін енгізу, бір мандатты округтердің пайдасына пропорцияны ұлғайту, сондай-ақ әкімдерді тікелей сайлау мәселелерін кезекті рет өзектендіреді.

Бұл жерде Сенаттың Мәжіліске қарсы салмақ ретінде ұсынылғанын анық бағамдауға болады. Сараптамалық қоғамдастықта Парламенттегі жоғарғы палатаның сақталуы және оның саяси жүйедегі рөлін трансформациялау туралы пікір бар. Оның аймақтарға қатысты функцияларын кеңейту (кем дегенде, облыстық мәселелер бойынша тұрақты тыңдаулар өткізу, әкімдіктердің есептері мен мәслихаттардың ақпаратын тыңдау) жайлы айтылды. Мұндай модельдің айқын артықшылығы икемді аймақтық саясат болса, ал атқарушы биліктің есеп беру деңгейі артады.

Реттеуші агенттіктер (бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі, Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі) басшыларының кандидатураларын бекіту рәсімін енгізу және олардың есептерін тыңдау Сенат өкілеттігінің қосымша көзі бола алады.

Демократияландыру жағдайындағы саяси процестерді реттеу. Мәслихаттарды қалыптастыру моделінің өзгеруі және әкімдерді тікелей сайлануды енгізу өңірлік деңгейде саяси жүйені демократияландыру деңгейін көрсететін жаңа саяси шындықты тудырды. Бюджетаралық қатынастарды реформалау, өңірлердің қаржылық тәуелсіздігін арттыру туралы мәселе туындағаны заңды. Бюджет түсімдерін орталықтандыру тетігін өңірлердің барлық кірісті орталыққа беруіне, одан әрі субвенцияларды күтуіне жол бермеу үшін, бірақ жергілікті бюджетті толықтыруға өз бетінше жағдай жасап, оны жұмсау туралы шешім қабылдауы үшін жергілікті жерлерде бюджетті қалыптастыру және жұмсау процесін оңтайландыру мақсатында қайта қарау қажет. Соңғы 20 жыл ішінде еліміздің «аграрлық-индустриялық белдеуінің» көптеген өңірі (Шығыс Қазақстан, Ақмола, Ақтөбе, Қарағанды, Павлодар, Қостанай облыстары) донорлық мәртебесінен республикалық бюджеттің реципиенттері санатына ауысқаны осы тезиске иллюстрация.

ҚР Президенті 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында бірнеше министрлік пен өңірлер арасында пилоттық режимде толыққанды блоктық бюджет жобасын енгізуді тапсырды. ҚР Президентінің айтуынша, бюджетаралық қатынастардың түбегейлі өзгеруі жергілікті бюджет құрылымындағы республикалық бюджеттен берілетін трансферттердің үлесі қазіргі 50%-дан 25%-ға дейін төмендеген кезде, өңірлердің бюджет дербестігінің деңгейін арттыруды көздейді. Бұл ретте Мемлекет басшысы тікелей сайлау 2023 жылы енгізілген аудан әкімдеріне бюджетті дербес қалыптастыру құқығын беру керектігін атап өтті¹³.

Мемлекеттік саясат жоспарларды, жобалар мен бағдарламаларды тұрақты түзетуге, оларды мониторингілеу әдіснамасын өзгертуге, айқын индикаторлардан анық емес тұжырымдамалар мен доктриналарға көшуге бейімділігін сақтайды. Мұндай жағдай елдегі стратегиялық жоспарлаудың тиімділігі мен икемділігін арттыруды талап етеді. Су және энергетика ресурстарының тапшылығы, коммуналдық инфрақұрылымның тозуы, азық-түлік нарығының сыртқы факторларға тәуелділігінің артуы және әлеуметтік жүйелерді дамыту проблемалары сияқты мәселелердің жүйелілігі стратегиялық жоспарлау мен нәтижеге бағдарлануды талап етеді.

Қазіргі конституциялық нормалар бойынша 2029 жылы өтуі тиіс президенттік сайлау мемлекеттік басқарудың қалыптасқан жүйесін дамытудың маңызды кезеңі болады. Осы уақытқа дейін Мемлекет орталық пен өңірлердің өзара іс-қимылының тиімді моделін түбегейлі пысықтауы қажет.

Сот-құқықтық реформаны дәйекті іске асыру. Сот билігінің басқа тармақтармен салыстырғанда ерекшелігі – сайлаушылардың қолдауына негізделмеген; заң шығарушы билік ретінде оның атқарушы билікке тән күш механизмдері жоқ. Сонымен бірге, сот билігінің күші конституциялық деңгейде бекітілген сот

---

¹³ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (akorda.kz)

шешімдерінің сөзсіз әркім үшін әрі барлығына бірдей міндеттілігінде жатыр.

Конституциялық Соттың қайта құрылуы Конституцияның үстемдігі қағидаттары мен қазақстандықтардың конституциялық құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге арналған. Конституциялық сот қадағалауын жүзеге асыра отырып, мемлекеттік билік жүйесіндегі тежеулер мен тепе-теңдік жүйесін күшейтеді. Осылайша, Конституциялық сот биліктің басқа тармақтарының жұмысын бақылайды және оларға азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзатын заңдар мен нормативтік құқықтық актілерді қабылдауға мүмкіндік бермейді.

Өзгерістерге сәйкес, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттардың құзыретіне кәмелетке толмаған балалары бар отбасының некесін бұзу және мүлікті бөлу туралы азаматтық істер беріледі.

Аудандық сот төрағаларын сайлау элементтері енгізіліп жатыр. Судьялар қауымдастығы беделді судьялардан өзін-өзі ұсынуды сұрай алады. Осылайша, ашықтық артып, мансаптық өсу жүйесі ашық әрі түсінікті болады. Жоғарғы Соттың судьяларын балама негізде ҚР Парламенті Сенаты да сайлайтын болады. ҚР Парламенті Сенатының кемінде екі судьяны таңдау еркі бар.

Сонымен қатар, іс жүргізу заңнамасы және апелляциялық сатының рөлін күшейту бөлігінде сот жүйесін реформалау жетілдіріле бастады. Атап айтқанда, апелляциялық сатыдағы шешімдерді сот бірінші сатыға қайтармай-ақ қабылдайды. Бұл сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз етуге, сот шығындарының санын азайтуға, сот актілерінің сапасын арттыруға және азаматтар мен кәсіпкерлердің құқықтарын тезірек қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге жүктеме артады, бұл болашақта жұмыс сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін немесе судьялар корпусының санын көбейтуді талап етеді.

Ел судьяларының тәуелсіздігін нығайту мақсатында қатардағы судьяларға күш органдары өкілдері тарапынан қысымды төмендету жөнінде заңнамалық шаралар қабылданды. Ол үшін Бас прокурордың санкциясымен барлық судьяға қатысты ар-

найы жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу туралы норма енгізілді. Аталған өзгерістер енгізілгенге дейін жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізуге облыс прокурорының санкциясы жарай беретін.

Сонымен қатар, заңдарда судьяларды қызметтен босату мәселелерін ашық және жария түрде қарауға бағытталған құқықтық негіз құрылды. Осылайша, судьялар корпусының беделінің мінсіз принципі жүзеге асырылады. Жоғары Сот Кеңесіне судьялыққа кандидаттарды даярлау, жұмыс істеп тұрған судьялардың өкілеттіктерін тоқтата тұру және тоқтату, олардың біліктілігін арттыру, шекті жасын ұзарту функциялары беріледі. Кеңес судья кадрларын іріктеуге, олардың одан әрі мансаптық есуіне және отставкаға кетуіне толық жауап береді.

Азаматтық және әкімшілік сот ісін жүргізуді реформалау Парламент депутаттары бастамашылық еткен сот жүйесін реформалау жөніндегі заң жобасы шеңберінде пысықталды. Бұдан әрі қылмыстық сот ісін жүргізуді қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне жүргізіліп жатқан ревизия аясында, ал әкімшілік құқық бұзушылық бойынша сот ісін жүргізуді Әділет министрлігі әзірлеп жатқан Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс бойынша жеке заң жобасы аясында реформалау ұсынылады. Өз кезегінде медиация институтын және сотқа дейінгі талқылаулар жүйесін күшейту жөніндегі ілеспе тапсырмалар ағымдағы заң шығару жұмысы аясында мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесіп пысықталатын болады¹⁴.

Алдағы онжылдықта сот жүйесін жетілдіру үшін қайта құру – соттар мен судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге, олардың мәртебесі мен материалдық қамтамасыз етілуін арттыруға, сот ісін жүргізудің жаңа нысандарын енгізуге, сот әкімшілігінің тиімділігін арттыруға және бірыңғай сот практикасын қалыптастыруға бағытталған түзетулер енгізе отырып, қолданыстағы сот жүйесін нығайтуға бағытталуға тиіс.

---

¹⁴ ҚР Президентінің тапсырмаларын орындау: 2023 жылы 260 заң ревизияны ескере отырып қайта қаралады. ҚР Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. 2022 жылғы 14 желтоқсан. <https://primeminister.kz/news/kr-prezidentinin-tapsyrmalaryn-oryndau-2023-zhyly-260-zan-reviziany-enskere-otyryp-kayta-karalady-14114856>

Сот төрелігінің сапасын арттыру үшін мамандандырылған соттардың, атап айтқанда, еңбек дауларын қарау жөніндегі соттардың, отбасылық соттардың, банкроттық туралы істерді қарау жөніндегі соттардың, жер дауларын қарау жөніндегі соттардың, экологиялық істерді қарау жөніндегі соттардың және т. б. дамуы маңызды мәнге ие.

Мамандандырылған соттарды құру қажеттілігі бөлінген істер санатымен айқындалатын судьялардың мамандануы арқылы сот ісін жүргізуді оңтайландыруға байланысты. Бұл азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың тиімділігін арттырады. Жақын болашақта мамандандырылған соттарды құру және дамыту сот жүйесін нығайтуға ықпал етеді. Жалпы соттарды түсіруге және білікті сот ісін жүргізуге мүмкіндік береді.

Бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін арттыру: мемлекеттік тапсырыстан өзін-өзі реттеуге дейін. БАҚ мемлекеттік органдар мен ұйымдардың ашықтығын қамтамасыз ету бөлігінде тежеу және тепе-теңдік жүйесінде шешуші орын алады. БАҚ қоғамдық пікір қалыптастыруға және Үкіметтің, Парламенттің, әкімдіктер мен мәслихаттардың іс-әрекеттеріне азаматтық бақылауды жүзеге асыруға көмектеседі.

Бұл ретте БАҚ қоғамдық өмірде белсенді рөл атқаруы, азаматтардың медиа сауаттылығын арттыруы, талдамалық материалдарды жариялауы, азаматтарға күрделі мәселелерді түсінуге және дұрыс шешім қабылдауға көмектесу үшін тергеулер мен пікірталастар жүргізуі тиіс.

Қазіргі уақытта мемлекеттік ақпараттық тапсырыс Қазақстанда БАҚ-ты дамытуда айқындаушы позицияларды иеленуді жалғастырып отыр. Алайда, толыққанды ашық және бәсекеге қабілетті ақпараттық нарықты құру үшін тәуелсіз БАҚ-ты күшейту қажет. Бұқаралық ақпарат құралдарының даму деңгейі сайып келгенде қоғамның БАҚ-қа деген сенім деңгейіне әсер етеді, бұл өз кезегінде олардың бақылау мен тепе-теңдік жүйесіндегі рөлінің әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Бұқаралық ақпарат құралдары нарығы өндірілетін мазмұнның сапасын жақсартуға ықпал ете отырып, өзін-өзі реттеу жағдай-

ына келуі керек. Ол үшін мемлекеттік қаржыландыру жүйесін реформалау, атап айтқанда, БАҚ үшін гранттарға көшу және Қазақстанда тәуелсіз БАҚ-ты дамыту үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасау қажет. Бұл қол жетімді несиелер мен субсидиялар беру және БАҚ-тағы салық ауыртпалығын азайту сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының экономикалық жағдайын жақсартуды қамтуы мүмкін. Журналистер мен олардың жұмыс құқықтарын дұрыс қорғауды қамтамасыз ету үшін сөз бостандығы мен ақпаратқа қол жетімділіктің заңнамалық базасын жақсарту да маңызды.

Қысқа мерзімді перспективада халық арасында мемлекеттік тілдегі мазмұнға сұраныстың артуын ескере отырып, қазақ тілді БАҚ санының арту ықтималдығы жоғары.

БАҚ пен медиа нарықтың дамуы мемлекеттік ақпараттық саясатты іске асырудың тиімділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Бүгінде «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыруда мемлекеттік органдардың бұқаралық ақпарат құралдарымен тұрақты және ашық ынтымақтастығы маңызды рөл атқарады.

Мемлекет, БАҚ және қоғам арасындағы тең құқықты қатынастарға негізделе жүргізілетін ақпараттық саясаттың сапасы тәуелсіз БАҚ-тың деңгейіне байланысты. Осыған байланысты БАҚ мемлекеттік органдардың қызметіне мониторингті, қоғамдық бақылаудың бір түрін қамтамасыз етеді. Ақпаратқа еркін қол жеткізу азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жүйесіндегі маңызды элемент болып табылады. Әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдары ұсынатын таңдаудың, балама ұстанымдардың, пікірлердің, түсіндірмелердің болуы ғана қоғамда ақпараттың әртүрлі формалары мен түрлеріне сыни көзқарасты дамытуға мүмкіндік береді. Азаматтардың сапалы ақпаратты жалған ақпараттан бөлуге мүмкіндік беретін түсіну тәжірибесі мен дағдылары болады.

Фейктер мен арандатушылық материалдардың ағынын, ақпараттық соғыс жүргізуді және жасанды интеллектті пайдалануды ескере отырып, мемлекет үшін ақпараттық қауіпсіздік мәселесі ең өзекті және бірінші кезектегі мәселе деуге болады. Алдағы

онжылдықта ақпараттық технологиялар экспонент бойынша дамиды. Бұл – ақпараттық қауіпсіздік пен жалпы БАҚ-тың дамуының маңыздылығын арттырады. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының міндеті – қоғамды ағарту және оны жалған ақпараттан қорғау.

Кәсіби бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық мүдделерді қорғаушы ретінде әрекет етуі керек. Азаматтарға сенімді ақпарат тарату арқылы бұқаралық ақпарат құралдары азаматтарға прогреске қатысуға және есеп беруді жақсартуға мүмкіндік береді.

Азаматтық қоғамның рөлін арттыру. Қазақстанда бар тәуекелдерді ескере отырып, тепе-теңдік пен бақылау жүйесінің тұрақтылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін өкілеттіктерді үш негізгі жол бойынша нақты бөлу қағидаты сақталуы тиіс: атқарушы – заң шығарушы – сот тармақтары желісі бойынша, орталық-өңірлер желісі бойынша, сондай-ақ мемлекет-азаматтық қоғам желісі бойынша.

Барлық негізгі институттары бар дамыған азаматтық қоғам мемлекетті үдемелі және тиімді басқаруда тұрақтандырушы өзек ретінде әрекет етеді. Азаматтардың саяси шешім қабылдау процесіне қатысу арналарын кеңейту өзара жақындасуы арқылы билік пен қоғамның әріптестігін күшейтеді. Бұл азаматтардың мемлекеттік органдарға деген сенімін арттыруға әкеледі.

Азаматтық қоғам тежеу мен тепе-теңдік жүйесінде шешуші фактор ретінде әрекет етеді, кейде жергілікті атқарушы билікті алмастырады және азаматтардың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғам институттары мемлекеттік органдардың жұмысын бақылап, азаматтардың құқықтарының бұзылуы немесе үкіметтік құрылымдардағы сыбайлас жемқорлық туралы ақпаратты жария ете алады. Сондай-ақ, азаматтық қоғам мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін сындарлы сынға алып, олардан заңдардың сақталуын және ұлттық жобалардың іске асырылуын талап ете алады және солай істеуге тиіс.

Сонымен қатар, қоғам мемлекеттік саясатқа жауап береді, азаматтардың әртүрлі бағалары, сұраныстары мен ұсыныста-

ры қалыптасады. Әр түрлі әлеуметтік топтар қоғамдық салада өз мүдделерін қорғайды, олардың өкілдері саяси тәжірибеде тар топтық мүдделерді алға тартады. Азаматтық қоғам ұйымдары Парламентте немесе Үкіметте жиі ұсынылмайтын халықтың белгілі бір топтары мен әлеуметтік топтарының пікірлері мен ұстанымдарын білдіре алады. Бұл әртүрлі топтардың мүдделерін теңестіруге, ықтимал қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі.

Азаматтық қоғам – әлеуметтік бағдарламалар мен жобаларды іске асырудың маңызды факторы. Нашақорлықпен және оның салдарымен, кедейлікпен, тұрмыстық зорлық-зомбылықпен, кедергісіз орта мәселелерімен және тағы басқалармен күресу сияқты мәселелерді азаматтық қоғамның қатысуымен ғана тиімді шешуге болады. Үкіметтік емес ұйымдар халықтың әлеуметтік осал топтарына көмек пен қолдау көрсете алады, әлеуметтік бағдарламалардың орындалуына мониторинг жүргізе алады, оларды жетілдіру жөнінде ұсыныстар бере алады, сондай-ақ азаматтарды оқытып, оларға қоғамдық өмірге қатысу және өз құқықтарын қорғау үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектесе алады. Осылайша, үкіметтік емес ұйымдар бейінді мемлекеттік органдарға әлеуметтік жүктемені азайтады және көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырады.

Алдағы онжылдықта азаматтарды саяси шешімдер қабылдау үдерістеріне тартуды кеңейту, оның ішінде азаматтық петициялар рәсімдерін дамыту арқылы ұлттық жобаларға бастамашылық жасау, үкіметтік емес сектордың жұмысын жандандыру және кеңейту, қазақстандық БАҚ-тың тәуелсіз және бәсекеге қабілетті дамуын қамтамасыз ету қажет. Мұндай қызмет азаматтардың мемлекеттік органдарға және жалпы мемлекеттік саясатқа деген сенімін арттырады.

Бұл ретте ықпалды Парламентті қалыптастыру үшін қажетті дамыған партиялық жүйе ерекше маңызға ие болады. Көппартиялылық заңнамалық бастамалар мен стратегияларды өртүрлі идеологиялық тұрғыдан қоғамдық сараптаудың нақты тетігін іске қосуға мүмкіндік береді. Партияның кең спектрі белсенді жастар үшін қосымша әлеуметтік лифт қалыптастырады.

Партиялық жүйені трансформациялау қазақстандық қоғамның барлық әлеуметтік топтары мен өкілдігіне бағытталатын болады. Сонымен қатар, жаңа партиялар негізінен либералды, патриоттық, экологиялық және т.б. болады.

Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңі мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру мен жұмыс істеу процесінің белсенді қатысушылары ретінде саяси партиялардың рөлін күшейтумен сипатталады. Соңғы жылдары партиялық жүйені рационализациялау және негізгі әлеуметтік топтардың мүдделерін рельефпен білдіретін ірі партияларды қалыптастыру үрдісі байқалды¹⁵. Саяси партиялардың даму перспективалары тараудың келесі бөлігінде толығырақ баяндалады.

Оңтайлы тежеу жүйесі биліктің үш тармағы мен ресми институционалдық тетіктердің тепе-теңдігінен ғана емес, сонымен қатар азаматтық қоғамның әлеуетінен, оның мәдениеті мен құндылықтарынан тұрады. Жоғары азаматтық мәдениет, БАҚ тәуелсіздігі, партиялық жүйенің және басқа да азаматтық қоғам институттарының дамуы үкіметтік емес «теңгерімдер» функцияларын орындайтын болады. Сондай-ақ бүкіл тежеу және тепе-теңдік жүйесінің тиімді әрі тұрақты жұмысының маңызды факторы болады.

Жаңарту векторлары

Тұтастай алғанда, тежеу мен тепе-теңдіктің қалыптасқан жүйесі көптеген факторларға байланысты болады. Тек саяси жүйенің ғана емес, сонымен бірге азаматтық қоғамның, оның ішінде қоғамның тұрақты өзегі ретінде орта таптың даму деңгейіне байланысты. «Билік – қоғам» тең құқылы және үйлесімді қарым-қатынастары ашықтықты сақтай отырып, бүкіл мемлекеттің тұрақтылығының негізгі факторы болады.

Болашақта тежеу мен тепе-теңдік жүйесін дамытудың негізгі үш векторы:

1. Тежеу және тепе-теңдік жүйесін одан әрі жаңарту «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» фор-

¹⁵ Партийные системы стран мира и Казахстана – обзор. Казахстанская правда. 31 марта 2022 г. <https://kazpravda.kz/n/partiynye-sistemy-stran-mira-i-kazahstana-obzor>.

муласы төңірегінде Министрлер кабинетінің жауапкершілігін күшейту және жұмыс сапасын арттыру, Парламенттің өкілдігін кеңейту және Үкіметтің жұмысын бақылау бағытында өрбіді.

Сонымен қатар, сот-құқықтық және әкімшілік реформалар, партиялық өрісті жандандыру және ҰЕҰ мен БАҚ-ты қоса алғанда, азаматтық секторды дамыту жүзеге асырылады.

2. Тағы бір ықтимал сценарий – қазіргі уақытта қалыптасқан статус-квоны сақтау ықтималдығы. Алайда, бұл сценарий орталықсыздандырудың ағымдағы трендін, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің алдағы дамуын және елдегі саяси жаңғырудың жалғасуын ескере отырып, ықтималдығы аз болып көрінеді.

Ең айқын әрі шынайысы – бірінші сценарийді іске асыру. Үкіметтің есептілігін күшейту аясында болашақта министрлер кабинетін парламенттік жолмен қалыптастыру тетігін енгізу әбден мүмкін. Атап айтқанда, 2023 жылғы ҚР Парламенті Мәжілісіне сайлаудан кейін Мемлекет басшысы жеңіске жеткен партияға Премьер-министрдің кандидатурасын ұсынуды ұсынды. Содан кейін оны Мәжілістегі қалған партиялардың фракциялары талқылады.

Парламенттің ықпалы партиялық жүйені, сайлау жүйесін жетілдіру, партиялық кадр даярлау сапасын арттыру және Парламент Мәжілісінде бір мандатты депутаттардың жұмысын, сондай-ақ атқарушы тармақтың билігін шектеу арқылы – оның авторитарлық және тиімсіз шешімдер қабылдауына жол бермеу мақсатында күшейтіледі. Парламентті бақылау құралдарының бірі Үкіметке сенімсіздік білдіру және оның кейіннен отставкаға кетуі болуы мүмкін.

1.3. Партия алаңының жаңа келбеті

Қазақстанның партиялық жүйесі 30 жылдан астам уақытта өз дамуының бірнеше кезеңінен өтті: көппартиялылықтың қалыптасуынан бастап, жартылай партиялық жүйенің қалыптасуына дейін. Сонымен қатар, жүйенің өзі әртүрлі ішкі және сыртқы

факторлардың әсерінен саяси партиялар сияқты үнемі өзгеріп отырады. Соңғы бірнеше жылда Қазақстанда билік институттары арасындағы өзара іс-қимылды айтарлықтай өзгертетін бірқатар саяси реформалар іске асырылды. Бұл процестегі партиялар жетекші рөлдердің бірін атқарады.

2019-2022 жылдары Қазақстанның саяси жүйесін реформалаудың ерекшеліктері

2019 жылдан бастап Қазақстан Республикасының Президенті қызметін Қасым-Жомарт Тоқаев атқарған кезде, елде саяси жүйені реформалау бағыты дәйекті түрде іске асырыла бастады. Оның ішінде көппартиялық жүйені жетілдіруге және мемлекеттің әлеуетін нығайту жөніндегі сындарлы идеяларды қалыптастыруға қабілетті саяси партияларды ынталандыруға бағытталған шаралар кешені қабылданды¹⁶.

Мемлекет басшысының 2020 жылы жеке іске асырылған саяси бастамаларының бірінші пакеті аясында:

1. 2020 жылғы 25 мамырдағы «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы саяси партияларды құру үшін тіркеу кедергісін 40 мыңнан 20 мың адамға дейін төмендетуді көздейді.

Бұл шара жаңа саяси партияларды құруға түрткі болды. Мәселен, 2021 жылғы 22 қаңтардағы жағдай бойынша ҚР Әділет министрлігіне жаңа партия құру жөнінде мемлекеттік тіркеу рәсімін бастау үшін 3 бастамашыл топтан қажетті құжаттар тапсырылды. Олардың бірі осы уақытқа дейін өзінің құрылтай съезін өткізді. Бұдан басқа, ұсынған құжаттардың заңнама талаптарына сәйкес келмеуіне байланысты тағы 6 бастамашыл топтың осындай өтінімі бұрын қабылданбаған. Сонымен бірге олар жіберілген

¹⁶ "Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауалды бағдарламасын іске асыру жөніндегі шаралар туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 19 маусымдағы №27 Жарлығы «Баршаға ортақ игілік! Сабақтастық, Әділдік, Өрлеу» және "Бірге" жалпыұлттық акциясы барысында алынған ұсыныстар // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U190000027U>)

бұзушылықтарды түзетуге және өз өтініштерін қайта беруге құқылы болды¹⁷.

2. 2020 жылғы 25 мамырдағы «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңына толықтырулар енгізу туралы» ҚР Конституциялық заңында сайлаудың партиялық тізімдерінде 18-28 жас аралығындағы әйелдер мен жастар өкілдері үшін 30 пайыздық квота белгілетіні жазылды. Осыған ұқсас түзетулер «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңына енгізілді.

Бұл жаңалық алғаш рет 2021 жылғы 10 қаңтарда өткен ҚР Парламенті Мәжілісінің және барлық деңгейдегі мәслихаттардың депутаттарын сайлау барысында тәжірибеде қолданылды. 2020 жылдың 10 қарашасы мен 4 желтоқсаны аралығында сайлауға қатысушы саяси партиялар барлығы 8334 кандидат ұсынды. Оның ішінде 3721 (44,6%) әйелдер мен 29 жасқа толмаған жастар. Бұл ретте «Adal» партиясы бұл квотаны – 65,6%, Қазақстан Халық партиясын – 59,8%, «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы – 53,4%, «Ақжол» демократиялық партиясы – 52,3%, «Nur Otan» партиясы – 40,5%-ға жеткізді. Сонымен қатар, VII сайланған Парламент Мәжілісінде (2021-2023 жж.) депутаттық мандаттарды бөлу кезінде сайлау қорытындыларына қатысты қаралып отырған 40% квоталауды «Nur Otan» партиясы ғана қамтамасыз етті¹⁸.

3. 2020 жылғы 2 маусымдағы «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңына толықтырулар енгізу туралы» және 2020 жылғы 2 маусымдағы «Қазақстан

---

¹⁷ Сабеков С. Скольким партиям отказано в регистрации, сообщил Марат Бекетаев // «Казинформ», 22.01.2021 г. (https://www.inform.kz/ru/skol-kim-partiyam-otkazano-v-registracii-soobschil-marat-beketaev_a3744096).

¹⁸ Қазақстан Республикасы мәслихаттарының депутаттығына кандидаттардың партиялық тізімдерін ұсыну және тіркеу қорытындылары туралы Орталық сайлау комиссиясының отырысы (11.12.2020 ж.) // Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының ресми сайты (<https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=5954>); Жарбулова Н. Женщины, активисты и Мадди Ахметов: Что нам известно о депутатах от партии Nur Otan // «Newtimes.kz», 13.01.2021 г. (<https://newtimes.kz/eksklyuziv/123041-zhenshchiny-aktivisty-i-madi-akhmetov-chto-nam-izvestno-o-deputatakh-ot-partii-nur-otan>).

Республикасы Парламентінің парламенттік оппозиция мәселелері жөніндегі комитеттері мен комиссиялары туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң.

Парламенттік оппозиция институтын енгізу нәтижесінде қазақстандық заңнамада алғаш рет әлемнің дамушы елдерінің саяси өмірінің маңызды акторларының бірі ретінде оппозицияны заңдастыру алынды. Бұл ретте ҚР Парламенті Мәжілісінде ұсынылған оппозициялық партияларға: палатаның бір Тұрақты комитетінің төрағасы – 1 және 2 хатшысы лауазымдарына орналасуға кепілдік беріледі. Олар сондай-ақ бір сессия ішінде парламенттік тыңдаулар өткізуге бастамашылық жасауға және Үкімет сағаттарының күн тәртібін сәйкесінше 1 немесе 2 рет емес анықтауға құқылы болды¹⁹.

Осы негізде VII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінде бірі 12, бірі 10 депутат ұсынған «Ақ жол» демократиялық партиясы мен Қазақстан Халық партиясы парламенттік оппозиция мәртебесіне ие болды. 2021 жылғы 14 қаңтарда парламенттік көпшілікті құрайтын «Nur Otan» партиясының депутаттық фракция басшысы, «Ақ жол» және ҚКП арасында парламенттік оппозициядан төрағалар мен хатшыларды сайлай отырып, тұрақты комитеттердің құрамын айқындау үшін консультациялар өткізілді²⁰. Нәтижесінде «Ақ жол» ҚДП депутаты Ерлан Барлыбаев Аграрлық мәселелер жөніндегі комитетті, ал ҚХП депутаты Александр Милютин – ҚР Парламенті Мәжілісінің Экология және табиғатты пайдалану мәселелері жөніндегі комитетін басқарды.

Келесі жылы екінші және үшінші пакеттерді құрайтын реформаларды жүргізу аясында «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 2021 жылғы 24 мамырдағы «Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңына өзгерістер мен толықты-

¹⁹ "Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына толықтырулар енгізу туралы" ҚРЗ // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000339#z5>)

²⁰ Мәжілісте парламенттік көпшілік консультациялар және парламенттік оппозиция өтеді (2021 ж. 14 қаңтар) // Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің ресми сайты (<http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id48372/1?fbclid=IwAR2ZOblhSht1kiivBOHPYxKFBXMXNUyKzSFfKZpUfUWBWZyuPLNOHTRBy8s#>).

рулар енгізу туралы» ҚР Конституциялық Заңы және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сайлау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы қабылданды.

Конституциялық заңмен, біріншіден, саяси партиялар үшін Парламент Мәжілісіне және барлық деңгейдегі мәслихаттарға ету бойынша – 7-ден 5%-ға дейін төмендетілді, екіншіден, осы әкімшілік-аумақтық бірліктердің тұрғындары арасынан азаматтардың аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің және ауылдық округтердің әкімдерін сайлауды тікелей өткізу тәртібі белгіленді²¹.

Осыған байланысты партиялар қаралып отырған санаттағы әкімдерге өз мүшелері арасынан кандидаттар ұсыну құқығына ие болды. 2021 жылдың 25 шілдесінде өткен сайлаудың бірінші кезеңінде 2582 кандидаттың 36,9%-ы саяси партиялардың кандидаттары болды. Сайлау қорытындысы бойынша ұсынылған 730 ауылдық елді мекендер мен аудандық маңызы бар қалалардың 697-сі сол кезде жұмыс істеп тұрған барлық партиялардың өкілдері болып сайланды, соның ішінде:

◆ «Нұр Отан» – 628 (86%), оның 65-і өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайлауға түсті;

◆ «Ауыл» – 32 (4,38%);

◆ «Adal» – 15 (2,05%);

◆ «Ақ жол» – 11 (1,51%);

◆ ҚХП – 10 (1,37%);

◆ ЖСДП – 1 адам (0,14%)²².

Жоғарыда аталған заңдардың екіншісіне келетін болсақ, сайлауға түскен саяси партияларға мүшелігі тоқтатылған жағдай-

---

²¹ "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы "Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 24 мамырдағы № 41-VII ҚРЗ конституциялық заңы // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000041#z121>)

²² Марат Шибутов: Прямые выборы сельских акимов в Казахстане – кампания и выводы // «ИАЦ МГУ», 1 августа 2021 г. (<https://ia-centr.ru/experts/marat-shibutov/marat-shibutov-pryamyevybory-selskikh-akimov-v-kazakhstan-e-kampaniya-i-vyvody/>).

да (тиісті партияларды қайта құру және тарату жағдайларын қоспағанда – шамамен) қаралатын санаттағы әкімдердің өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтату белгіленді²³. Бұл шара, бір жағынан, осы лауазымды тұлғалар мен оларды ұсынған партиямен өзара байланысын нығайтуға, екінші жағынан, белгілі бір дәрежеде – осы әкімдердің қызметі үшін партиялардың жауапкершілігіне ықпал етуге арналған.

2021 жылғы 1 қыркүйекте ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында болашақ парламенттік және жергілікті сайлау нәтижелеріне сәйкес депутаттық мандаттарды бөлу кезінде партиялық сайлау тізімдеріндегі әйелдер мен жастар өкілдеріне арналған 30 пайыздық квотаны міндетті есепке алу туралы норманы заңнамалық тұрғыдан бекітуді тапсырды. Бұл шешімді Мемлекет басшысы Парламент Мәжілісі мен барлық деңгейдегі мәслихаттар депутаттарының қорытынды құрамдарында бұл квота тиісті көрініс таппағанын негіздеді. Сонымен қатар, ол ерекше қажеттіліктері бар адамдарды қосу үшін азаматтардың квоталық санаттарының тізімін кеңейтуді ұсынды²⁴.

Осы негізде 2022 жылғы 7 ақпандағы «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Конституциялық заңы және 2022 жылғы 7 ақпандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізу туралы» ҚР Заңы әзірленіп, қабылданды. Олардың біріншісі, атап айтқанда, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР Конституциялық заңына түзетулер енгізілді, оған сәйкес депутаттық мандаттарды бөлу кезінде әйелдердің, 29 жасқа толмаған жастардың, мүгедектігі бар адамдардың саны партия алған депутаттық мандаттардың

²³ Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне таңдау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 24 мамырдағы № 42-VII ҚРЗ Заңы // "Ағділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000042#z6>).

²⁴ ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2021 жыл 1 қыркүйек. (<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhmart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>)

жалпы санының кемінде 30%-на тең болуға тиіс²⁵. Бұл ереже екінші Заңмен «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңына енгізілді.

2022 жылғы қаңтардың бірінші онкүндігінде жаппай наразылықтар мен тәртіпсіздіктер түрінде болған Қазақстанның саяси өміріндегі оқиғалар елді күрделі жағдайға алып келді. Сонымен бірге, мемлекеттілікке ауқымды қатерлерді өзектендірді. Олар қоғамның және мемлекеттің негізгі ұстанымдарын, соның ішінде елдің саяси жүйесін ауқымды реформалауды өзгерту бойынша жаңа саяси бағыт жүргізу керегін айқындай түсті.

Сол жылдың 16 наурызында Мемлекет басшысы «Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғырту жолы» атты халыққа Жолдауында осы бағыттағы келесі екі топқа бөлуге болатын көптеген шаралар кешенін айтты.

Шаралардың бірінші тобы – ҚР Конституциясының 33 бабына 56 түзету енгізуді ұсынды. Бұл ретте Конституциялық реформаның құрамдас бөлігі 5 маусымда республикалық референдум өткізу болды. Оның барысында елдің Ата заңға түзетулер енгізуді 6,1 млн қазақстандық (77,18%) қолдап дауыс берді. Қазақстанның партиялық жүйесін одан әрі дамытуға қатысты бұл жағдайда мынадай өзгерістер маңызды болды:

1. ҚР Президенті өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезеңінде саяси партияларға мүше болмайды.

Айта кету керек, 2022 жылғы 28 қаңтарда «Nur Otan» партиясының кезектен тыс XXI Съезінің шешімімен Мемлекет басшысы оның төрағасы болып сайланды. Бұл мәртебеде ол осы партияның белгілі бір өзгерістерін, соның ішінде оның атауын «Аманат» деп өзгертті. Бірақ 26 сәуірде партияның кезектен тыс XXIII съезінде Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің төрағалық өкілеттігін тастап, партия құрамынан шықты. «Amanat» деп өзгертілген «Nur Otan» партиясының жаңа төрағасы болып ҚР Парламенті Мәжілісінің төрағасы Еран Қошанов сайланды.

²⁵ "Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 7 ақпандағы № 105-VII ҚРЗ конституциялық заңы / / "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000105#z6>).

Бұл «Аманатты» өз көшбасшысына барынша бағдарланған билік партиясынан қоғам мен мемлекеттің игілігі үшін қызмет ететін көпшілік парламенттік партияға айналдырудың бастамасы болды. Өз кезегінде, бұл жағдай, біріншіден, Тоқаевтың мемлекеттің партиядан тыс басшысы ретіндегі ұстанымының өзгеруіне ықпал етуге және соның салдарынан оның заңдық деңгейін арттыруға арналған, екіншіден, партияаралық бәсекелестікке, оның ішінде түрлі сайлау кезінде оң әсер етуі мүмкін.

2. Конституциялық Соттың Төрағасы мен судьяларын, Орталық сайлау комиссиясының және Жоғары аудиторлық палатаның төрағалары мен мүшелерін олардың тізбесіне енгізу арқылы саяси партияларда болуға және олардың кез келгенін қолдауға тыйым салынған ресми лауазымды адамдар санаттарының саны ұлғайды²⁶.

Бұл шара мемлекеттік аппарат пен саяси партиялардың бір-бірінен барынша алыстауын қамтамасыз етуге арналған. Бұл ретте Орталық сайлау комиссиясының құрамын департаменттеу оның барлық жұмыс істеп тұрған партияларға қатысты тең ұстанымын қамтамасыз етуге және сол арқылы түрлі сайлау өткізу мен олардың қорытындыларын шығару кезінде оның қызметіндегі объективтілік деңгейін арттыруға арналған.

3. Аралас сайлау жүйесі бойынша ҚР Парламенті Мәжілісін қалыптастыруға көшу, оның аясында 69 депутат (70%) партиялық тізім бойынша, ал қалған 29-ы (30%) бір мандатты сайлау округтері бойынша сайланады.

Бір жағынан, осы шараны қолдану нәтижесінде пропорционалды жүйе бойынша сайланатын Парламенттің төменгі палатасы депутаттарының саны азайды. Екінші жағынан, партиялардың парламенттік сайлауға қатысу форматы олардың партиялық тізімдерін де, көпшілік жүйеге үміткер жеке кандидаттарды да ұсыну арқылы кеңейді. Әр түрлі партиялардың өкілдері де өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайлауға түсе алады. Осыған байланысты

²⁶ "Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы (2022 жылғы 5 маусымда республикалық рефератта өтеді) // "Аңділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K#z5>).

Саяси партиялар сайлау процесінің негізгі актерлері болып қала береді, оның қорытындылары олардың қатысу деңгейіне байланысты.

Қарастырылып отырған шаралардың екінші тобы белгілі бір заңдар мен заңға тәуелді актілерді әзірлеу және қабылдау арқылы жүзеге асырылды. Ең алдымен, біз «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңына партияларды мемлекеттік тіркеу рәсімін жеңілдетуге бағытталған түзетулер туралы айтып отырмыз:

1) Ең төменгі сандық шекті 20 мыңнан 5 мың мүшеге дейін төмендету;

2) Партиялардың филиалдары мен өкілдіктері құрамының ең аз санын 600-ден 200 адамға дейін төмендету;

3) Саяси партия құру үшін азаматтардың бастамашыл тобының ең аз санын 1 мыңнан 700 адамға дейін төмендету;

4) Саяси партиялардың құрылтай съездерін өткізу мерзімін 2 айдан 3 айға дейін ұзарту;

5) Жаңадан құрылатын партиялардың филиалдары мен өкілдіктерін қалыптастыру мерзімін 6 айдан 12 айға дейін ұзарту²⁷.

Сондай-ақ, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР Конституциялық заңына түзетулерді бөліп көрсету қажет. Онда партиялық аспект, атап айтқанда, былайша көрініс тапты:

1. Аралас сайлау жүйесі бойынша облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың мәслихаттарын қалыптастыруға көшу, оның аясында депутаттардың 50%-ы партиялық тізім бойынша, ал қалған 50%-ы бір мандатты сайлау округтері бойынша сайланады.

2. Саяси партияларға бір мандатты сайлау округтері бойынша сайлауға түсетін Парламент Мәжілісі мен барлық деңгейдегі мәслихат депутаттығына өз кандидаттарын ұсыну құқығын беру.

²⁷ "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекет басшыларының 2022 жылғы 16 наурыздағы қаулысын іске асыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 157-VII ҚРЗ Заңы // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000157#z342>).

3. Тиісті мәслихаттарға олардың құрамына өз кандидатураларын ұсыну арқылы округтік сайлау комиссияларын қалыптастыруға саяси партиялардың қатысуы²⁸.

Соңында, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңына барлық деңгейдегі әкімдер мен олардың орынбасарларына саяси партиялардың филиалдары мен өкілдіктерінде лауазымды орынға орналасуға тыйым салынды. Осыған байланысты облыстық және төмен тұрған әкімдер төрағалардың өкілеттіктерін өздерінен алып тастады. Сондай-ақ «Аманат» партиясының тиісті филиалдарының саяси кеңестер бюросы мен саяси кеңестер құрамынан шығарылды. Осылайша, мемлекеттік билік пен басқару жүйесін партиясыздандыру жөніндегі қызмет жалғастырылды.

Сонымен қатар, саяси партиялардың филиалдары мен өкілдіктерінің басшы органдары партиялық тізімдер бойынша сайланған мәслихат депутаттарын кері қайтарып алу құқығына ие болды²⁹. Бұл шара депутаттардың партиялық тәртіпті сақтауына ықпал етуге арналған.

Қарастырылып отырған шараларға қатысты сараптамалық бағалау³⁰ олардың Қазақстанның партиялық жүйесінің дамуына әсер ету деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Ол үшін 1-ден (төмен балл) 5-ке дейін (жоғары балл) баллдық жүйе қолданылды, содан кейін орташа балл есептелді (1-кесте).

²⁸ "Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы қаулысын іске асыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 156-VII ҚРЗ конституциялық заңы // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000156#z6>).

²⁹ "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауын іске асыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 157-VII ҚРЗ Заңы // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000157#z342>).

³⁰ 31 қазақстандық сарапшы қатысқан сараптамалық сауалнама. 2023 жылғы 5-14 ақпан аралығында ҚСЗИ тапсырысы бойынша жүргізілді.

1-кесте.

Саяси-құқықтық шаралардың Қазақстандағы партиялық жүйенің дамуына ықпал ету деңгейі

№	Шаралар	Ұпай
1	Әкімдердің және олардың орынбасарларының саяси партиялардың филиалдары мен өкілдіктерінде лауазымдарға орналасуына тыйым салу.	3,71
2	Саяси партияларды тіркеу үшін ең төменгі сандық шекті 20-дан 5 мың мүшеге дейін төмендету	3,7
3	50/50 қатынасында облыстардың және Республикалық маңызы бар қалалардың мәслихаттарын қалыптастырудың аралас жүйесін енгізу	3,67
4	Орталық сайлау комиссиясының, жоғары аудиторлық палатаның және Конституциялық Соттың Төрағасы мен мүшелерінің/судьяларының саяси партияларға мүшелігіне тыйым салу	3,63
5	Саяси партиялардың филиалдары мен өкілдіктері құрамының ең аз санын 600 ден 200 адамға дейін төмендету	3,61
6	Парламент Мәжілісін қалыптастырудың аралас жүйесін 70/30 қатынасында енгізу (партиялық тізім бойынша/бір мандатты округтер бойынша)	3,57
7	Аудандар мен облыстық маңызы бар қалалардың мәслихаттарын қалыптастырудың мажоритарлық жүйесін қайтару	3,55
8	ҚР Президентінің президенттік өкілеттігін орындау мерзімінде саяси партияға мүшелігін тоқтатуы	3,48
9	Саяси партия құру үшін азаматтардың бастамашыл тобының ең аз санын 1 мыңнан 700 адамға дейін төмендету	3,45
10	2024 жылы аудан әкімдерінің сайлануын енгізу	3,37
11	Саяси партиялар үшін сайлау шегін 7%-дан 5%-ға дейін төмендету	3,35
12	Саяси партия құру жөніндегі құрылтай съезін өткізу мерзімін 2 айдан 3 айға дейін ұзарту	3,29
13	Құрылатын саяси партиялардың филиалдарын қалыптастыру мерзімін 6 айдан 12 айға дейін ұзарту	3,16
14	Ауылдық елді мекендер мен аудандық маңызы бар қала әкімдерін сайлауды енгізу	2,97
15	Болашақ парламенттік және жергілікті сайлаудың қорытындылары бойынша депутаттық мандаттарды бөлу кезінде 30 пайыздық квотаны есепке алу	2,67
16	Партиялық тізімдерде әйелдер мен жастарға арналған 30 пайыздық квотаны енгізу	2,55
17	Ерекше қажеттілігі бар азаматтарға арналған партиялық тізімге 30 пайыздық квотаны қосу	
18	Парламенттік оппозиция институтын енгізу	2,53

Осылайша, алғашқы жетілікке саяси партияларды тіркеу тәртібін оңайлатуға, мемлекеттік аппаратты партиясыздандыруға және мажоритарлық жүйенің сайлау процесіне қайта оралуына байланысты шаралар кірді. Сарапшылардың бағалауы бойынша, бұл шаралар Қазақстандағы партиялық құрылыс процесіне барынша әсер етуі мүмкін. Парламенттік және жергілікті сайлауды өткізу кезінде партиялық тізімді квоталауға және олардың белгілі бір әлеуметтік топтардың өкілдігін қорытындылауға, сондай-ақ парламенттік оппозицияны құруға мен оның қызметіне байланысты шаралар аз әсер етеді.

Қазіргі саяси партиялар: ерекшеліктері мен әлеуеті

Қазір Қазақстанда 7 саяси партия ресми тіркеліп, өз қызметін жүзеге асырып отыр. Қазіргі партиялардың ресми саяси бағытқа қатынасына байланысты идеялық-саяси контексте оларды бірнеше топқа бөлуге болады:

1. «Аманат» партиясы – ресми саяси бағытты қолдайтын парламенттік көпшілік партиясы.

2. Ресми саяси бағытты ұстанатын немесе оған сүйенетін партиялар. Бұған – «Ақ жол» Қазақстан демократиялық партиясы, Қазақстан Халық партиясы, «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы, «Байтақ» қазақстандық жасылдар партиясы және «Respublica» партиясы жатады.

3. Ресми саяси бағытқа саяси оппозициядағы партия – Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы.

Осы партиялардың барлығы 2023 жылғы 19 наурызда өткен Парламент Мәжілісі мен барлық деңгейдегі мәслихаттар депутаттарының сайлауына қатысты. Парламенттік сайлау қорытындысы бойынша партиялардың заң шығарушы органның төменгі палатасындағы өкілдігі келесідей (2-кесте)³¹.

³¹ Сегізінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауының қорытындылары туралы хабарлама (2023 ж. 27 наурыз) // Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының ресми сайты (<https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8921>).

2-кесте.

VIII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісіндегі саяси партиялардың өкілдігі

№	Партиялар	Депутаттар саны			
		Партиялық тізім бойынша сайланғандар		Бір мандатты сайлау округтері бойынша сайланғандар	Жалпы
		Дауыс беру нәтижелері, %	Депутаттар саны		
1	«Amanat»	53,9	40	22	62
2	«Ауыл»	10,9	8	-	8
3	«Ақ жол»	8,59	6	-	6
4	«Respublica»	8,41	6	-	6
5	ҚХП	6,8	5	-	5
6	ЖСДП	5,2	4	-	4
7	«Байтақ»	2,3	-	-	-

Осылайша, VIII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінің 98 депутатының 91-і 6 саяси партияның өкілдерінен құралды. Бұл ретте олардың ішінен «Amanat» партиясы ғана партиялық тізім мен бір мандатты округтер бойынша дауыс беру нәтижелерін ескере отырып, депутаттық мандаттарға ие болды. Осыған байланысты ол төменгі палатадағы заңнамалық қызмет пен ұйымдық-кадрлық мәселелерге әсерін сақтап қалды.

Парламент Мәжілісінің партиялық құрамының ұлғаюына байланысты оның регламентіне өзгерістер енгізілді. Ең алдымен, саяси партиялардың фракцияларын құру үшін сандық шектеулер алынып тасталды (бұған дейін кемінде 7 депутаттың болуы қажет болатын – шамамен.). Осының арқасында барлық парламенттік партия, депутаттық мандаттардың санына қарамастан, өз фракцияларын құруға құқылы болды.

Сонымен қатар, депутат саны партиялар парламенттік оппозицияны иеленді. Осыған сәйкес парламенттің төменгі палатасының комитеттеріндегі басшылық позициялар олардың арасында келесі тәртіппен шектелді:

- Серік Егізбаев («Ауыл» партиясы) – Аграрлық мәселелер комитетінің төрағасы;

- Магеррам Магеррамов (ҚКП) – Заңнама және сот-құқықтық реформа комитетінің хатшысы;

- Нұргүл Тау («Respublica») – Әлеуметтік-мәдени даму комитетінің хатшысы.

Сонымен қатар, «Ақ жол» партиясының депутаты Дания Еспаева Парламент Мәжілісінің вице-спикері болып сайланды.

Қазіргі партиялар жариялаған идеологиялық құндылықтар мен көзқарастарға сүйене отырып, сауалнамаға қатысқан сарапшылар оларды төмендегідей бағалады:

◆ «Amanat» – центристік (83,9%);

◆ «Ақжол» – оң (51,6%). Партиялардың бұл түріне «Respublica» партиясы да кіруі керек³²;

◆ «Ауыл» және «Байтақ» – солшыл орталық («центристік» және «сол жақ» жауаптарының жиынтығы бойынша, тиісінше 54,8 және 48,4%);

◆ ҚХП және ЖСДП – солшылдар (тиісінше 74,2 және 45,2%).

Сарапшылар сонымен қатар қазіргі партиялар төмендегідей әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіреді деп санайды:

◆ «Amanat» – билеуші элита (32,3%), мемлекеттік қызметшілер және бюджеттік ұйымдардың қызметкерлері (29%);

◆ «Ақ жол» – бизнес-қауымдастық (71%), оның ішінде шағын және орта (38,7%), ірі (32,3%) бизнес;

◆ «Ауыл» – ауыл тұрғындары (32,3%) және шаруа қожалықтары (29%);

◆ «Байтақ» – экологтар (19,4%). Сонымен қатар, сауалнамаға қатысушылардың 25,8%-ның пікірінше, бұл партия өз әлеуметтік базасын әлі де қалыптастырды;

◆ ҚХП – зейнеткерлер (22,6%) және жұмысшылар (12,9%);

◆ ЖСДП – оппозициялық азаматтар (12,9%). Сауалнамаға қатысқандардың 16,1%-ы социал-демократтардың нақты әлеуметтік базасы жоқ деп санайды.

³² Сараптамалық сауалнама жүргізген кезінде «Respublica» партиясы әлі тіркелмеген.

Сонымен бірге, өткен парламенттік сайлаудың нәтижелері қарастырылып отырған партиялардың көпшілігін сайлау арқылы қолдаудың сараптамалық бағалауында және дауыс беру барысында көрсетілген сайлаушылардың қалауында белгілі бір сәйкессіздіктерді көрсетті. Кез келген жағдайда, осы партиялар өкілдерінің VIII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттық корпусы құрамында болуы олардың өз қызметіне де, заң шығарушы органның қызметіне де оң әсер етеді деп болжанады.

Қазақстанда жаңа саяси партиялар құру: мәселелері мен болашағы

Қарастырылып отырған процесте бірнеше негізгі кезеңді бөліп қарастыруға болады. Олардың біріншісі – 2019-2021 жылдарды қамтиды және бір жағынан мемлекеттің Қазақстанның партиялық жүйесін одан әрі дамыту үшін жағдайды жақсартуға бағытталған шаралар кешенін қабылдауымен сипатталады. Екінші жағынан, қалыптасқан тәжірибе жағдайында жаңа саяси партиялар тіркелген жоқ.

Осы кезеңде бірнеше саяси партия, сондай-ақ партия болуға дайын Қоғамдық қозғалыстар құру туралы бастамалар жарияланды.

Қаралып отырған кезеңде сол кездегі Әділет министрі Марат Бекетаевтың хабарламасына сәйкес, 2020 жылы ҚР Әділет министрлігіне тоғыз саяси партияны мемлекеттік тіркеуге өтінім берілді. Бұл ретте:

◆ Ұсынған құжаттардың заңнама талаптарына сәйкес келмеуіне байланысты алты бастамашыл топтың өтінімі қабылданбады. Сонымен бірге олар тиісті бұзушылықтарды түзетуге және қайта өтінім беруге құқылы болды;

◆ Екі бастамашыл топқа өздері құратын партиялардың құрылтай съездерін өткізуге мүмкіндік берілді;

◆ Бір топ тиісті партияның Құрылтай съезін өткізіп, Әділет министрлігіне тіркеуден өту үшін қажетті құжаттарды енгізді³³.

³³ Сабеков С. Скольким партиям отказано в регистрации, сообщил Марат Бекетаев // «Казинформ», 22 января 2021 г. (https://www.inform.kz/ru/skol-kim-partiyam-otkazano-v-registracii-soobschil-marat-beketaev_a3744096).

2019-2021 жылдары мәлімделген 17 бастаманың ішінен жаңа саяси партиялар мен қозғалыстарды құру бойынша алдағы уақытта тек біреуі – қазақстандық «Байтақ» жасылдар партиясы өз бастамасын алды. Қалған бірлестіктер не өз қызметінің форматын өзгертті (мысалы, «НАҚ» қоғамдық қайырымдылық қоры), не оны бейресми негізде жүзеге асырады, оның ішінде тиісті партияларды («Халық дербестігі», «Ел тірегі») тіркеу бойынша жаңа әрекеттер жасай отырып, не белгісіз уақытқа тоқтатылды немесе партиялық құрылыс желісі бойынша жұмысты мүлдем тоқтатты. Сонымен қатар, олардың көпшілігі оппозициялық саяси күн тәртібін ұстанады.

Қарастырылып отырған процестің екінші кезеңі саяси партиялар туралы заңнаманы біріктіруден басталды. Осы кезеңнің маңызды тенденцияларының бірі өткен жылдары өзін белсенді көрсеткен, бірақ кейін белгілі бір жағдайларға байланысты тайм-аут алған бірқатар белгілі қоғамдық-саяси қайраткерлердің Қазақстанның саяси өміріне қатысуына қайта оралу болды. Олар – ақын Олжас Сүлейменов, кәсіпкер Болат Әбілов, экс-сенатор Уәлихан Қайсаров және басқалар.

Осы жағдайда жаңа партиялар мен қозғалыстар құру туралы өзекті бастамалар ұсынылды. 2022 жылы 3 желтоқсанда Алматы қаласында «Respublica» партиясының құрылтай съезді өтті. Айдарбек Ходжаназаров оның төрағасы болып сайланса, тең төрағалары – Сырымбек Тау, Руслан Берденов, Максим Барышев, Динара Шукижанова, Қуаныш Шонбай, Бейбіт Әлібеков және Нұрлан Қоянбаев болды. ҚР Әділет министрлігі бұл партияны сол жылдың 18 желтоқсанында тіркеді.

2023 жылғы 29 наурызда кәсіпкер Айбек Барысов басқаратын «Qazaqstanda Jasalğan» экономикалық ұлтшылдық қозғалысы ресми түрде тіркелді. Сонымен бірге, қозғалысты ұйымдастырушылар оның болашақта оңшыл-орталық партияға айналуын жоққа шығармайды. Ол өз жұмысын кәсіпкерлік еркіндігіне, мемлекеттің экономикадағы рөлін азайтуға, шаруашылық жүр-

гізуші субъектілердің өзін-өзі басқаруына біртіндеп көшу және т.б. қағидаттарына негіздейді³⁴.

Қалған бірлестіктердің ішінен 2023 жылдың ақпан айының басында ҚР Әділет министрлігінде тіркелудің бірінші кезеңі «Ел тағдыры», «Ұрпақтар жалғасы», «Ынтымақ» және «Қазақстан Халық Конгресі» саяси партияларын құру бойынша бастамашыл топтардан өтінімдер түсті³⁵. Бұл ретте олардың соңғысы 2023 жылғы 4 ақпанда Алматыда өзінің құрылтай съезін өткізді. Олжас Сүлейменов тағы да партия төрағасы болды.

Партиялық құрылыс процесіндегі маңызды сәт – 2023 жылғы 19 наурызда өткен парламенттік сайлауға бастамашыл партиялар мен қозғалыстар өкілдерінің қатысуы болды. Парламент Мәжілісінің депутаттары бір мандатты сайлау округтері бойынша өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайлауға түсті:

◆ Құрылатын партиялар мен қозғалыстардың көшбасшылары Уәлихан Қайсаров («Алаш Орда»), Талғат Ерғалиев («Еңбек»), Мұхтар Тайжан («Жер қорғаны»), Санжар Боқаев («Namys»), Тоғжан Кожалы (НАҚ), Айбек Барысов («Qazaqstanda Jasalğan»), Нұржан Әлтаев («El Tiregi») және Санавар Зәкіров («Наше право»);

◆ Осы бірлестіктердің басқа белсенділері, соның ішінде Рысбек Сәрсенбай («Bizdin Tandau») Ерлан Қалиев («Жер қорғаны»), Инга Иманбай (Қазақстанның демократиялық партиясы), Ақбөпе Әбілқасымова («Наш дом – Қазақстан»), Нұрлан Жазылбеков және Айгүл Төлембаева («Қазақстан Халық Конгресі»), Марат Жыланбаев, Амангелді Джахин және Бибігүл Иманғалиева («Алға, Қазақстан!»).

Округтік сайлау комиссиялары олардың кейбіреулерін сайлау алдындағы үгіт кезінде тіркеу күші жойғанын айта кету керек. Себебі олардың активтері мен міндеттемелері туралы декларацияларындағы мәліметтері дұрыс болмаған. Қалған үміткер-

³⁴ Слинько Д. «Националисты» – за экономическую революцию // «Exclusive.kz», 20 января 2023 г. (<https://exclusive.kz/nacjonalisty-za-ekonomicheskuyu-revolucziyu/>).

³⁵ Заявки на регистрацию четырех партий прошли первый этап в Минюсте // «Радио Азаттық», 2 февраля 2023 г. (<https://rus.azattyq.org/a/32252414.html>).

лер өздерін жариялауға, өздерінің сайлау рейтингтерін білуге және әлеуетті қолдаушыларды жұмылдыруға жақсы мүмкіндіктер алды. Өз кезегінде, мұның бәрі оларға тиісті партиялар мен қозғалыстарды құру процесін аяқтау жөніндегі қызметті жалғастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстанның саяси аренасында екі жаңа партия – «Байтақ» және «Respublica» пайда болды. Осыған байланысты қолданыстағы партиялардың саны 5-тен 7-ге дейін өсті. Сондай-ақ, тағы 20-22 бастамашыл топ жаңа партияларды мемлекеттік тіркеу рәсімін құру және өту жөніндегі жұмысты жалғастыратыны айтылды.

2023 жылы жаңа саяси партиялар құру ықтималдығын сауалнамаға қатысқан сарапшылар жоғары деп бағалайды (54,8%)³⁶. Сонымен қатар, бұл процестің өзі де, осы партиялардың мемлекеттік тіркеуі де негізінен элита ішіндегі топтар арасындағы бәсекелестіктің күшеюі (67,7%), елдегі саяси жүйені реформалау (54,8%) және биліктің наразылықтардың жаңа толқынын болдырмауға деген қызығушылығы (48,4%) сияқты факторлармен байланысты.

Бұл ретте сарапшылар саяси партиялардың құрылуын және мемлекеттік тіркеуден өту мүмкіндігін төмендегідей бағалайды, %:

1. «Қазақстан Халық Конгресі» (ҚХК) – 75;
2. «Namys» – 46,4;
3. «Халыққа адал қызмет» (НАҚ) – 42,9;
4. «Үнтымақ» – 35,7;
5. «Жер қорғаны» – 25;
6. «Bizdin Tandau» – 17,9;
7. «Еңбек» – 17,9%;
8. «Наш дом – Казахстан» – 17,9;
9. «Халық сенімі» қозғалысы – 17,9;
10. «Алаш Орда» – 10,7;

³⁶ Жауаптар жиынтығы бойынша "Аса жоғары" (41,9%) және "жоғары" (12,9%)

11. «Ел тағдыры» – 7,1;
12. «Oyan, Qazaqstan» қозғалысы – 7,1;
13. «El Tiregi» – 3,6;
14. «Qantar» – 3,6;
15. «Progress» – 3,6;
16. «Халық дербестігі» – 3,6.

Осылайша, сарапшылардың бағалауы бойынша, жұмыс істеп тұрған партиялардың құрамын толықтырудың ең үлкен мүмкіндігі ҚХК, «Namys», НАҚ, «Yntymaq» және «Жер қорғаны» бар. Атап айтқанда, «Yntymaq» үшін оның көшбасшысы Мейрам Қажыкеннің 2022 жылғы 20 қарашада мерзімінен бұрын өткен президенттік сайлауға қатысуы маңызды мәнге ие. Оған 200 907 (2,53%) сайлаушы дауыс бергенін ескере отырып, ол және оның серіктестері осы партияның қатарына 5 мың немесе одан да көп адамды тарта алады³⁷.

Сарапшылардың 41,9% бағалауы бойынша Қазақстанның партиялық жүйесі әлі де өзінің қалыптасу процесінде тұр. Бұл 20 миллионға жуық азаматы бар елде ресми тіркелген 7 саяси партия ғана жұмыс істейтіндігіне байланысты. Осылайша, олардың саны мен құрамы қазақстандық қоғамның әлеуметтік құрылымын және елдің саяси дамуының қазіргі жағдайларын толық көрсетпейді. Атап айтқанда, көп балалы аналар, жастар, ғылыми және шығармашылық зиялы қауым, қандастар сияқты әлеуметтік топтар тиісті партиялардың құрылуы мен қызметінде көрініс тапқан өз мүдделерінің өкілдігі жоқ. Бұл жаңа партиялардың құрылуы мен қызметіне аса қажеттілік туғызады. Объективті түрде бұл мемлекетке де тиімді, өйткені ол тиісті партиялардың, соның ішінде оппозициялық партиялардың қызметін құқықтық өріске барынша бағыттауға және соның салдарынан оған салыстырмалы түрде болжамды әрі сындарлы сипат беруге мүмкіндік береді.

---

³⁷ Объявлены итоги выборов Президента в Казахстане // «Tengrinews.kz», 22 ноября 2022 г. (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/obyyavleniy-iitogi-vyiborov-prezidenta-v-kazahstane-483885/).

Қысқа мерзімді перспективада саяси партиялардың белгілі бір идеологиялық (құндылық) бағытқа деген сұранысына қатысты сарапшылардың бағалауы келесі рейтингті құруға мүмкіндік берді, %:

1. Социал-демократия – 64,5;
2. Ұлтшылдық – 48,4;
3. Либерализм – 41,9;
4. Консерватизм – 35,5;
5. Интернационализм – 32,3;
6. Экология – 25,8;
7. Феминизм – 9,7.

Сарапшылардың бағалауынша, ЖСДП мен ҚКП қызметі Қазақстандағы социал-демократиялық идеологияның басқа әлеуетті жақтаушыларының мүдделері мен үміттеріне жеткіліксіз, ал либерализм мен консерватизм сияқты классикалық және бір-біріне қарама-қарсы идеологиялар тиісті партияларды құру және олардың қызметі арқылы әлі институттандырылмаған.

Осы рейтингте ұлтшыл партиялар алатын екінші орын – Қазақстанның қазіргі даму жағдайында және оның айналасындағы халықаралық жағдайда егемендікті сақтауға, елдің ұлттық мүдделерін қорғауға үлкен қоғамдық сұранысты көрсетеді. Яғни, бұл жағдайда ұлтшылдық этномәдени емес, жалпы азаматтық маңызға ие. Халықаралық позицияларда тұрған партияларды құру және олардың қызметі мен қажеттілігі қазақстандық қоғамның полиэтникалық құрылымына сәйкес келеді.

Экологиялық мәселелердің алуан түрлілігі мен өзектілігіне қарамастан, сарапшылар қоғамдағы тиісті партиялардың қажеттілігін алдыңғы партиялардан төмен қарастырады. Бұл ұстанымның көрінісі парламенттік сайлауда қазақстандық «Байтақ» жасылдар партиясының жеңілісі болды. Феминистік бағыттағы партияларды құру жөніндегі бастамалар халық арасында ең аз қолдау табатыны белгілі.

Көшбасшылардың жеке тұлғаларына қатысты қысқа мерзімде ең көп сұранысқа ие сарапшылар ұзақ уақыт бойы қоғамдық

салада ұсынылған және көпшілікке белгілі адамдар басқаратын партияларды ұсынады (35,5%).

Сауалнамаға қатысқандардың 32,3%-ының пікірінше, бұрын белгісіз қайраткерлерді де, ұзақ уақыт бойы қоғамдық салада өкілдік еткен және көпшілікке танымал болғандарды да қоса алғанда, олардың басшылық құрамын айтарлықтай жаңарта алатын партиялар басым болады.

Сарапшылардың тек 16,1%-ы ғана қоғамның басшылық құрамы толығымен жаңа, бұрын белгісіз адамдардан тұратын партияларға деген сұранысына сенімді.

Қысқа мерзімді перспективада жаңа партиялар құру үшін жеткілікті ресурстық әлеуеті бар әлеуметтік және саяси топтарға қатысты сауалнамаға қатысқан сарапшылардың жауаптары төмендегідей, %:

1. Ішкі элиталық топтар, сондай-ақ билікте ұсынылмаған ірі бизнес – 61,3;

2. Өңірлік элиталар, сондай-ақ оппозицияның жаңа толқыны мен ұлттық-патриоттық топтардың өкілдері – 35,5;

3. Үкіметтік емес ұйымдардың белсенділері – 19,4;

4. Шағын және орта бизнес – 9,7;

5. Ғылыми және шығармашылық зиялы қауым, сондай-ақ оппозицияның ескі толқынының өкілдері – 3,2.

Сонымен қатар, сарапшылар өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысшылары мен көп балалы аналарды жақын болашақта өз партияларын құра алатын әлеуетті саяси актерлер ретінде мүлдем қарастырмайды.

Жалпы, сауалнамаға қатысқандардың көпшілігінің пікірінше (19,4%), Қазақстанның партиялық жүйесі үшін ең жақсы нұсқа – ресми тіркелген 10 саяси партияның қызметі.

Қазақстанның партиялық өрісін 7 жылға дамыту сценарийі

Өткен парламенттік сайлау партиялық құрылыс процесінде жаңа анықтамалық нүктеге айналды. Жартылай партиялық жүйеден елдің заң шығарушы органында 6 саяси партиясы бар, көп партиялы жүйе пайда бола бастады. Сонымен қатар, парламент-

тік және парламенттік емес партиялардың үдемелі даму перспективаларын қоса алғанда, партиялық жүйені одан әрі трансформациялаудың сипаты мен ерекшеліктері туралы мәселелер өзекті болып қала береді.

Саяси реформаларды жүзеге асырудың қазіргі тенденцияларына сүйене отырып, ұзақ мерзімді перспективада партиялық кеңістікті дамытудың төрт ықтимал сценарийін анықтауға болады.

Бірінші сценарий: бір басым партиямен көппартиялық жүйені сақтау. Биліктің халықтың идеологиялық және саяси бөлінуіне, партиялық өрісті реттеудің қиындауына әкелуі мүмкін көптеген жаңа партиялардың пайда болуына қызығушылық танытпау жағдайында бір үстем және кішігірім партиялар тобымен қалыптасқан жүйені сақтауға болады.

Бұл көпшілігі Парламент Мәжілісінде ұсынылған 7 партияның қатысуымен, жақын болашақта сақталуы мүмкін. Осы сценарийді іске асыру кезінде партия өрісінде жаңа партиялардың пайда болуы екіталай және қалыптасқан саяси жағдайға байланысты болады. Ең жақсы жағдайда, тиісті кезеңде реформа саясатының жалғасуын көрсету үшін ресми саяси бағытқа қатысты адал ұстанымға ие тағы 1-2 жаңа партия тіркелуі мүмкін.

Екінші сценарий: Парламентте басқа партиялар көп болған кезде, екі күшті партия немесе партиялық коалициясы бар партиялық жүйе құру. Бұл жүйе Ұлыбританияға тән, қазіргі уақытта екі жетекші партияның жұмыс істеуімен қатар шағын партиялардың ықпалы күшейіп келеді. Осылайша, 2019 жылы осы елдегі парламенттік сайлауға 8 жетекші партия қатысты. Алайда, қауымдар палатасындағы орындардың көпшілігіне консерваторлар (650 орынның 365-і) және лейбористер (203 орын) ие болды. Қалған орындар: Шотландия ұлтшылдары – 48, либерал-демократтар – 11, демократиялық одақшылар – 8, басқалары – 15 орынға ие болды³⁸.

³⁸ Выборы в Британии: убедительная победа партии Бориса Джонсона // «BBC News Русская служба», 13 декабря 2019 г. (<https://www.bbc.com/russian/news-50765298>).

Салыстырмалы екіжақты жүйеге көшу сценарийі партиялық фракциялардың құрылу шарттары, құрылымы мен қызметі өзгерген кезде, сондай-ақ парламенттік партиялардың Үкімет құрамын қалыптастыруға ықпалын одан әрі өзгерткен кезде мүмкін болады. VIII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінің жұмысы бастала салысымен «Аманат» партиясына Премьер-министр лауазымына кандидатураны ұсыну сеніп тапсырылғанын айта кету керек. Бұл жағдай парламенттік көпшілік арқылы үкіметтің қалыптасуына ықпал ету үшін бәсекелестікті күшейтуге мүмкіндік береді.

Осылайша, жаңа жағдайларда үкіметті құру кезінде біртұтас «жұмысшы» көпшілік ретінде әрекет ету, сондай-ақ әртүрлі заң жобаларына дауыс беру үшін партиялық коалициялардың пайда болуы және құрылуы мүмкін. Коалициялар төмендегідей жағдайда құрылуы мүмкін:

а) «Ақ жол» және «Respublica» – еліміздің бизнес-қоғамдастығының мүдделерін білдіретін партиялар ретінде;

б) ҚХП және ЖСДП – социал-демократиялық идеялардың өкілі болатын партиялар ретінде.

Осындай коалициялардың бірі құрылған жағдайда Парламент Мәжілісінің қазіргі шақырылымындағы «Аманат» партиясының әлеуетті спарринг-серіктесі бола алады. Сонымен қатар, осы партиялардың кез келгенін бір партияға біріктіру мүмкіндігі алынып тасталмайды. Осындай ықтимал жағдайда елдің саяси аренасында болашақ сайлауда «Аманат» партиясы үшін негізгі бәсекелес болатын, ал олардың қорытындысы бойынша парламенттік оппозицияның орнын алатын оңшыл-орталық немесе солшыл-орталық бағыттағы күшті партия пайда болады. Бұл жағдайда қалған партиялар негізінен әртүрлі деңгейдегі мәслихаттардағы орындар үшін бір-бірімен бәсекелесуге мәжбүр болады.

Үшінші сценарий: ешқандай партияның үстемдігі жоқ, көп-партиялық. Қарастырылып отырған кезеңде әртүрлі бағыттағы жаңа партиялардың пайда болуы мүмкін. Бұл азаматтардың саяси мүдделері мен сұраныстарының жалғасып жатқан кри-

сталдануына байланысты. Сонымен қатар, жаңа әлеуметтік-экономикалық шындық пен болашақ құндылықтардың өзгеруі жаңа саяси шешімдерге сұранысты күшейтеді. Жаңа саяси партиялардың институционализациясына оларды тіркеудің жеңілдетілген тәртібі оң әсер етеді. Осыған байланысты «Байтақ» және «Respublica» партияларын тіркеу прецеденті көрсетілген.

Мұндай сценарийді іске асыру ықтималдығы, бір жағынан, қазіргі партиялардың көпшілігі ресми саяси бағытқа адал ұстанымға ие болуымен байланысты. Сондықтан уақыт өте келе ел басшылығы «Amanat» партиясына ғана емес, Парламент Мәжілісінің келесі шақырылымдарындағы болашақ парламенттік сайлаудың қорытындылары бойынша алатын орындарының санына қарамастан барлық партияларға сүйене алады.

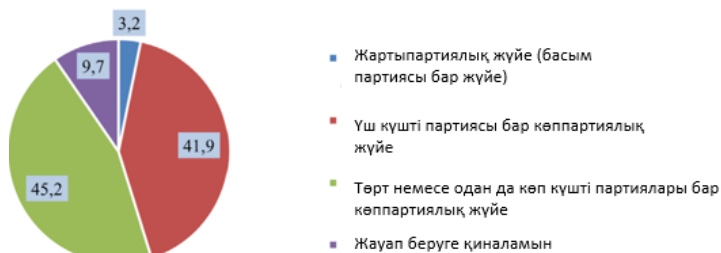
Екінші жағынан, жаңа партияларды, соның ішінде оппозициялық партияларды құру және мемлекеттік тіркеу саяси реформаларды жүргізуде ел басшылығының дәйектілігін көрсету болмақ. Сонымен қатар, билік қарсыластарының бір бөлігінің қызметін құқықтық өріске бағыттауға объективті түрде мүдделі. Сол арқылы оған салыстырмалы түрде болжамды сипат береді. Ақырында, жұмыс істеп тұрған партиялардың көп болуы кейіннен олардың арасындағы сайлау бәсекелестігінің жоғары деңгейіне әкеледі әрі олардың ешқайсысының Парламентте үстем позицияға ие болуына жол бермейді.

Төртінші сценарий: бұрынғы бір жарым партиялық жүйеге оралу. Бұл сценарий бірқатар партияларды бір-бірімен немесе басқа қоғамдық бірлестіктермен біріктіру арқылы саяси партиялардың санын азайтуды көздейді. Қазақстандағы партиялық жүйесінің даму тарихында бір немесе бірнеше партияның бір, неғұрлым күшті және орнықты партияға кіруімен осындай прецеденттер орын алғанын айта кету керек.

Сайып келгенде, елдің партиялық өрісінде бір абсолютті көпшілік партиясы және екі-үш партиясы бар жүйе қалыптасарды, олар басым партияға қарсы тұра алмайды. Мұндай сценарийдің дамуына Қазақстанның саяси жүйесінің тұрақтылығы үшін ықтимал тәуекелдерді қоса алғанда, әртүрлі ішкі және сыртқы факторлар әсер етуі мүмкін. Өз кезегінде, тиісті факторлар

ел басшылығынан саяси қайта құру қарқынын тоқтата тұруды және партиялық құрылыс процесін қоса алғанда, қоғам өмірінің әртүрлі салаларында мемлекеттік бақылауды күшейтуді талап етуі мүмкін.

Сараптамалық сауалнаманың нәтижелері қарастырылып отырған сценарийлердің соңғысы екіталай екенін көрсетеді. Сараптамалық қоғамдастықта Қазақстан үшін көппартиялық жүйе оңтайлы болатыны туралы тұрақты түсінік қалыптасты. (1-диаграмма).

1-диаграмма.

Қазақстан үшін партиялық жүйенің қай моделі оңтайлы болып көрінеді? (%)

Бұл тұрғыда Қазақстанда қанша партия жұмыс істеуі керек деген мәселе талқылануда. Мұнда сарапшылардың пікірі екіге бөлінді. Олардың кейбіреуі жетекші партиялардың үшеуі болуы керек (41,9%), ал аздаған сарапшының басқа бөлігі төрт және одан да күшті партиялары бар жүйеге артықшылық береді (45,2%).

Жалпы, сарапшылар Қазақстанда партиялық құрылыс процесінде конструктивтік көзқарас әлі де басым болады деп санайды. Бұл процестің негізінде әр түрлі азаматтық топтардың бастамасы бойынша партиялар құрудың табиғи тәртібі емес, ел басшылығы белгілеген мемлекеттің мақсаттары мен міндеттері басым болатындығы туралы сөз болып отыр. Сонымен бірге, бұл жағдай биліктен қолданыстағы және құрылып жатқан партиялар мен қозғалыстарға неғұрлым сындарлы көзқарасты, соның ішінде осы үшін қолда бар барлық тетіктерді (Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық құрылтай, ҚР Парламенті Мәжілісінің жанындағы Қоғамдық палата, қоғамдық кеңестер,

өзге де консультативтік-кеңесші органдар және т.б.) пайдалана отырып, олармен саяси диалог жүргізуді талап етеді.

1.4. Жергілікті өзін-өзі басқарудың жаңа құрылымдары

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару заңды түрде бекітілген және азаматтарға өз қалалары мен ауылдарының дамуына ықпал етуге мүмкіндік береді. Алайда, бұл мүмкіндіктің өзі жеткіліксіз. Себебі азаматтардың белсенді қатысуынсыз өзін-өзі басқару өзінің бастапқы мақсатын жоғалтады. Азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуы үшін оларды тарту бойынша түрлі іс-шараларды жүзеге асыру, түсіндіру жұмыстарын жүргізу, оларды қоғамдық мойындауға ынталандыру қажет. Тиімді Жергілікті өзін-өзі басқару нәтижесінде азаматтардың өмір сүру сапасы артады, бұл өз кезегінде олардың өз аумақтарын дамытуға қызығушылығы мен қатысу сезімінің пайда болуына ықпал етеді.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың қолданыстағы жүйесі.

ЖӨӨБ құрылымы

Қолданыстағы заңнама аясында жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі төмендегіше жұмыс істейді³⁹.

Елдің азаматтары, олардың тұрғылықты жерінің әкімшілік деңгейіне қарамастан, **жергілікті қоғамдастық** болады.

Аудандық маңызы бар қалалар, ауылдық округтер, ауылдар мен кенттер деңгейінде жергілікті қоғамдастық жиынды ұйымдастыра алады – азаматтардың «жергілікті маңызы бар неғұрлым маңызды мәселелері» бойынша өзін-өзі басқаруға **тікелей** қатысуы (4-сурет). Жергілікті қоғамдастық жиыны басым міндеттер мен оларды іске асыру мерзімдерін айқындауға, аудан мәслихатына және жергілікті деңгейдегі әкімдерге жергілікті маңызы бар мәселелер бойынша ұсыныстар енгізуге, жергілікті қоғамдастық жиналысының құрамын айқындауға құқылы.

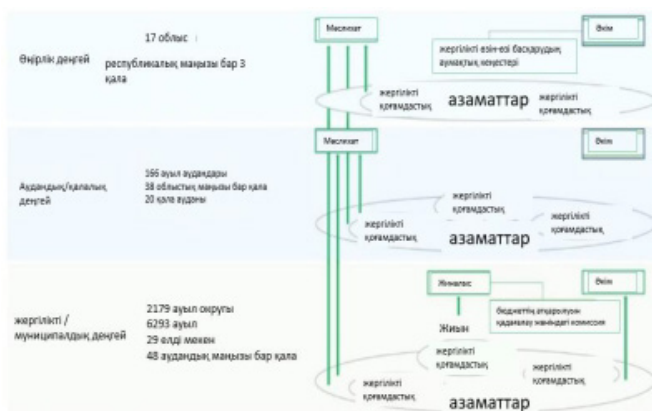
³⁹ "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы" Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148-ІІ Заңы (2023 жылғы 7 наурыздағы жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

Жиналыс – 25 адамнан тұратын төрт жыл мерзімге сайланған жергілікті қоғамдастықтың өкілді органының бір түрі. Жергілікті қоғамдастық жиналысы заңды:

- ◆ жергілікті қоғамдастықты дамытудың бағдарламалық құжаттары мен бағдарламаларының жобаларын талқылауға және қарауға;
- ◆ бюджет жобасын және оның орындалуы туралы есепті келісуге;
- ◆ бюджеттің атқарылуын мониторингтеу жөніндегі комиссиялар құруға, жүргізілген мониторинг нәтижелері туралы есепті тыңдауға және талқылауға;
- ◆ коммуналдық меншікті басқару бойынша әкім аппаратының шешімдерін келісуге;
- ◆ коммуналдық мүлікті иеліктен шығаруды келісуге;
- ◆ әкім лауазымына кандидатураларды келісуге;
- ◆ әкімді босату туралы мәселеге бастама жасауға;
- ◆ жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын және тиісті аумақтарда орналасқан мемлекеттік мекемелер мен ұйымдардың басшыларын тағайындау жөнінде ұсыныстар енгізуге құқылы.

4-сурет.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі ЖӨӨБ схемасы

Дереккөз: «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңы негізінде авторлар жасаған.

Егер жергілікті қоғамдастық жиыны қажеттілігіне қарай жергілікті деңгейдегі аса маңызды мәселелер бойынша өткізілсе, онда жиналысты жергілікті қоғамдастық өкілдері ағымдағы мәселелер бойынша өткізеді. Жиынды да, жиналысты да жергілікті деңгейдегі әкім не жергілікті қоғамдастық немесе жиналыс мүшелерінің кемінде он пайызының бастамасы бойынша шақыруы мүмкін.

Жергілікті деңгейдегі әкім жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу туралы есеп беруге; жергілікті қоғамдастықты дамыту бағдарламасын әзірлеуге және бекітуге ұсынуға; өзі қабылдайтын шешімдерді түсіндіруге міндетті. 2021 жылдан бастап ауыл әкімдері азаматтардың, жергілікті тұрғындардың тікелей дауыс беруімен сайланады. Алайда, жергілікті мемлекеттік басқару өкілеттіктерінен басқа, ауыл әкімдері ғана емес, барлық әкімшілік деңгейдегі әкімдер де өзін-өзі басқару функцияларына ие.

Жылына екі рет **мониторинг жөніндегі комиссия** құжаттарды қарағаннан кейін жергілікті қоғамдастық жиналысын жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге бөлінген қаражаттың жұмсалғаны туралы хабардар етеді және әкімнің қарауы үшін міндетті ұсынымдар шығара алады.

Өңірлік деңгейде әкімдіктер жанында жергілікті **өзін-өзі басқарудың аумақтық кеңесі**–қала/облыс әкімінің халықпен өзара іс-қимыл мәселелері жөніндегі консультативтік-кеңесші орган жұмыс істейді.

Мәслихаттар жергілікті өкілді органдар бола отырып, жергілікті өзін-өзі басқарудың делдалдық нысанының рөлін де атқарады. Мәслихаттардың құзыретіне жергілікті бюджетті, тиісті аумақтарды дамытудың экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын бекіту, тексеру комиссияларын қалыптастыру арқылы бюджеттің жұмсалуды бақылау, сондай-ақ басқа да норма шығару және бақылаушы функциялар кіреді.

Мәслихаттар аудандық/қалалық және өңірлік деңгейлерде құрылады (4-сурет). Ол тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің

тұрғындарының тікелей жасырын дауыс беруі арқылы жүзеге асырылады.

2023 жылғы 19 наурызда ел бойынша Мәжіліс пен барлық деңгейдегі мәслихаттарға сайлау өтті. Сайлау жаңа, аралас сайлау жүйесі бойынша өтті: облыс және Республикалық маңызы бар қала деңгейінде мәслихатқа кандидаттардың 50%-ы партиялық тізім бойынша, ал қалған 50%-ы мажоритарлық жүйе бойынша сайланды. Аудандар мен қалалар деңгейінде мәслихаттардың барлық құрамы мажоритарлық жүйе бойынша сайланды.

Өзін-өзі басқару мен азаматтық қатысудың басқа түрлері

Мемлекеттік органдар өз сайтында «азаматтық бюджетті» – азаматтарды мемлекеттік бюджеттің негізгі бағыттарымен, түсінікті тілде, инфографикаларды пайдалана отырып таныстыруға арналған құжатты әзірлеуге және орналастыруға міндетті. Бұл кез келген пайдаланушыға Үкіметтің қоғамдық ресурстарды жинақтауды, бөлуді және пайдалануды қалай жүзеге асыратыны түсінікті болған кезде, негізгі бюджеттік ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігін арттыруға ықпал етеді.

Жергілікті деңгейде басқаруға азаматтық қатысудың тағы бір мысалы – республикалық және облыстық маңызы бар қалалардың, халық саны 10 мың адамнан асатын аудандық маңызы бар қалалардың, сондай-ақ Астананың тұрғындарына оны абаттандыру жөніндегі жобаларға қала бюджетін бөлуге қатысуға мүмкіндік беретін халық қатысатын бюджет⁴⁰. Аудан деңгейіндегі қалаларда Халық қатысатын бюджет аудан деңгейінде іске асырылады.

Халық қатысатын бюджет төмендегі бағыттар бойынша жобаларды қаржыландырады:

◆ **Абаттандыру және көгалдандыру** – аумақты көгалдандыру; тротуарлар төсеу; тротуарларды, пандустар мен арықтарды салу және жөндеу; бордюрлерді, төсеніштер мен қабырғаларын жөндеу;

⁴⁰ "Жергілікті бюджеттердің жобаларын әзірлеу қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 31 қазандағы № 470 бұйрығы

◆ **Қоғамдық кеңістіктерді құру және абаттандыру** – саябақтарды, скверлерді, жаяу жүргіншілер аймақтарын, басқа да қоғамдық пайдалану объектілерін құру, жөндеу және жарықтандыру;

◆ **Балалар мен ересектерге арналған демалыс орындарын абаттандыру** – жалпы қоғамдық орындарда балалар ойын алаңдары мен ересектердің демалуына арналған беседкаларды, орындықтарды, урналарды, жабдықтар мен конструкцияларды орнату және жөндеу;

◆ **Аулаішілік кеңістіктерді абаттандыру** – аула аумақтарында және жалпы қоғамдық орындарда спорт алаңдарын, футбол, баскетбол, волейбол алаңдарын, балалар ойын алаңдарын орнату, жөндеу және жарықтандыру,

◆ **Қоқыс полигондарын жою, санитарияны қамтамасыз ету.**

Халық қатысатын бюджет аясында жобалық ұсыныстарды әкімдік жинайды. Содан кейін қала тұрғындарына дауыс беруге ұсынады. Дауыс беру электрондық түрде ресми интернет-ресурста не жергілікті қоғамдастық жиынында жүзеге асырылады.

Минималды шығын:

1) Республикалық маңызы бар қаладағы және астанадағы аудан үшін қала бюджеті шығынның жылдық көлемінің кемінде 0,5%. Мысалы, 2022 жылы Халық қатысатын бюджет аясында Алматы қаласының Алмалы ауданында 800 млн теңгеге 39 жоба іске асырылды, яғни бір жобаға орта есеппен 20,5 млн теңге жұмсалды⁴¹;

2) Облыстық маңызы бар қала үшін немесе облыстық маңызы бар қаладағы аудан үшін қала бюджеті шығысының жылдық көлемінің кемінде 1%-ы. Мысалы, Өскемен қаласында 2023 жылға «Халық қатысатын бюджет» бағдарламасының жобаларына 855 млн теңге жоспарланған⁴².

⁴¹ Алматыда "халыққа қатысу бюджеті" 7 млрд теңгеге ұлғаяды. // <https://kapital.kz/economic/113696/v-almaty-byudzheth-narodnogo-uchastiya-velichat-na-7-mlrd-tenge.html>.

⁴² Өскеменде аулаларды абаттандыруға 500 миллион теңге бөлінеді. (<https://altaynews.kz/rubriki/novosti/42907-v-ust-kamenogorske-na-blagoustrojstvo-dvorovvydeljat-500-millionov-tenge.html>).

ЖӨӨБ даму жолындағы кедергілер

Жергілікті өзін-өзі басқарудың қалыптасуындағы кедергілерді талдай отырып, себептердің көп бөлігін бір-бірін анықтайтын екі үлкен топқа біріктіруге болады:

1) Жергілікті қоғамдастықтың немесе азаматтардың себептері. Біз бұл топты «өзін-өзі басқару мәдениеті» деп атаймыз;

2) Жүйелік деңгейдің, заңнаманың және мемлекеттік аппараттың себептері. Бұл топты «жүйелік себептер» деп атайық.

Өзін-өзі басқару мәдениеті

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту процесі заңнамалық базаның өзгеруін ғана емес, сонымен қатар жергілікті қоғамдастықтың азаматтық белсенділігінің нақты өсуін де қамтиды. Алайда, жергілікті қоғамдастық жиналыстары мен олармен жұмыс істейтін ауыл әкімдері аппаратының мамандары үшін семинарлар өткізу тәжірибесі халықтың белсенділігі өте төмен деңгейде қалып отырғанын көрсетеді. Пассивтілік қолданыстағы азаматтық институттардың – жергілікті қоғамдастық жиналыстарының, бюджет қаражатының жұмсалудың бақылаудың, жергілікті өзін-өзі басқарудың аумақтық кеңестерінің жұмысының тиімсіздігіне әкеледі.

Реформаларды тиімді жүргізу және азаматтардың оларды іске асыруға қатысуын кеңейту үшін оқытуды жүргізуге немесе консультациялық көмек көрсетуге қабілетті ұйымдар қажет. Бұл әртүрлі мәртебеге ие ұйымдар болуы мүмкін, соның ішінде ҰЕҰ. Оқытудың тиімділігін арттыру үшін мақсатты топтарды анықтау және олардың қажеттіліктерін бағалау қажет. Оқытушылар оларды іс жүзінде қолдана алатындай интерактивті оқыту әдістерін енгізу қажет.

Жергілікті қоғамдастықпен тікелей өзара іс-қимыл жасайтын азаматтар мен әкімдіктердің мамандарын оқыту – жергілікті өзін-өзі басқару институтын тиімді енгізудің, жергілікті маңызы бар мәселелерді талқылауға және шешуге халықтың қатысуын кеңейтудің басты кепілі.

Жүйелік себептер

Осы себептер тобының ішінде өзін-өзі басқару құқығын іске асыру жөніндегі алғашқы іс-шараны – жергілікті қоғамдастық жиынын өткізу рәсімдерінің күрделілігін атап өту қажет. Бұл бөлімде мемлекет азаматтардың өзін-өзі ұйымдастыруға негізгі құқығын реттейді: тек әкім мақұлдағаннан кейін және тек әкімнің немесе оның өкілінің қатысуымен. Бұл ретте жергілікті өзін-өзі басқару жергілікті маңызы бар міндеттерді шешу үшін жергілікті деңгейде өзін-өзі ұйымдастыру еркіндігінің белгілі бір дәрежесін көздейді.

Бір институтта (әкімдер мен мәслихаттар) ЖӨӨБ және мемлекеттік басқару функцияларының үйлесуі мемлекеттік басқару өкілеттіктерінің өзін-өзі басқару функцияларына үстемдік етуіне әкеледі. Мұндай түрдегі гибриді құрылымдардың одан әрі дамуы: мемлекеттік басқару жүйесінде – жауапкершіліктің бұлыңғыр иерархияларына, ал жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде – халық алдындағы жауапкершіліктің болмауына әкелуі мүмкін.

Аймақтық деңгейдегі жергілікті өзін-өзі басқарудың аумақтық кеңестері тек консультативтік-кеңесші органдар, сондықтан көптеген қалалық жергілікті қауымдастықтардың мүддесін білдіре алмайды. Осыған байланысты ірі қалаларда азаматтардың өзін-өзі басқаруын ұйымдастыру бойынша неғұрлым икемді заңнама талап етіледі.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту Тұжырымдамасына сәйкес ЖӨӨБ

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың бекітілген тұжырымдамасы жергілікті өзін-өзі басқаруды одан әрі дамытуға кедергі келтіретін негізгі факторларды жою үшін бірқатар шараларды іске асыруды көздейді.

Біріншіден, біз өкілеттіктерді орталықсыздандыру және жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімді құрылымын құру туралы айтып отырмыз. Ол үшін мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі өкілеттіктер мен функцияларға талдау жүргізу – тән емес және қайталанатын функцияларды жою, жетіспейтін функция-

ларды енгізу, сондай-ақ өкілеттіктерді қайта бөлу бойынша ұсыныстар әзірлеу көзделеді.

Мемлекеттік органдардың басқарушылық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету саласындағы жаңа функцияларды орындауға әзірлігін ескере отырып, «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау басым шара. Атап айтқанда, жергілікті өзін-өзі басқарудың нәтижелілігін жақсарту мақсатында ауыл әкімдері мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басқарушылық және қаржылық дербестігін кеңейту қажет. Бұл туындайтын проблемаларды уақтылы анықтауды және реттеуді қамтамасыз етуге, сондай-ақ ауылдық округтің әлеуметтік-экономикалық дамуына бағытталған нақты міндеттерді айқындауға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажырату – жергілікті міндеттерді шешу үшін ресурстарды тиімді пайдалану саласындағы әкімдердің жауапкершілігін арттыруға бағытталған⁴³.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасына сәйкес жергілікті қоғамдастық жиынының басым міндеттерді айқындауға, оларды іске асыру мерзімдеріне, жергілікті қоғамдастықтың даму жоспарын келісуге, әкімшілік-аумақтық құрылымын өзгертуге, ауылдық округ әкімінің есептерін тыңдауға қатысты өкілеттіктерін кеңейту көзделген.

2024 жылдан бастап ауылдық округтердегі жергілікті қоғамдастық жиналыстарын өкілді орган – Кеңес алмастыруы мүмкін. Оның қызметін аппарат қамтамасыз етеді. Кеңес мүшелері мен төрағасынан тұрады. Төраға Кеңес мүшелерінің жалпы санының көпшілік даусымен және кеңес өкілеттігі мерзіміне таңдалады. Кеңес мүшелерін азаматтар тікелей төрт жыл мерзімге сайлайды. Кеңес тиісті аумақта қолданылатын құқықтық актілерді қабылдауға құқылы болады. Кеңес білімі азаматтарға барынша

---

⁴³ Эксперт: Главное отличие местного самоуправления от государственного – масштаб решаемых задач // https://www.inform.kz/ru/ekspert-glavnoe-otlichie-mestnogo-samoupravleniya-ot-gosupravleniya-masshtab-reshaemyh-zadach_a3833800.

жақын өзін-өзі басқарудың төменгі деңгейін құру үшін негіз болады.

Азаматтар тікелей сайлайтын ауылдық округ әкімі атқарушы орган-әкім аппаратының басшысы болады. Белгілі бір талаптарға сай келетін саяси партиялар мен өзін-өзі ұсынушылар ауылдық округ әкімі лауазымына кандидаттарды ұсынатын болады. Әкім лауазымына алғаш рет сайланған адамдар Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы білім беру ұйымдарында немесе олардың филиалдарында оқудан өтуі тиіс.

Ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) мәслихаты ауылдық округ әкімінің өкілеттігін заңнамалық белгіленген негіздер бойынша, оның ішінде жұмысына қанағаттанбау, әдепсіздігі және басқа да себептер бойынша мерзімінен бұрын тоқтатуға құқылы.

Кеңес болып қайта құрылғаннан кейін жергілікті қоғамдастық жиналысы да әкімнің мәслихат алдындағы өкілеттігін тоқтатуға бастамашылық жасауға құқылы.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды күшейту жөніндегі қосымша шаралар ауылдық округ әкімдерінің жуырдағы тікелей сайлауының нәтижелерін егжей-тегжейлі талдау негізінде сайлау процесіне енгізілуі мүмкін. Ауылдық округ әкімдерінің қызметі кеңес шешімінің орындалуын қамтамасыз етуге және инфрақұрылымды дамытуды қоса алғанда, әлеуметтік маңызы бар міндеттерді іске асыруға бағытталады.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды нығайту жергілікті өзін-өзі басқару бюджетінің қаржылық мүмкіндіктерінің ұлғаюымен және жоғары деңгейге тәуелділіктің біртіндеп төмендеуімен қатар жүреді.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың кіріс базасын кеңейту үшін бюджетке салық пен төлемдердің әртүрлі түрлері, соның ішінде бірыңғай жер салығы, жер учаскелерін пайдаланғаны үшін төлем және жер учаскелерін сатудан түскен түсім беріледі. Болашақта су ресурстарын пайдаланғаны үшін төлем және басқа да салық та беріледі. Сондай-ақ, шағын және орта бизнестен түсетін корпоративтік табыс салығын облыс, аудан және ауыл арасында бөлу көзделген.

Бюджетаралық қатынастар жүйесі өңірлердің өзін-өзі қамтамасыз етуін ынталандыруға және жергілікті бюджеттің республикалық нысаналы трансферттерге тәуелділігін төмендетуге бағытталады деп болжанады. Сонымен қатар, жалпы сипаттағы трансферттерді есептеу әдістемесі жетілдіріледі.

Қосымша кіріс көздерін беруді ескере отырып, жергілікті өзін-өзі басқару шығыс өкілеттіктерін кеңейтуді талап етеді. Салықтық және салықтық емес төлемдер есебінен ауылдық округ бюджетіне өз кірісінен түсетін қаражат тек ауылдық округті дамытуға және жергілікті мәселелерді шешуге – жергілікті қоғамдастықтың бастамасы бойынша немесе онымен келісім бойынша бағытталады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың мүлдік кешенін кеңейту мақсатында коммуналдық меншікке құқық белгілейтін құжаттарды рәсімдеуді оңайлату жоспарлануда. Осыған байланысты жергілікті атқарушы органдар оларға бекітілген объектілерге, оның ішінде иесіз активтерге түгендеу жүргізеді. Түгендеу жүргізілгеннен кейін тіркеудің және есепке қоюдың кезең-кезеңімен оңайлатылған тәртібі қолданылатын коммуналдық объектілердің тізбесі жасалады.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдары елді мекендердің тұрғындарына сапалы қызмет көрсетуді қамтамасыз ету үшін жеткілікті өкілеттіктер мен қаржы ресурстарымен нығайтылған құралдарға ие болады.

Қалаларда өзін-өзі басқаруды енгізу мәселесі азаматтардың көптігі мен цифрлық технологиялардың дамуын ескере отырып, мұқият зерттеу мен пысықтауды қажет етеді. Кейіннен тұрғындар «Халық қатысатын бюджет» аясында ұсынған жобаларды іске асыру, оның ішінде осы бастама аясында іске асырылатын жобаларды қаржыландыру үшін бөлінетін қаражат көлемін ұлғайту жолымен іске асыру жөніндегі жұмыс жалғасады. Қалаларда өзін-өзі басқаруды ынталандыру азаматтардың конституциялық құқықтарын іске асыруға және жергілікті мемлекеттік басқару органдарының халықтың қажеттіліктері мен проблемаларына бейімділігін арттыруға бағытталған.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың маңызды қадамдарының бірі 2023 жылы облыстарда аудан әкімдерін тікелей сайлау болды.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың бюджет қаражатын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін ауылдық елді мекендердің нақты жағдайлары мен орналасқан жерін ескере отырып, ауылдық округтерді біріктіру ықтималдығына бағытталған заңнамалық шаралар әзірленеді.

Қалалық және ауылдық елді мекендердің әкімшілік мәртебесін өзгерту туралы шешім қабылдағанға дейін әртүрлі негізгі демографиялық параметрлерді, экономикалық белсенділікті, өмір сүруге қажетті инфрақұрылымның қолжетімділігі мен қашықтығын қамтитын талдау жүргізу қажет, бұл қабылданған шешімді негіздеуге мүмкіндік береді.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың табысты және толыққанды жұмыс істеуі үшін азаматтардың бастамашылығы мен белсенділігі қажет. Бұл – өзін-өзі басқарудың маңызды шарттары. Осыған байланысты халықтың билік институттарына деген сенімін қалыптастыру үлкен маңызға ие. Сондықтан мемлекеттік органдар да, жергілікті өзін-өзі басқару органдары да, атап айтқанда әкімдер де азаматтар алдындағы ашықтық пен есептілікті арттыру үшін халықпен кері байланыстың заманауи және технологиялық құралдарына жүгінуі керек.

Қазіргі заманғы үрдістерді ескере отырып, мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарының бірыңғай платформасы негізінде функционалды іске асыруды жүзеге асыру қажет. Бұл функционал міндетті түрде ауылдық округтердің даму жоспарларын жариялауды, бюджетке түсетін түсім, жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілді органының шешімдері, азаматтық бюджет және т.б. туралы ақпаратты қамтуы тиіс. Осы платформа негізінде құрылған портал жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жергілікті қоғамдастықпен өзара іс-қимылы, азаматтық бастамаларды қарау және басқа да мәселелерді шешу үшін алаң болуға тиіс. Барлық азамат үшін ақпараттың өзектілігі мен қолжетімділігін сақтау маңызды шарт. Бұдан басқа, тұжырымдама авторлары кітапханалар, акт залдары, электрондық мемлекеттік қыз-

меттерді, сондай-ақ өзге де тұрмыстық қызмет алатын орындар орналастырылатын ауылдың тұрғындарын тарту және қоғамдық-мәдени тыныс-тіршілік орталықтарын ұйымдастыру үшін қолданыстағы мәдениет үйлерінің базасында Community center (қоғамдық орталық) құруды ұсынады.

Тұжырымдаманы әзірлеушілердің пікірінше, жоғарыда аталған іс-шараларды іске асыру жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуда табысты сабақтастықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ жергілікті маңызы бар мәселелерді қарау және шешу сапасын арттыруға ықпал етеді.

Шетелде жинақталған жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тәжірибесінен білетініміздей, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі өзінің даму кезеңдерінен өтуі керек. Олардың әрқайсысында белгілі бір міндеттер шешіледі деген қорытынды жасауға болады. Азаматтар болып жатқан өзгерістердің мәнін түсініп, оларға бейімделуі үшін әр кезеңнің жеткілікті ұзақтығын қамтамасыз ету қажет. Әрбір ел жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жергілікті ерекшеліктерге сәйкес дамытады, сондықтан шетелдік тәжірибені көшіруге болмайды.

Екінші бөлім

ҚОҒАМ: БІЗ ҚАЙДА БЕТ АЛДЫҚ?

2.1. Қазақстанның демографиялық динамикасы

Қазақстанның демографиялық динамикасын халық санының жаһандық динамикасы тұрғысынан қараған жөн. Pison мәліметтері бойынша, 2022 жылы Жер шарының халқы 8 миллиард адамнан асып түсті. Ал 2037 жылға қарай 9 миллиардқа жетеді деп болжанады. Дегенмен, әлемнің көптеген елі демографиялық ауысу деп аталатын кезеңді аяқтады немесе аяқтағалы жатыр (бұл транзиттен кейінгі кезеңге өту туралы). Енді халықтың өсуі баяулайды, әлем халқының саны он миллиард адам деңгейінде тұрақтауы мүмкін⁴⁴. Бұл тұрғыда Қазақстан демографиялық динамикасы да тыс қалмайды. Жаһандық шолудан кейін халықтың жас және этникалық құрылымын, туу мен өлімді, табиғи өсім мен көші-қонды талдау, ақырында ықтимал перспективаларды талдау жүргізіледі.

1) Жаһандық демографиялық динамика

3-кестенің деректерінен көріп отырғанымыздай, Қазақстан Орталық Азияның басқа елдері сияқты, аймақтың екі алыбы – Қытай мен Ресейден айырмашылығы, жаһандық геосаяси демографиялық тепе-теңдікте өз позициясын сақтайды немесе тіпті арттырады. 2050 жылға қарай бұл екі елдің халқы азаяды деп болжанады. Соған сәйкес олардың әлем халқының жалпы

⁴⁴ Pison, G. (2022). Huit milliards d'humains aujourd'hui, combien demain? Population & Sociétés, 604, 1-4. <https://doi.org/10.3917/popsoc.604.0001>

санындағы үлесі де кемиді. Бұл, мысалы, 2021 жылдан бастап үш баласы бар отбасылар көтермеленетін Қытайдағы мемлекеттік саясаттың өзгеруін түсіндіреді⁴⁵. Еуразия аймағында тек Ауғанстанда ауқымды демографиялық серпіліс болжанып отыр.

3-кесте.

Қазақстан мен көрші елдер халқының саны және олардың әлем халқындағы үлесі.

Елдер	2022 жылғы дерек бойынша		2050 жылға болжам	
	Адам саны, млн	Халықтың үлесі, %	Адам саны, млн	Халықтың үлесі, %
Қазақстан	19,4	0,24	26	0,27
Қырғызстан	6,6	0,08	9,4	0,10
Өзбекстан	34,6	0,43	46	0,47
Тәжікстан	10	0,12	15	0,15
Түркменстан	6,4	0,08	8,3	0,08
Ауғанстан	41,1	0,51	74	0,76
Ресей	144,7	1,81	133	1,37
Қытай	1425,9	17,88	1313	13,5
Африка	1427	17,89	2485	25,59
Азия	4723	59,22	5293	54,51
Солтүстік Америка	377	4,72	421	4,33
Орталық және оңтүстік Америка	660	8,28	749	7,71
Еуропа	744	9,33	703	7,24
Океания	45	0,56	58	0,60
Әлем	7975		9709	

Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022), Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects : the 2022 revision.

Қазақстанда 1991-2001 жылдардағы өтпелі кезең оқиғаларына байланысты қысқа депрессиядан кейін халық санының орташа өсуі байқалады (2-диаграмма).

⁴⁵ Attané, I. (2022). Trois enfants pour tous en Chine? Population & Sociétés, 596, 1-4. <https://doi.org/10.3917/popsoc.596.0001>

2-диаграмма.

Қысқа депрессиядан кейін (1991-2001 жж.) Қазақстанда халық санының үздіксіз өсуі (2001-2021 жж.)

Қазақстан халқы санының өсу динамикасы 1991-2021 (жыл басына)

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 9 и Демографические ежегодники Казахстана за 1990–2021 гг.

Аймақтар бойынша демографиялық бөлу

Өңірлер бөлінісінде халықтың жалпы өсімі біркелкі емес (3-диаграмма) Қазақстанның батысы мен оңтүстігінде өсім анағұрлым айқын болса, елдің солтүстігі мен шығысында халық саны біртіндеп азайды.

3-диаграмма.

Аймақтар бойынша сараланған демографиялық өсу

1992 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде өңірлер бойынша халықтың өсу қарқыны

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 11.

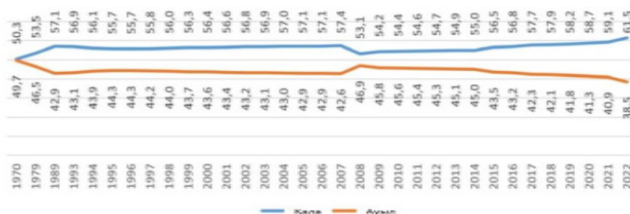
Оқимыз: Солтүстік Қазақстан халқы 1992-2018 жылдар аралығында 39,6%-ға өсті.

Өлшем бірлігі: 1992-2018 жылдар аралығындағы өсу қарқыны (%).

Бірнеше қосымша гипотезалар бұл жағдайды түсіндіре алады: бір жағынан, дәстүрлі репродуктивті қондырғылардың үстемдігімен оңтүстік пен батыстың ауылдық жерлеріндегі халық демографиялық өсуге ықпал етті, екінші жағынан, бұл аймақтардың урбанизациясы (4-диаграмма) негізінен қазақ халқының есебінен жүзеге асырылды. Бәлкім, қалаларға көшсе де, дәстүрлі репродуктивті мінез-құлық сипаттамаларын сақтап қалды.

4-диаграмма.

Демографиялық таралудың ауылдық жерлерден қалаларға ауысуы.
1970-2022 жылдардағы қалалық жерлердегі халық үлесінің динамикасы

Дереккөз: Халық санағының материалдары 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж**

Оқимыз: Қала халқының үлесі 1970 жылғы 50,3%-дан 2022 жылы 61,5%-ға дейін өсті.

Өлшем бірлігі: %-бен.

(*) Көрнекілік үшін пайыздық көрсеткіштер дөңгелектенді.

(**) Статистикалық көздердің тізбесі 1-қосымшада егжей-тегжейлі баяндалған.

2) Әлем халқының жас құрылымы

Әлем халқының жас құрылымын салыстыру үшін (4-кесте) жастар индексіне (15 жасқа дейінгі халықтың үлесі), қартаю индексіне (65 жастан асқан халықтың үлесі) және еңбекке қабілетті жас индексіне (15-64 жас аралығындағы халықтың үлесі) жүгінуге болады.

4-кесте.

Индексы возрастной структуры в 2022 г. для Казахстана, соседних стран и других континентов

Елдер	Индекстер		
	жастар	қарттық	Еңбекке жарамды жас
Қазақстан	30	8	62
Қырғызстан	34	5	61
Өзбекстан	30	5	65
Тәжікстан	36	3	61

Елдер	Индекстер		
	жастар	қарттық	Еңбекке жарамды жас
Түркменстан	31	5	64
Ауғанстан	43	2	55
Ресей	18	16	66
Қытай	17	14	69
Африка	40	3	57
Азия	23	10	67
Солтүстік Америка	18	17	65
Орталық және оңтүстік Америка	23	9	68
Еуропа	16	22	64
Океания	23	13	61
Әлем	25	10	65

Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022) Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects: the 2022 revision.

Оқимыз: 2022 жылы Қазақстанда әрбір 100 адамның 30-ы 15 жасқа дейінгі бала, 62-сі 15 пен 64 жас арасындағы адам және 8-і 65 жастан асқан қария болды.

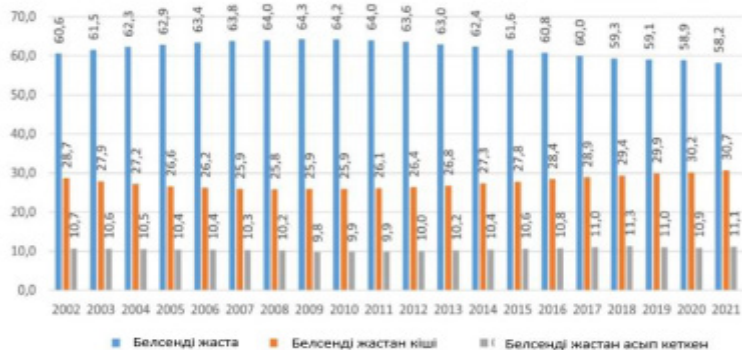
Өлшем бірлігі: %-бен.

Жаһандық қоғам контекстінде Қазақстан Орталық Азиядағы көршілері сияқты, еңбекке қабілетті халықта аз тапшылыққа ие, бұл жастардың әлеуетімен өтеледі, ал Қытай мен Ресейде жастық индексі төмен.

Қазақстанның ұлттық заңнамасына сәйкес, кәсіптік қызметін тоқтату жасына сүйене отырып, уақыт бойынша осы индекстердің динамикасын зерделеуге негізделген жас құрылымын талдау еңбекке қабілетті жастағы халық санының шамалы төмендеуін және қартаю индексінің шамалы ұлғаюын көрсетеді (*5-диаграмма*). Соңғы жылдары зейнеткерлік жасты арттыру бойынша қабылданған шаралар қартаю индексіні арттыруға мүмкіндік берді. Бұл жерде қазіргі уақытта Қазақстанда болып жатқан демографиялық ауысу кезеңі туралы айтуға болады. Қазақстан өлім мен туудың төмендеуімен сипатталатын екінші кезеңді аяқтайды деп болжауға болады.

5-диаграмма.

2002-2019 жылдардағы жас құрылымының динамикасы (белсенді халықтың үлесі, белсенді жастан кіші және үлкен халық)

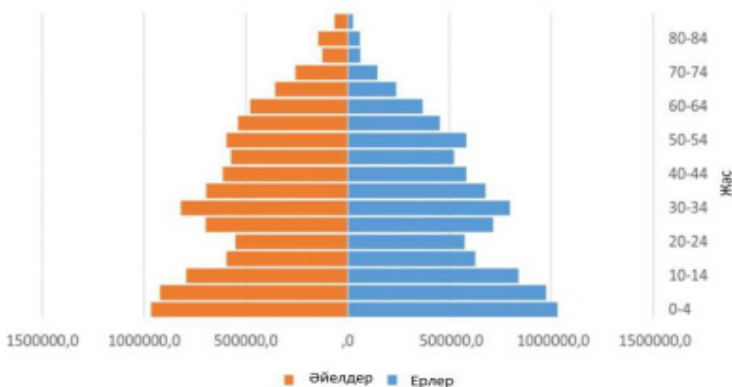

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhushopovet Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 13 et Les Annuaire démographiques du Kazakhstan pour les années 2005–2021.

Өлшем бірлігі: %-бен

6-диаграмма.

2021 жылғы Қазақстандағы жас мұнарасы

Дереккөз: Қазақстанның 2021 жылға арналған демографиялық жылнамасы

Өлшем бірлігі: адам

Пирамиданың жалпы формасы (6-диаграмма), оның негізі аздап тарылған, демографиялық ауысудың аяқталуын байқататын сияқты. Дегенмен, осы кезеңде Қазақстанның соңғы бірнеше онжылдықтағы этникалық құрылымындағы елеулі өзгерістерді ескере отырып, дәлірек бағалау қиын. Байқалған жас пирами-

дасы әртүрлі демографиялық мінез-құлықтары бар популяциялардың жас пирамидаларының қабаттасуының нәтижесі болуы мүмкін, бұл егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

3) Халықтың этникалық құрылымы

Соңғы онжылдықта Қазақстанның этникалық құрылымы екі негізгі этносқа – қазақ және орыс тілдеріне барынша әсер ететін елеулі өзгерістерге ұшырады (5-кесте). Егер 1959 жылы орыс халқының саны қазақ халқының санынан шамамен бір жарым есе көп болса, 2021 жылы орыс халқының саны қазақ халқының төрттен бірінен аз.

5-кесте. _____

Қазақтардың басым болуына қарай дамидын этникалық құрылым

Этникалық топтар	Этникалық топтардың саны						
	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	2787*	4234	5289	6535	7985	10097	13498
Орыстар	3972	5522	5991	6228	4510	3794	2982
Украиндар	741	934	898	956	547	333	387
Немістер	660	858	887	958	353	178	226
Өзгелер	1134	1461	1618	1789	1558	1608	264
БАР-ЛЫҒЫ	9 295	13 009	14 684	16 465	14 953	16 010	17 357

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж**

Өлшем бірлігі: мың адам

Бұл тенденция 1959-1989 жылдар аралығында байқалды. Бірақ негізгі өзгерістер КСРО ыдырау қарсаңында болды. Ж. С. Әубәкірова, А. Н. Алексеенко және басқалар атап өткендей, бұл эволюция «күрделі және қарама-қайшы өтпелі процестердің» нәтижесі. Екі фактор шешуші рөл атқарды: бір жағынан, КСРО ыдырағаннан кейінгі көші-қон, бұл қазақтардың репатриациясына және басқа этникалық топтардың экспатриациясына әкелді, екінші жағынан, мемлекеттік саясат қолдайтын қазақ халқы үшін жоғары туу дәстүрі.

Өңірлердегі халықтың этникалық құрылымы

Бұл процесс әр аймақта әр түрлі жүреді. Осыған байланысты аймақтардың екі негізгі тобын ажыратуға болады: бір жағынан – оңтүстік және Батыс Қазақстан облыстарынан тұратын топ және

Орталық, Шығыс, Солтүстік Қазақстан облыстарынан тұратын – екінші топ.

Макроөңірлік деңгейде оңтүстік өңірге Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан (2017 жылдан бастап Түркістан) облыстарын, сондай-ақ Алматы қаласын қамтиды. Өз кезегінде Батыс Қазақстан макроөңіріне Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстары кіреді.

Өңірлердің бірінші тобында (6-7-кестелер) КСРО ыдыраған кезде қазақ халқының саны көп. Бұл үрдіс кейінгі кезеңде де сақталады. Бәлкім, бұған оралмандарды қоныстандыру және тұрғылықты жеріне қарамастан қазақ этносының жоғары туу дәстүрін сақтауы себеп болды.

6-кесте.

Этникалық топтар бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының санының өзгеруі (1989, 1999, 2009, 2021 жылдар)

Этникалық топтар	Әр түрлі этникалық топтардың саны			
	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	3051	3903	5110	6871
Орыстар	1833	1209	1035	847
Украиндар	155	60	30	53
Немістер	234	46	22	39
Өзгелер	1045	1033	1148	100
БАРЛЫҒЫ	6317	6251	7344	7910

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1989, 1999, 2009 және 2021 жж.**

Өлшем бірлігі: мың адам.

7-кесте.

Этникалық топтар бойынша Батыс макроөңір халқының өзгеруі (1989, 1999, 2009 және 2021)

Этникалық топтар	Этникалық топтардың саны			
	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	1262	1521	1927	2596
Орыстар	560	373	312	239
Украиндар	117	72	40	51
Немістер	39	14	8	10
өзгелер	133	74	65	35
БАРЛЫҒЫ	2111	2054	2352	2930

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж.**

Өлшем бірлігі: мың адам.

Қазақстанның Орталық (Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Астана қаласы), Шығыс (Шығыс Қазақстан облысы) және Солтүстік (Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Астана қаласы) өңірлердің екінші тобы үшін процестер басқаша жүріп жатыр. Өйткені бұл өңірлерде орыс халқы бастапқыда басым болды. Бірте-бірте олардың саны кеміп, қазақ халқының саны есе бастады (8, 9 және 10-кестелер). 10, 11 және 22-кестелерде көрсетілгендей өзге ұлттардың санының азаюы шамамен 2000 жылы пайда болады.

8-кесте.

Этникалық топтар бойынша Қазақстанның Орталық макроөңірі халқының санының өзгеруі (1989, 1999, 2009 және 2021 жж.)

Этникалық топтар	Этникалық топтардың саны			
	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	459	530	622	752
Орыстар	876	614	530	392
Украиндар	197	79	50	53
Немістер	168	57	33	39
Өзгелер	142	131	107	33
БАРЛЫҒЫ	1841	1410	1342	1268

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж**
Өлшем бірлігі: мың адам.

9-кесте.

Этникалық топтар бойынша Солтүстік макроөңір халқының өзгеруі (1989, 1999, 2009 және 2021)

Этникалық топтар	Этникалық топтардың саны			
	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	1076	1288	1656	2436
Орыстар	2044	1589	1356	1074
Украиндар	455	321	206	221
Немістер	451	204	103	120
Өзгелер	407	305	255	88
БАРЛЫҒЫ	4432	3706	3575	3939

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж**
Өлшем бірлігі: мың адам.

10-кесте.

Этникалық топтар бойынша Шығыс макроөңір халқының өзгеруі (1989, 1999, 2009 және 2021)

Этникалық топтар	Этникалық топтардың саны			
	1989	1999	2009	2021
Қазақтар	687	743	782	842
Орыстар	914	695	561	431
Украиндар	36	16	7	9
Немістер	67	32	14	19
Өзгелер	62	45	33	9
Барлығы	1766	1531	1397	1311

Дереккөз: Ұлттық халық санағы 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009 және 2021 жж**
Өлшем бірлігі: мың адам.

4) Құнарлылық және туу коэффициенті**Жаһандық туу динамикасы**

Бүгінде Қазақстан қоғамның жаһандану жағдайында жоғары туу көрсеткішін сақтайды (11-кесте).

11-кесте.

Қазақстан, көрші елдер және әртүрлі континенттер үшін 2022 жылғы туу және құнарлылық көрсеткіштері (туу коэффициенті, туу саны, туудың жиынтық коэффициенті)

Елдер	Халық саны	Туу көрсеткіші	Туу саны	Жалпы туу коэффициенті
Қазақстан	19,4	21	407	3
Қырғызстан	6,6	23	152	2,9
Өзбекстан	34,6	22	761	2,8
Тәжікстан	10	26	260	3,1
Түркменстан	6,4	21	134	2,6
Ауғанстан	41,1	35	1438	4,5
Ресей	144,7	10	1447	1,5
Қытай	425,9	8	11407	1,2
Африка	1427	32	45664	4,2
Азия	4723	14	66122	1,9
Солтүстік Америка	377	11	4147	1,6
Орталық және оңтүстік Америка	660	15	9900	1,8

Еуропа	744	9	6696	1,5
Океания	45	15	675	2,1
Әлем	7 975	17	135 575	2,3

Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022), Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects: the 2022 revision.

Атап айтқанда, Жилес Пизонның (2022) мәліметтері бойынша, Қазақстан әлі де бір әйелге 2,5 баладан асатын жоғары туу коэффициенті сақталатын әлем елдерінің қатарына кіреді. Бұл негізінен Африка, Таяу Шығыс және Азияның Қазақстаннан Пәкістанға дейінгі бөлігі, соның ішінде Ауғанстан. Үндістан, Иран, Ресей және Қытайды қоса алғанда, адамзаттың үштен екісін алып жатқан әлемнің басқа елдерінің көпшілігінде туу деңгейі қазір бір әйелге шамамен 2,1 бала болатын халық санын көбейту деңгейінен төмен.

Қазақстандағы туудың уақытша және кеңістіктік құрылымы

Қазақстанда қалыптасқан жағдайды жақсы түсіну үшін соңғы бірнеше онжылдықтағы бала туудың ауытқуын зерттеуге болады (7-диаграмма).

7-диаграмма.

1990-2000 жылдардағы депрессиядан кейінгі туу коэффициенті

Дереккөз: Әубәкірова Ж. С., Алексеенко А. Н. Қазақтар демографиялық тарих контекстінде. -Нұр-Сұлтан, 2020. - 331 б.

Кесте 1990 жылдардағы туу көрсеткішінің күрт төмендеуін көрсетеді, бұл сол кездегі дағдарыс пен өтпелі кезеңге байланысты болуы мүмкін. Содан кейін 2010 жылдан бері жылдам өскені байқалады.

Зерттеушілер Ж. Әубәкірова мен А. Алексеенко және басқалар туудың өсуін түсіндіру үшін бірнеше гипотезалар жасайды. Оларды бір-бірін толықтыратын үш факторға дейін төмендетуге болады:

◆ Бір жағынан, бір әйелге шаққандағы бала санының артуы 1990-жылдардағы дағдарыс жағдайында балалы болу жоспарын кейінге қалдыруға мәжбүр болған дәстүрлі жоғары туу ұрпақтарының «қуып жетуімен» байланысты;

◆ Екінші жағынан, мұндай өсу Қазақстанның этникалық құрылымының өзгеруіне сәйкес келеді. Елде көпшілікке айналған қазақ халқының туу коэффициенті негізінен КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстаннан кеткен орыстар мен немістерді қамтитын еуропалық тектес халыққа қарағанда жоғары деп есептеледі.

◆ Соңғысы, қазақ халқының дәстүрлі туу деңгейі жоғары бір бөлігі ауылдан қалаға ағылған ішкі көші-қон арқылы қаланың туу деңгейінің жоғарылауына ықпал етті. Мәселен, 2009-2019 жылдар аралығында қаладағы туу (2,87-ден 3,17-ге дейін) ауылға қарағанда (2,32-ден 2,75-ке дейін) көбірек өсті.

Алдағы кезеңге болжам жасау көбінесе осы үш фактордың ұзақ-қысқалығына байланысты. Бірінші фактор – циклдік, тез жоғалып кетуі керек. Екінші фактор – Қазақстан шегіндегі ішкі көші-қонға байланысты. Үшінші фактор – қалалық қазақстандық халықтың әлемде кең таралған туу көрсеткіштеріне сәйкес келуге ұмтылатын немесе ұмтылмайтын жылдамдығына байланысты. Сондықтан басқа елдердегі демографтардың болжамдары көбінесе осы саладағы нақты жағдайға қайшы келеді. Мәселен, Джилл Пизонның (2022) бақылауларына сәйкес, демографтар екі ғасыр бойы демографиялық ауысу болған Еуропада байқалғандай Оңтүстік елдерде (кедей және дамушы елдердің жиынтығы) де туу өте баяу төмендейді деп күткен. Бұл болжамда олар халықтың көп балалы отбасыларға деген сүйіспеншілігін көрсететін этнологтардың болжамдарына сүйенді. Алайда, демографтар қателесті. Олардың болжамына қайшы, зерттеулер Азия мен Латын Америкасының көптеген елдерінде туу деңгейі өте жылдам төмендегенін көрсетеді. Бұл Иранда да байқалды.

Сондықтан қазақстандықтардың қазіргі ұрпағының репродуктивті мінез-құлқының ерекшеліктерін ескере отырып, Қазақстанда туудың болашағын аса сақтықпен болжау қажет сияқты. ҚСЗИ-дің⁴⁶ әлеуметтік зерттеуінің деректері ауыл халқының қалаға ішкі көші-қон қарқынын және оның репродуктивті негізінің дәстүрлі сипатын (18-29 жас тобындағы шамамен 3 бала) ескере отырып, туудың салыстырмалы түрде баяу төмендеуін көрсетеді. Дегенмен, бұл мінез-құлық тек, соңғы шара ретінде екі ұрпаққа ғана созылады деп болжауға болады.

5) Өлім-жітім

Халықаралық контекстегі жаһандық өлім

12-кестеде келтірілген өлім-жітім көрсеткіші демографиялық ауысудың аяқталуын айқын көрсетеді: өлім-жітім деңгейі еуропалық деңгеймен салыстырылады, соған қарағанда Қазақстанда нәресте өлімі өте төмен.

12-кесте.

Қазақстан, көрші елдер және түрлі континенттер үшін 2022 жылғы өлім-жітім көрсеткіштері (өлім-жітім деңгейі, өлім-жітім саны, нәресте өлімі деңгейі)

Елдер	Халық саны	Өлім деңгейі	Өлім саны	Нәресте өлімінің деңгейі
Қазақстан	19,4	10	194	8
Қырғызстан	6,6	6	37	13
Өзбекстан	34,6	6	208	12
Тәжікстан	10,0	5	50	23
Түркменстан	6,4	7	45	33
Ауғанстан	41,1	7	288	41
Ресей	144,7	16	2315	4
Қытай	1425,9	7	9981	6
Африка	1427	8	11416	44
Азия	4723	8	37784	22
Солтүстік Америка	377	9	3393	5

⁴⁶ 8 000 респонденттен тұратын іріктемелі жиынтығы бар әлеуметтанулық зерттеу (респонденттерді іріктеу кезеңінде квоталануы бар көп сатылы стратификацияланған іріктеме) ҚСЗИ тапсырысы бойынша 2023 жылғы ақпан-наурыз айларында жүргізілді. зерттеу географиясы – 17 облыс және Республикалық маңызы бар 3 қала.

Елдер	Халық саны	Өлім деңгейі	Өлім саны	Нәресте өлімінің деңгейі
Орталық және оңтүстік	660	8	5280	13
Америка	744	11	8184	3
Еуропа	45	7	315	16
Океания	7975	8	67097	28
Әлем				

Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022), Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects : the 2022 revision.

Единицы измерения:

Өлшем бірлігі:

1. Халық саны миллион адам.
2. Туу коэффициенті (1000 тұрғынға шаққандағы туу саны)
3. Жыл сайынғы туу саны мың бала
4. Туудың жалпы коэффициенті (бір әйелге шаққандағы бала саны)

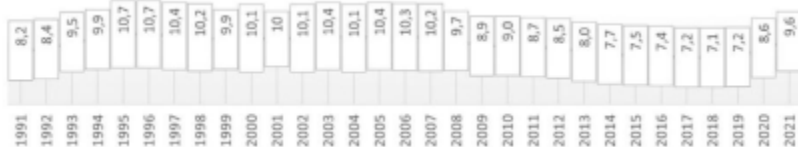
Оқимыз: 2022 жылы Қазақстан халқы 19,4 млн адам болды, ал өлім деңгейі – 10, бір жылда 194 мың адам қайтыс болды. Сәбилер өлімінің коэффициенті – жаңа туған мың балаға шаққанда 8 өлім.

Қазақстандағы өлім-жітімнің уақытша және кеңістіктік құрылымы

Нәресте өлімінің айтарлықтай төмендеуі демографиялық ауысудың аяқталғанын көрсетеді. Демографиялық ауысу сәбилер өлім-жітімінің мың туылғанға шаққанда 30–40-қа жуық деңгейінде басталып, сәбилер өлімінің мың туылғанға шаққанда 15-тен төмен деңгейінде аяқталады деп қабылданады, бұл қазір Қазақстанда байқалады (8, 9-диаграммалар).

8-диаграмма.

1991-2021 жылдардағы өлім-жітімнің өзгеруі.

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 32 и Демографические ежегодники Казахстана 2009, 2017 и 2021 гг.

Өлшем бірлігі: мың тұрғынға шаққандағы өлім саны (өлім коэффициенті).

9-диаграмма.

1999-2021 жылдардағы нәресте өлімі көрсеткіштерінің өзгеруі.

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 32 және Қазақстанның демографиялық жылнамалары 2009, 2017 және 2021 жж.

Өлшем бірлігі: Нәресте өлімінің коэффициенті: мың тумаға шаққандағы өлім саны.

Оқимыз: 1991 жылы өлім коэффициенті мың тұрғынға шаққанда 8,1 өлім.

Жынысы бойынша өлім

Жынысы бойынша өлім-жітім халықаралық стандарттарға сәйкес келеді. Әйелдерде туу кезінде өмір сүру ұзақтығы жоғары. Өмір сүру ұзақтығы Орталық Азияның басқа елдерімен салыстырылады және орташа әлемдік деңгейден сәл төмен (13-кесте, 10-диаграмма).

13-кесте.

Қазақстанда, көрші елдерде және әртүрлі континенттерде ерлер мен әйелдердің өмір сүру ұзақтығы. 2022 жылы

Елдер	еркектер	әйелдер
Қазақстан	66	73
Қырғызстан	66	75
Өзбекстан	69	74
Тәжікстан	69	74
Түркменстан	66	73
Ауғанстан	60	66
Ресей	65	76
Қытай	76	81

Елдер	еркектер	әйелдер
Африка	60	64
Азия	71	76
Солтүстік Америка	76	81
Орталық және оңтүстік Америка	71	77
Еуропа	74	81
Океания	77	82
Әлем	69	74

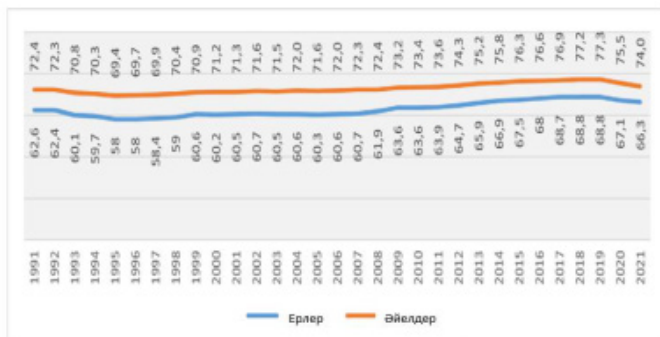
Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022), Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects: the 2022 revision.

Өлшем бірлігі: жас.

Оқимыз: Қазақстанда өмір сүру ұзақтығы ерлер – 66 жас, әйелдер – 73 жас. 2022 жылы

10-диаграмма.

1997-2021 жылдардағы әйелдер мен ерлердің өмір сүру ұзақтығының динамикасы.

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 35 и Демографические ежегодники Казахстана 2009, 2017 и 2021 гг.

Өлшем бірлігі: жас

Оқимыз: 2021 жылы әйелдердің өмір сүру ұзақтығы – 74 жас, ерлер – 66,3 жас.

6) Халықтың табиғи өсімі

2022 жылы Қазақстанда халықтың табиғи өсімінің мәні әлем бойынша орташа көрсеткіштерден біршама жоғары болды. Сонымен, 14-кестенің деректері 2022 жылғы табиғи өсім Орталық Азияның басқа елдеріне немесе Ауғанстанға қарағанда төмен болғанын, бірақ Қытай мен Ресей сияқты көршілес ірі елдерге қарағанда әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді, Ресейдегі табиғи өсім теріс (-6), ал Қытайда – әрең оң (+1).

14-кесте.

2022 жылы Қазақстан, көрші елдер мен континенттердің табиғи өсу қарқыны.

Елдер	2022 г.
Қазақстан	11
Қырғызстан	17
Өзбекстан	16
Тәжікстан	21
Түркменстан	14
Ауғанстан	28
Ресей	-6
Қытай	1
Африка	24
Азия	6
Солтүстік Америка	2
Орталық және оңтүстік Америка	7
Еуропа	-4
Океания	8
Әлем	9

Дереккөз: Pison Gilles, Couppié Étienne, Caporali Arianna, Tous les pays du monde (2022) , Population et sociétés n°603, septembre 2022 et Pison Gilles, site INED à partir des données des Nations Unies World Population Prospects: the 2022 revision.

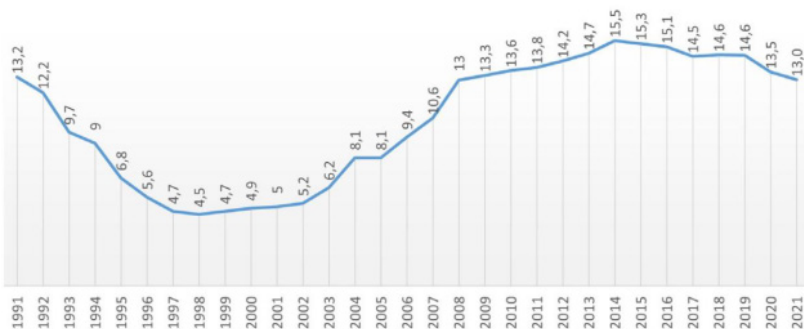
Оқимыз: 2022 жылы Қазақстанда халықтың табиғи өсу қарқыны 11%-ға жетті.

Өлшем бірлігі: мың тұрғынға шаққандағы көрсеткіш.

Қазіргі табиғи өсу 1990 жылдардағы посткеңестік өтпелі кезеңдегі құлдыраудан кейінгі ұзақ қалпына келудің нәтижесі.

11-диаграмма.

Табиғи өсу қарқынының динамикасы 1991-2021 жж.

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. p. 37 и Демографические ежегодники Казахстана 2009, 2017 и 2021 гг.

Оқимыз: 1991 жылы Қазақстанда табиғи өсу коэффициенті 1000 адамға 13,3% болды.

Өлшем бірлігі: мың тұрғынға шаққандағы көрсеткіш.

Этникалық өлшемдегі халықтың табиғи өсуі

Табиғи өсімнің орын алуы негізінен қазақ халқының тууымен байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, қартаюу процестеріне байланысты басқа этникалық топтардың өлім-жітімінің жоғары деңгейі бұл құбылысқа өз үлесін қосады (15-кесте).

15-кесте.

Қазақ халқының есебінен табиғи өсу коэффициентін ұлғайту.

Этникалық белгілері бойынша 1999 және 2009 жылдары Қазақстанда туу, өлім-жітім және табиғи өсу коэффициенті

Туу коэффициенті	Туу коэффициенті				Өлім коэффициенті				Табиғи өсу коэффициенті			
	1999	2009	2019	2021	1999	2009	2019	2021	1999	2009	2019	2021
Қазақтар	17,8	26,5	25,4	26,7	6,6	6,0	4,98	6,4	11,2	20,5	20,4	20,3
Орыстар	8,8	12,6	9,9	10,6	14,2	13,8	12,76	20,4	-5,4	-1,3	-2,9	-9,8
Украиндар	9,6	12,0	14,0	8,8	21,5	23,9	29,54	27,5	-11,9	-11,9	-15,6	-18,7
Немістер	19,3	21,3	7,7	13,2	10,5	10,0	11,90	12,5	3,4	11,2	5,8	0,7

Туу коэффициенті	Туу коэффициенті				Өлім коэффициенті				Табиғи өсу коэффициенті			
	1999	2009	2019	2021	1999	2009	2019	2021	1999	2009	2019	2021
Барлығы	14,6	22,2	21,9	23,3	9,8	8,8	7,24	9,5	4,7	13,3	14,6	13,8

Дереккөз:

1) Қазақстанның демографиялық жылнамасы. Статистикалық жинақ / ред. А. Смайылова. - Астана, 2010. - 523 б. (С. 101).

2) Қазақстанның демографиялық жылнамасы. Статистикалық жинақ / ред. Ж. Шаймарданова. - Нұр-сұлтан, 2022. -276 б. (С. 76).

Оқимыз: 1999 жылы Қазақстан халқының табиғи өсу коэффициенті 11,2% болды (туу коэффициенті 17,8% мен өлім коэффициенті 6,6% арасындағы айырмашылық.)

Өлшем бірлігі: пайыздық көрсеткіш.

7) Сыртқы көші-қон және көші-қон сальдосы

Қазіргі Қазақстанның көп этникалық әртүрлілігі әртүрлі көші-қонның ұзақ тарихының нәтижесі. Бүгінгі таңда В. Архангельск, М. Денисенко, В. Елизаров, Б. Жүсіпов және Г. Молдақұлова сипаттаған бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетуге болады. Солардың барысында лиэтникалық Қазақстан бойынша қалыптасу болды.

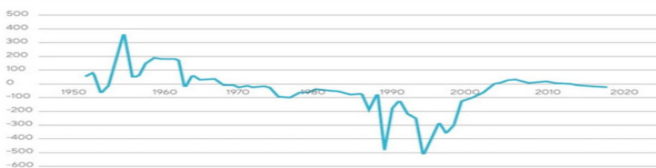
1960 жылдардың аяғында аяқталған бірінші кезең «тың игеруге» қоныстандыру және игеру нәтижесінде көші-қон кезеңіне сәйкес келді; 1930-1940 жылдары құлақтар, ГУЛАГ тұтқындары немесе этникалық депортация (немістер, поляктар, шешендер, ингуштар және т.б.) ретінде қоныс аударды.

Қысқа тұрақтандыру кезеңінен кейін КСРО-ның ыдырауы 1990-2003 жылдар аралығында жоғары эмиграция кезеңіне әкелді.

Тренд 2003-2011 жылдар аралығында оң көші-қон балансымен керісінше өзгереді, содан кейін тұрақтанған сияқты (12-диаграмма).

Диаграмма 12.

Миграция в Казахстан в период с 1950 по 2018 г.

Дереккөз: КСРО Мемстаты, КСРО халқы 1987 ж. – М., 1988; КСРО Мемстаты КСРО демографиялық жылнамасы 1990 ж. - М., 1990; Қазақстан Республикасының Статистика комитеті. Демографиялық көрсеткіштер 2018.

Оқимыз: 1990 жылдары көші-қон сальдосы теріс мәндерге ие болды.

Өлшем бірлігі: мың адам.

16-кестеде көрсетілген эмигранттар, иммигранттар саны және 1990 жылдан бергі көші-қон сальдосы туралы мәліметтер бұрын көрсетілген мәліметтің дұрыстығын көрсетеді.

16-кесте.

1990-2009 жылдар аралығында Қазақстанда көшіп келушілердің, эмигранттардың саны және таза көші-қон.

Жыл	Иммигранттар саны	Эмигранттар саны	Көші-қон сальдосы
1990	179,9	272,4	-92,5
1991	170,8	228,5	-57,7
1992	161,5	317,8	-156,3
1993	111,1	330,1	-219,0
1994	70,4	477,1	-406,7
1995	71,1	309,6	-238,5
1996	53,9	229,4	-175,5
1997	38,1	299,5	-261,4
1998	40,6	243,7	-203,1
1999	41,3	164,9	-123,6
2000	47,4	155,7	-08,3
2001	53,5	141,7	-88,2
2002	58,2	120,2	-62,0
2003	65,6	73,9	-8,3
2004	68,3	65,5	2,8
2005	74,8	52,1	22,7
2006	66,7	33,7	33,0
2007	53,4	42,4	11,0
2008	46,4	45,3	1,1
2009	42,3	34,4	7,9
2010	42,1	26,5	15,5
2011	38,0	32,9	5,1
2012	28,3	29,7	-1,4

Жыл	Иммигранттар саны	Эмигранттар саны	Көші-қон сальдосы
2013	24,1	24,4	-0,3
2014	16,8	28,9	-12,2
2015	16,6	30,0	-13,5
2016	13,8	34,9	-21,1
2017	15,6	26,5	-22,1
2018	12,7	37,7	-29,1
2019	12,3	41,9	-33,0
2020	11,4	45,2	-17,7
2021	11,0	29,1	-21,2

Дереккөз: Демографиялық жылнама: статистикалық жинақ. - Алматы, 2005. - 6-67 б. [Электрондық дереккөз].

Оқимыз: 1990 жылы Қазақстанда иммигранттар саны 179 900 адам, ал эмигранттар саны - 272 400 адам болды, яғни көші-қон сальдосы -92 500 адамға кеміді.

Өлшем бірлігі: мың адам.

Осылайша, 1990 жылдар әсіресе орыстар мен немістерді репатриациялау арқылы эмиграцияның жоғары деңгейіне сәйкес келеді. В. Архангельск, М. Денисенко, В. Елизаров, Б. Жүсіпов және Г. Молдағұлованың пікірінше, 1992-2003 жылдар аралығында шамамен 2,2 миллион адам азайды, оның 1,5 миллионы Ресейге, 850 000-ы Германияға кетті.

Кейінірек, осы зерттеушілер келтірген мәліметтерге сәйкес, тенденция керісінше өзгереді. 2004 жылдан 2011 жылға дейін көші-қон балансы оң көрсеткішке бағыт алды. Негізінен Өзбекстаннан (211 000), Қытайдан (36 600), Моңғолиядан (27 000) және Қырғызстан (14 000) көшіп келді.

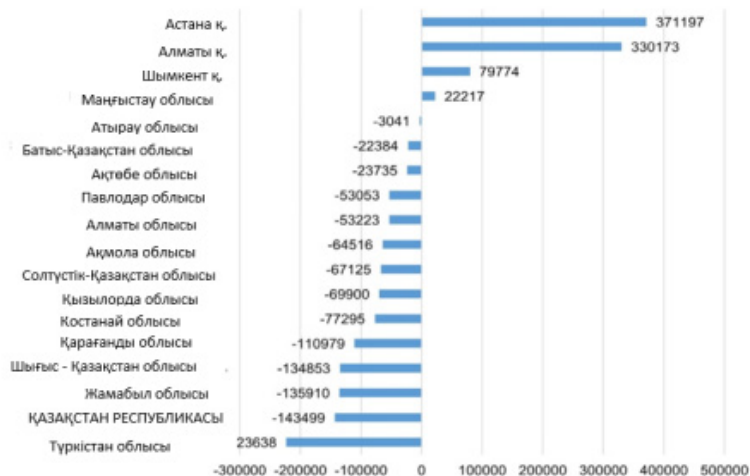
Осылайша, көші-қон құрылымы айтарлықтай өзгерді. Оның көлемі мен құрамы Қазіргі Қазақстанның қалыптасуына қатты әсер етті. Алайда, соңғы уақытта жағдай өзгеруде. Қазақ халқы басым, ал көші-қон балансы тұрақтанып жатқан сияқты. Аймақтағы геосаяси сілкіністер бұл жаңа тепе-теңдікке қалай әсер етеді? Бұл сұрақ ашық күйінде қалып отыр.

Ішкі көші-қон

Төмендегі кестеден көрініп тұрғандай, шығыс-кіріс көші-қон ағыны негізінен Қазақстанның екі ірі қаласына бағытталған (13-диаграмма).

13-диаграмма.

Ауылдық жерлерден қалаларға ішкі көші-қон негізінде 2009-2021 жылдары Республикалық маңызы бар үш қала мен Қазақстан облыстарының халық санының өсуі.

Дереккөз: Қазақстанның демографиялық жылнамалары 2009, 2017 және 2021 жж

Оқимыз: 2000-2021 жылдар аралығында көші-қон сальдосының мәні тек 4 өңірде - Республикалық маңызы бар 3 қала мен Маңғыстау облысында ғана оң болды.

Өлшем бірлігі: мың адам.

8) Демографиялық динамиканың перспективалық сценарийлері.

Үш перспективалық сценарий

БҰҰ Қазақстан үшін демографиялық динамиканың әртүрлі қарқындағы үш түрлі болжамын жасайды (17-кесте).

17-кесте.

Үш перспективалық сценарий

Жыл	Әлсіз демографиялық динамиканың сценарийі			Орташа демографиялық динамика сценарийі			Жоғары демографиялық динамика сценарийі		
	№	1	2	3	1	2	3	1	2
2020-2024	1104	-132	972	1139	-89	1050	1172	-38	1134

Жыл	Әлсіз демографиялық динамиканың сценарийі			Орташа демографиялық динамика сценарийі			Жоғары демографиялық динамика сценарийі		
	№	1	2	3	1	2	3	1	2
2025–2029	906	-121	785	988	-71	917	1075	-3	1072
2030–2034	853	-109	744	974	-62	912	1093	-3	1090
2035–2039	853	-78	775	1017	-38	979	1170	-1	1169
2040–044	794	-48	746	1006	-14	992	1212	0	1212
2045–2049	636	-18	618	894	0	894	1158	0	1158

Дереккөз: Vladimir Arkhangelskiy, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. ЮНФПА Қазақстан. Р. 9.

Оқимыз: 2020–2024 жылдардағы демографиялық динамиканың әлсіздігін болжаған кезде халықтың табиғи өсуі 1 104 000 адамға жетеді, көші-қон сальдосы -132 мың адамға тең, ал халық өсімі 972 мың адам.

Өлшем бірліктері:

1. Табиғи өсу мың адам.
2. Таза көші-қон мың адам.
3. Халық санының өсуі мың адам.

Бірінші сценарий – әлсіз демографиялық динамика – туудың тез төмендеуін, өмір сүру ұзақтығының баяу өсуін және айтарлықтай эмиграцияны қамтиды.

Екінші сценарий – орташа демографиялық динамика – ең шынайы және бірінші мен үшінші сценарийлер арасындағы аралық болады. Бұл сценарий туудың, өлім-жітімнің және эмиграция деңгейінің баяу төмендеуімен қатар жүреді. Сонымен қатар салыстырмалы геосаяси және ішкі саяси жағдайда болуы мүмкін.

Үшінші сценарий – жоғары демографиялық динамика – туудың біртіндеп төмендеуін, өмір сүру ұзақтығының тез өсуін және аздаған эмиграцияны қамтиды.

Графикалық түрде бұл сценарийлердің орындалуы *14-диаграммада* көрсетілген.

14-диаграмма.

Үш сценарийге сәйкес Қазақстан халқы санының өзгеруі

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. P. 64.

Демографиялық динамиканың негізгі компоненттері

18-кестеде және 15-диаграммада көрсетілгендей, демографиялық динамика екі қосымша процеспен анықталады: табиғи өсу және таза көші-қон. Сондықтан болжамдардың сапасы осы екі процесті, сондай-ақ олардың комбинациясын сенімді перспективалық бағалауға негізделуі керек.

18-кесте.

Геосаяси күйзелістермен ерекшеленетін демографиялық динамика. 1990-2019 жылдардағы орташа жылдық есептеудегі табиғи өсімнің, таза көші-қонның және халық өсімінің ауытқуы.

Кезеңдер	Табиғи өсу	Көші-қон сальдо	Халық санының өсуі
1999–2009	119,9	-137,2	-37,3
2004–2011	177,2	12,4	189,6
2012–2019	345,6	-16,6	329,0
1999–2019	187,5	79,7	107,8

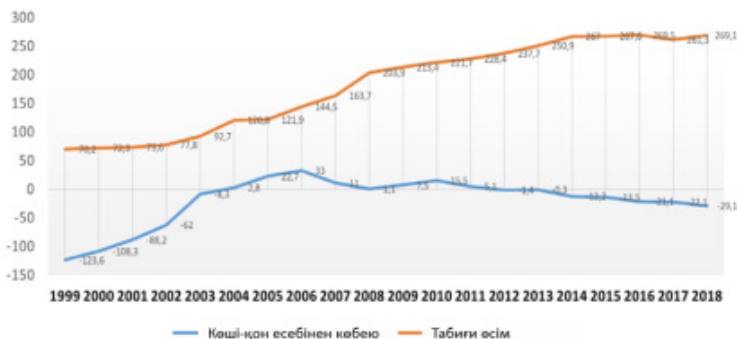
Дереккөз: Ж. Әубәкірова және басқалар (2022). Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігі: әлеуеті, тәуекелдері мен болашағы. Ұжымдық монография. – Өскемен: Берел. С. Аманжолов ат. ШҚМУ. – 403 б.

Оқимыз: 2012-2019 жылдары ел халқы 329 мың адамға өсті, бұл 345,6 мың адамның табиғи өсімі мен 16,6 мың адамның таза көші-қоны арасындағы айырмашылыққа сәйкес келеді.

Өлшем бірлігі: мың адам.

15-диаграмма.

2005 жылдан бастап табиғи өсу, демографиялық динамиканың негізгі компоненті. 1999-2018 жылдары табиғи өсім мен таза көші-қон есебінен Қазақстан халқының өсуі.

Дереккөз: Vladimir Arkhangelsky, Mikhail Denisenko, Valery Elizarov, Baurzhan Zhusupov et Gaziza Moldakulova (2019). We, Kazakhstan. Population Situation Analysis of the Republic of Kazakhstan. UNFPA Kazakhstan. P. 9.

Қазақстандағы демографиялық трендтерді талдау болжамдардың әрқайсысының сенімділігін бағалауға мүмкіндік беретін үш негізгі мәселені өзектендіреді:

1. Бірінші сұрақ туу үрдістеріне қатысты. Шын мәнінде, бұл Қазақстан халқының өзін қандай қарқынмен жаңғыртатыны және көбею қарқыны демографиялық ауысудың халықаралық индикаторларына қаншалықты жақындайтыны туралы мәселе.

2. Тағы бір мәселе көші-қонға қатысты.

3. Соңғысы – табиғи өсім өсудің басым факторы болып қала ма әлде көші-қон қайтадан жетекші факторға айнала ма деген сұрақты ойлануға болады?

2.2. Қазақстанда үстемдік ететін құндылықтар және олардың динамикасы

Монографияның бұл бөлігінде Қазақстандықтардың құндылық санасының динамикасын талдау (2011–2018 жж.) ұсынылған және қоғамдағы үстем құндылық бағдарларының анықтамасы берілген. Сараптамалық және академиялық қоғамдастықта жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, қазақстандықтардың базалық құндылықтарындағы өзгерістер неғұрлым іргелі. Бұл – ұр-

пақтар арасындағы айырмашылықтар (1); дүниетанымдық-өрке-ниеттік ақаулар (2); кәсіби сұранысқа ие адамдар мен сұранысқа ие болмағандар арасындағы еңбек құндылығын түсінудегі дис-пропорциялар ретінде жойылып бара жатқан еңбек мотива-циясы (3); жаңа әлеуметтік таптың, прекариаттың қалыптасуы. Тиісінше, бірнеше міндет қойылады: «өмір сүру/өзін-өзі көрсету құндылықтары» шкаласы бойынша қазақстандықтардың база-лық құндылықтарын белгілеу; «дәстүрлі/зайырлы-рационалды құндылықтар» шкаласы бойынша қазақстандықтардың базалық құндылықтарын айқындау; жас және аға ұрпақта базалық құн-дылықтарды салыстырмалы талдауға әрекет жасау.

Құндылықтар артықшылықты мінез-құлық туралы тұрақты сенімдерді білдіреді; мінез-құлықты таңдауды немесе бағала-уды басқаратын қажетті түпкі мақсаттар; жалпыланған мақ-саттар және оларға жетудің негізгі нормалар релін атқаратын құралдары. Жалпы түрдегі құндылықтар аграрлық елдерге де, индустриалды модернизация жолына түскен елдерге де тән **ма-териалистік** және постиндустриалды экономикаларға тән **пост-материалистік** болуы мүмкін. Экономика қоғамның әлеуметтік негіздерін өзгертудің негізгі күші бола отырып, адамдардың өмір сүру жағдайларына және олардың өмір сүру мүмкіндіктеріне тү-бегейлі әсер етеді. Бұл талдауда біз экономика мен мәдениеттің байланысын, өндіріс тәсілі мен негізгі құндылықтарды негізге аламыз. Мәселе елдің экономикалық дамуы қоғамның мәдени-еті мен базалық құндылықтарының өзгеруіне қаншалықты әке-леді және мәдениет **Сыртқы, әлеуметтік-экономикалық өз-герістерге төзімділік мағынасында қаншалықты автономды?** Қазақстандық қоғамның құндылық құрылымы өте гетерогенді, бірақ тұтастай алғанда қоғамдағы материалистік құндылықтар-дың үстемдігін болжауға болады. Бұл елдің әлеуметтік-эконо-микалық дамуын, өндірістің шикізаттық тәсілінің үстемдігін және соның салдарынан халықтың экономиканың дәстүрлі секторла-рына көбірек тартылуын көрсетеді.

Құндылық бағдарларының қарқынды дамып келе жатқан зерттеу өрісінде екі жетекші теориялық перспектива ерекшеле-неді. Бірінші тәсіл жаһандық құндылықтарды зерттеу аясында да-

мып келеді. Оның көшбасшысы көптеген онжылдық бойы дүниежүзілік құндылықтарды шолудың негізін қалаушы, американдық профессор Рональд Инглехарт⁴⁷ болды. Екінші бағыт – мәдениеттерді жоғары және төмен контекст ретінде зерттеу жайлы⁴⁸. Бұл тәсілде Хофштеде мен Шварцтың идеялары кеңінен танымал⁴⁹. Екінші бағыт аясында мәдениеттің автономиясы идеясы да даму-да, Самуэль Хантингтон әзірлеген теориялардың бірі, модернизациялық әсердің барлық күшіне қарамастан, өркениет пен діни сәйкестіктер адамзат үшін әлі де маңызды. Олар ұзақ уақыт бойы сақталып қана қоймай, сонымен қатар елдің экономикалық және саяси күн тәртібін анықтайды⁵⁰. Р. Инглехарт пен К. Вельцел қорытындыларына сәйкес, қырық жыл ішінде 100-ден астам елде жиналған деректерді эмпирикалық талдауға негізделген көптеген елдердегі экономикалық даму нәтижесінде құндылықтар дәстүрлі және өмірлік құндылықтардан рационалды, толеранттылыққа, сенім мен қатысу құндылықтарына (бірінші кезекте азаматтық және саяси) және гендерлік теңдікке ауысады. Ал мәдени өзгерістер (этникалық, дін, тарих және т.б.) өте контекстік шартталған. Ағылшын тіліндегі академиялық кеңістікте олар «path dependence» ретінде анықталады. Бұл мәдениеттегі өзгерістердің тарихи және институционалдық дәстүрлермен шартталуын білдіреді⁵¹. Осылайша, модернизация теориясына сәйкес экономикалық прогресс сөзсіз мәдени өзгерістерге әкеледі. Өз кезегінде, постмодерндік теориялар экономикалық прогресс постматериалдық құндылықтарға – өзін-өзі көрсету мен бостандық құндылықтарына жағдай жасайды деп тұжырымдайды.

Бұл жұмыста қазақстандықтардың базалық құндылықтары «өмір сүру/өзін-өзі көрсету құндылықтары» Инглехарт шкаласы

⁴⁷ Ronald Inglehart (1977). *The Silent Revolution*. Princeton University, 1977.

⁴⁸ Pippa Norris, Ronald Inglehart (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.

⁴⁹ Hofstede, Geert (1984). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values* (2nd ed.). Beverly Hills CA: SAGE Publications

⁵⁰ Samuel P. Huntington (1996). *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*. Simon&Shuster.

⁵¹ R. Inglehart, C. Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.

бойынша айқындалады. Өмір сүру құндылықтарында экономикалық және физикалық қауіпсіздік, материалдық құндылықтар, келіспеушілікке төзбеушілік, ксенофобия, бостандық пен адам құқықтарының төмендігі, авторитаризмді қабылдау маңызды; өзін-өзі көрсету құндылықтары – жеке тұлғаның, бостандықтың, адам құқықтарының, материалдық игіліктердің, табыстың және гендерлік теңдіктің жоғары құндылықтарын білдіреді.

Қазақстандықтардың базалық құндылықтары Инглехарттың «дәстүрлі/зайырлы-ұтымды құндылықтар» дихотомиясында да елшенеді. Біріншісіне діннің, отбасының жоғары маңыздылығы, билікке құрмет, әлеуметтік конформизм және әлеуметтік-саяси келісім жатады. Ал ұтымды мінез-құлық, табысқа жету, зайырлы мемлекет және діндарлықтың төмен дәрежесі зайырлы-ұтымды құндылықтарды білдіреді.

Осылайша, ұсынылып отырғандеректер әдістемесі қазақстандық қоғамда үстемдік ететін құндылықтардың түрін анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда материалистік құндылықтар – өмір сүру құндылықтары мен дәстүрлі құндылықтар – дамушы және кедей елдерге тән, ал постматериалистік құндылықтар – қоғам мен жоғары әл-ауқаттың әлеуметтік топтарына тән. Сонымен қатар инглехарт олар ұрпақаралық өзгерістер немесе ұрпақаралық алмастыру нәтижесінде пайда болады деп анықтайды⁵². Басқаша айтқанда, қабылданып жатқан талдау қазақстандық қоғамда құндылықтарды алмастыруға болатын-болмайтынын бекітуге мүмкіндік береді. Егер алмастыру орын алса, онда қоғамда сапалы өзгерістер болады, егер алмастыру болмаса, онда қоғамның Тәуелсіздік жылдарында қаншалықты модернизацияланғаны туралы мәселе ашық күйінде қалады.

Зерттеуде қолданылатын мәліметтер базасы

Әуелгі тәуелді-айнымалы негізгі құндылықтар; демографиялық және әлеуметтік-экономикалық индикаторлар – тәуелсіз айнымалылар.

⁵² R. Inglehart, C. Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.

Гипотезалар тексерілетін деректер ашық көзден, Дүниежүзілік құндылықтарға шолу/World Values Survey-ден алынған. 2011 (1500 респондент) және 2018 (1500 респондент) жылдары жиналған екі толқын дерегі пайдаланылады. Бұл деректер репрезентативті үлгі ретінде көрсетілген және 2011 және 2018 жылдары SPSS форматында қол жетімді. Бұл дерекқордың артықшылығы – құндылық құрылымының динамикасын бақылауға болады. Деректер моральдық тұрғыдан ескірген болып көрінуі мүмкін, бірақ құндылық құрылымдары бір ұрпақ ішінде өзгеретін жағдайлар сирек кездеседі. Бұл бір түнде болмайды, процесс баяу жүреді, сондықтан бұл эмпирикалық база жарамды. Қазақстандықтардың құндылық санасының динамикасын талдау (2011 және 2018 жж.) қандай құндылықтар тұрақты, ал қайсысы қысқа мерзімді перспективада өзгерістерге ұшырайтыны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Екі үлгі де сенімді болып көрінеді, деректерді сауалнамаларға мамандандырылған компаниялар жинады: 2011 жылы – BISAM компаниясы (Л.Я. Гуревич), 2018 жылы – «Қоғамдық пікір» институты (Б. И. Ракишева).

Құндылық бағдарларын қалыптастыратын қозғаушы күштер

Тарихи тұрғыдан алғанда, салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде (70 жылда екі ұрпақ ауысуы) қазақстандықтардың құндылық санасында архаикалық (қыз алып қашу, қалың беру, барымта) және дәстүрлі құндылықтардан (ислам дәстүр ретінде) қазіргі заманға (зайырлылық, ғылымға деген сенім, білімділік, кәсібилік) түбегейлі өзгеріс болды. Кеңестік кезеңдегі республиканы жаңғыртудың маңызды эмпирикалық көрсеткіші – өлім-жітім коэффициентінің төмендеуіне және екіншіден, урбанизацияға қарағанда туу коэффициентінің аз төмендеуінде көрсетілген алғашқы демографиялық ауысуы. Сонымен, 1989 ж. республиканың қала халқы көпшілікті құрады – 57,1%. Алайда, Кеңес Одағы кезінде республиканың барлық халқы модернизациямен қамтылмаған, қазіргі заманғы халық негізінен қалада тұратын, индустриалды экономикада, мемлекеттік секторда жұмыс істейтін және ауыл халқының білімді бөлігі – бұл топтардың дүниетанымында айтарлықтай өзгеріс болды.

Халықтың көпшілігі әлі де модернизация процестеріне қатыспағанын және оған тиісті дүниетаным тән екенін **елдің екінші демографиялық ауысуы әлі жетілмегендігі де дәлелдейді**. 16-диаграммадан көріп отырғанымыздай, өлім-жітім коэффициенті тұрақты төмендеу тенденциясына ие емес. Ал туу коэффициенті әлі де өсіп келеді. Екінші демографиялық ауысу **халықтың модернизация дәрежесінің ең сенімді, өлшенетін көрсеткіштерінің бірі** екенін айта кету керек. Сонымен қатар ауылдың өмір сүру кезеңінің қалалық өркендеу кезеңіне айналғанын көрсетеді. Егер Қазақстан екінші ауысымнан өтсе, бұл жан басына шаққандағы ЖІӨ өндірісінің өсуін ғана емес, сонымен қатар тамақтану сапасының, санитарлық жағдайдың, медициналық қызмет көрсетудің сапасы мен қолжетімділігінің жақсаруын білдіреді. Бұл, сайып келгенде, өмір сүру ұзақтығының өсуіне және өлім-жітімнің төмендеуіне әкеледі.

Қоғамның құндылық құрылымын қалыптастырудың қозғаушы күштерінің ішінде біз ұлт құру, ұлттық жаңғыру процестері сияқты жағымды да, елдің индустрияландырылмауы қатарлы жағымсыз да салдарын атап өтеміз. Бұл екі процесс негізінен ел халқының менталитетін, оның құндылық бағдарларын анықтайды.

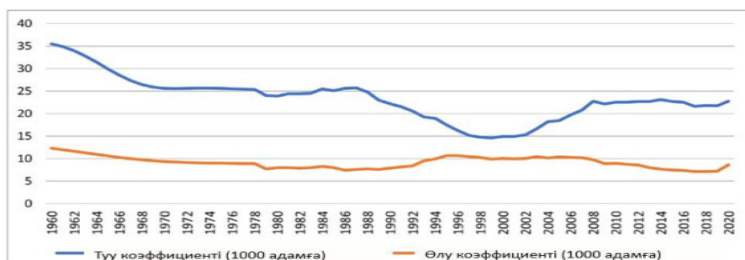
Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлт құрылысының белсенді процесіне қажеттілік туындады: қазақ халқының мәдени әдет-ғұрыптарының, діни дәстүрлердің өркендеуі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың жандануына, діни жаңғыруға ықпал етті. Бұл қоғамдағы өркениеттік және дүниетанымдық көзқарастарға тұрақты із қалдырды. Сонымен қатар, тәуелсіздік алу шекараны ашуға, білім беруді жаңғыртуға мүмкіндік берді; әлеуметтік-экономикалық модернизация адамның материалдық, мәдени және әлеуметтік ресурстарын арттырды. Нәтижесінде халықтың бір бөлігі өзін-өзі көрсету құндылықтарын игерді, әдетте азаматтық және саяси бостандықтардың, биліктің жауапгершілігін арттыратын талаптарға әкеледі. Ең бастысы, бұл процестерге қала халқы және негізінен жастар қатысады. Өйткені жаңа мінез-құлық үлгілері жастарға оңай сіңеді, ал аға ұрпақ үшін бойға сіңген ескі мінез-құлық пен дүниетаным үлгілерінен бас тарту қиын.

Елдің тарихи дамуының осы кезеңінде халықтың тек бір бөлігі ғана модернизацияға тартылды. Ал қалған бөлігі оған әсер етпеді. Кедейліктің ауқымды әрі ауыр өсуі байқалды, білім деңгейі төмендеді, халықтың едәуір бөлігі индустрияландыру нәтижесінде ұзақ мерзімді жұмыспен қамтылмады.

Мұның бәрі құндылықтардағы өзгерістерді кері, регрессивті бағытта тудырды, социологиялық сауалнамаларда біз құндылықтар қозғалысының кері сипатын байқаймыз. Мысалы, зайырлы-рационалды құндылықтардан діни құндылықтарға дейін. Қоғамның асқынуының қалыптасқан контурлары, мысалы, урбанизация деңгейі, кейінгі кеңестік жылдары 1990 жылдардың басындағы атомизациямен алмастырылды. Ол халықтың белсенді әлеуметтік-аумақтық ұтқырлығына қарамастан, әлі де еңсеру сатысында.

16-диаграмма.

Қазақстандағы туу және өлім динамикасы

Қоғамда үстемдік ететін құндылық бағдарлары

«Өмір сүру/өзін-өзі көрсету құндылықтары»

Біз өмір сүру құндылықтарын экономикалық және физикалық қауіпсіздік, бостандық пен адам құқықтарының құндылығы, авторитаризмді қабылдау сияқты көрсеткіштер арқылы өлшейміз.

19-кесте.

Тұрғылықты жері бойынша физикалық қауіпсіздікті бағалау, сызықтық бөлу

-	2011	2018
Сіз тұратын жерде жағдай қаншалықты қауіпсіз? (қауіпсіздікті бағалау 1-ден 4-ке дейін. 1-мүлдем қауіпсіз, 4-қауіпті)	1,96	2,04
Тонау қаншалықты жиі болады? (1-өте жиі, 4-өте сирек)	3,10	2,89

-	2011	2018
Кешедің алкогольді ішу қаншалықты жиі болады? (1-өте жиі, 4-өте сирек)	2,63	2,87
Полицияның немесе әскерилердің адамдардың жеке өміріне араласуы қаншалықты жиі кездеседі? (1-өте жиі, 4-өте сирек)	3,46	3,19
Нәсілшілдік әрекеттер қаншалықты жиі орын алады? (1-өте жиі, 4-өте сирек)	3,56	3,42
Кешедің есірткі сату қаншалықты жиі жүреді? (1-өте жиі, 4-өте сирек)	3,66	3,17

20-кесте. _____

-	2011	2018
Сіз тұратын жерде жағдай қаншалықты қауіпсіз?	-0,197	-0,085
Тонау қаншалықты жиі болады?	0,239	0,173
Кешедің алкогольді ішу қаншалықты жиі болады?	0,122	0,153
Полицияның немесе әскерилердің адамдардың жеке өміріне араласуы қаншалықты жиі кездеседі?	0,180	0,091
Нәсілшілдік әрекеттер қаншалықты жиі орын алады?	0,166	0,134
Кешедің есірткі сату қаншалықты жиі жүреді?	0,252	0,135

21-кесте. _____

Адам өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін не істейді немесе не істеді, салалық таралу

-	2011	2018
Мен кеш шықпауға тырысамын (1-иә, 5-жоқ (2018 ж. 2-жоқ))	2,13	1,23
Мен өзіммен бірге пышақ, мылтық немесе басқа қару алып жүремін (1-иә, 5-жоқ (2018 2-жоқ))	2,22	1,34
Мен өзіммен бірге көп ақша алып жүрмеймін (1-иә, 5-жоқ (2018 2-жоқ))	4,84	1,73
Сіз өткен жылы қылмыстың құрбаны болдыңыз ба? (1-иә, 5-жоқ (2018 2-жоқ))	4,86	1,89
Өткен жылы отбасы мүшелері қылмыс құрбанына айналды ма? (1-иә, 5-жоқ (2018 2-жоқ))	4,80	1,83

22-кесте.

Адам өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін не істеді немесе жасады, тұрғылықты жері бойынша корреляция

-	2011	2018
Мен өзіммен бірге көп ақша алып жүрмеймін	0,030	0,075
Мен кеш уақытта көшеге шықпауға тырысамын	0,047	0,027
Мен өзіммен бірге пышақ, мылтық немесе басқа қару алып жүремін	0,029	0,046
Сіз өткен жылы қылмыстың құрбаны болдыңыз ба?	0,034	0,070
Отбасы мүшелері өткен жылы қылмыстың құрбаны болды?	0,077	0,095

Қоршаған орта жағдайында физикалық өмір сүрудің негізгі шарты ретінде адамның физикалық өмірін қамтамасыз ету мәселесін қорытындылай келе, мемлекет өз азаматтарының қауіпсіз өмір сүруіне жағдай жасайтынын көреміз. 19-22 кестелерде келтірілген мәліметтер көрсеткендей, қауіпсіздік қатерлері жеке деңгейде өзекті. Әлеуметтік және материалдық қолайсыздықтың көзі ретінде алкогольизм мәселесін бөліп көрсетуге болады. Мұнда мемлекет тарапынан да, қоғам тарапынан да шаралар қабылдау бойынша жұмысты жалғастыру талап етіледі. Бұл – маскүнемдіктің алдын алу және оңалту, маскүнемдердің отбасы мүшелерін қорғау шаралары. Деректерге сүйенсек, нашақорлық пен көшедегі бұзақылық үлкен қоғамдық алаңдаушылық тудырмайды. Осылайша, «физикалық қауіпсіздік» шкаласы бойынша, әлеуметтік әл-ауқаттың маңызды шарты ретінде, ел халқы оны өлшеу кезінде өзін-өзі көрсету континуумына жақын болды.

Жалпы тұрғылықты жеріндегі жағдай өте қауіпсіз деп бағаланады. Ал күнделікті қауіп-қатерлер арасында көшеде алкоголь ішу мәселесі айқын көрінеді. Ауылдық жерлерде тұрғылықты жері бойынша қоғамдық жағдай қалаға қарағанда қолайлы. 2011 жылмен салыстырғанда тонау, алкоголь ішу, полицияның немесе әскерилердің жеке өмірге араласуы және есірткі сату оқиғалары 2018 жылы азайған.

23-кесте.

Экономикалық қауіпсіздікті бағалау, салалық талдау

-	2011	2018
Жұмысынан айырылу ықтималдығы алаңдатады (1-өте алаңдатады, 4-мүлдем алаңдамайды)	1,98	2,05
Балаларға жақсы білім бере алмау (1-өте мазасыз, 4-мүлдем мазаламайды)	2,01	1,85
Біздің елдегі соғыс (1-өте мазасыз, 4-мүлдем мазаламайды)	1,96	1,75
Террористік шабуыл (1-өте мазасыз, 4-мүлдем мазаламайды)	1,82	1,69
Азаматтық соғыс (1-өте мазасыз, 4-мүлдем мазаламайды)	2,04	Не измеряли
Үкіметтің телефондарды тыңдауы, поштаны және электронды хаттарды оқуы (1-өте мазасыз, 4-мүлдем мазаламайды)	2,76	Не измеряли

24-кесте.

Экономикалық қауіпсіздікті бағалау, жас бойынша корреляция

-	2011	2018
Жұмысынан айырылу ықтималдығы алаңдатады	0,222	0,046
Балаларға жақсы білім бере алмау	0,149	0,041
Біздің еліміздегі соғыс	-0,049	-0,043
Террористік шабуыл	-0,042	-0,004
Азаматтық соғыс	-0,041	-
Үкімет телефондарды тыңдайды, пошта мен электрондық хаттарды оқиды	0,049	-

25-кесте.

Экономикалық қауіпсіздікті бағалау, тұрғылықты жері бойынша корреляция

-	2011	2018
Жұмысынан айырылу ықтималдығы алаңдатады	0,021	0,027
Балаларға жақсы білім бере алмау	0,012	0,103
Біздің еліміздегі соғыс	0,096	-0,061
Террористік шабуыл	0,029	-0,007
Азаматтық соғыс	0,081	
Үкімет телефондарды тыңдайды, пошта мен электрондық хаттарды оқиды	0,109	

Экономикалық қауіпсіздік елдегі өндіріс құралдарының даму деңгейі ретінде сыртқы факторлардың болуы мен әсеріне қарамастан, қоғамның тұрақты даму процесін және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Жеке тұлға деңгей-

інде экономикалық қауіпсіздік дегеніміз қоғамда өте қажет деп саналатын негізгі құндылықтардың минималды қолайлы деңгейіне қауіп төндірмеу. Барлығы бірге, өлшеу кезінде, материалдық игіліктер мен қызметтермен қамтамасыз етілген ұлттың әлеуметтік қауіпсіздігін білдіреді.

Деректер көрсеткендей (23-25-кесте), барлық экономикалық қауіпсіздік индикаторлары бойынша алаңдаушылық, физикалық қауіпсіздіктен айырмашылығы, өте жоғары мәндерге ие (4-тен 2 ұпай). Ең бастысы, қоғам жұмысынан айырылу ықтималдығына және балаларға жақсы білім бере алмауына алаңдайды. Жас топтарындағы экономикалық қауіпсіздікті бағалау әр түрлі – респонденттер неғұрлым үлкен болса, жұмысынан айырылу ықтималдығына байланысты мазасыздық деңгейі соғұрлым жоғары болады. Балаларға жақсы білім бере алмау сияқты алаңдаушылық 2018 жылы 2011 жылмен салыстырғанда жақсарады. Соғыс туралы алаңдаушылық, жастар арасындағы террористік шабуылдар аға буынға қарағанда жоғары. Тұрғылықты жері бойынша экономикалық қауіпсіздікті бағалауда айырмашылықтар байқалмайды.

26-кесте.

Экономикалық және физикалық қауіпсіздікті бағалау, салалық талдау

-	2011	2018
Тамақ нашар, жетіспеді (1-жиі, 4-ешқашан)	3,56	3,61
Үй қылмыскерлерден қауіпсіз емес (1-жиі, 4-ешқашан)	3,72	3,53
Дәрі-дәрмек немесе медициналық көмек алған жоқ (1-жиі, 4-ешқашан)	3,53	3,32
Ақша тапшылығын бастан өткерді (1-жиі, 4-ешқашан)	2,76	2,78

27-кесте.

Экономикалық және физикалық қауіпсіздікті бағалау, 2018 ж., салалық талдау

-	Кыргызстан	Казахстан	Германия
Тамақ нашар, жетіспеді (1-жиі, 4-ешқашан)	3,77	3,61	3,93

-	Кыргызстан	Казакстан	Германия
Үй қылмыскерлерден қауіпсіз емес (1-жиі, 4-ешқашан)	3,83	3,53	3,69
Дәрі-дәрмек немесе медициналық көмек алған жоқ (1-жиі, 4-ешқашан)	3,71	3,32	3,83
Ақша тапшылығын бастан өткерді (1 – жиі, 4 – ешқашан)	3,59	2,78	3,82

28-кесте.

Экономикалық және физикалық қауіпсіздікті бағалау, кіріс деңгейі бойынша корреляция

-	2011	2018
Тамақ нашар, жетіспеді	0,112	0,173
Үй қылмыскерлерден қауіпсіз емес	-0,049	0,123
Дәрі-дәрмек немесе медициналық көмек алған жоқ	0,045	0,160
Ақша тапшылығын бастан өткерді	0,344	0,207

29-кесте.

Экономикалық және физикалық қауіпсіздікті бағалау, тұрғылықты жері бойынша корреляция

-	2011	2018
Тамақ нашар, жетіспеді	0,055	0,023
Үй қылмыскерлерден қауіпсіз емес	0,156	0,080
Дәрі-дәрмек немесе медициналық көмек алған жоқ	-0,025	0,053
Ақша тапшылығын бастан өткерді	-0,062	0,037

Өлшеу кезінде ел халқы экономикалық және физикалық қауіпсіздікті оң бағалайды (26-29-кесте). Үйде тамақтану мен қауіпсіздікте ауылдық-қалалық айырмашылықтар байқалмайды, тұрғылықты жер бойынша корреляция шамалы. Ал елді мекен неғұрлым үлкен болса, соғұрлым халық дәрі-дәрмек пен ақшаның жетіспеушілігіне тап болды.

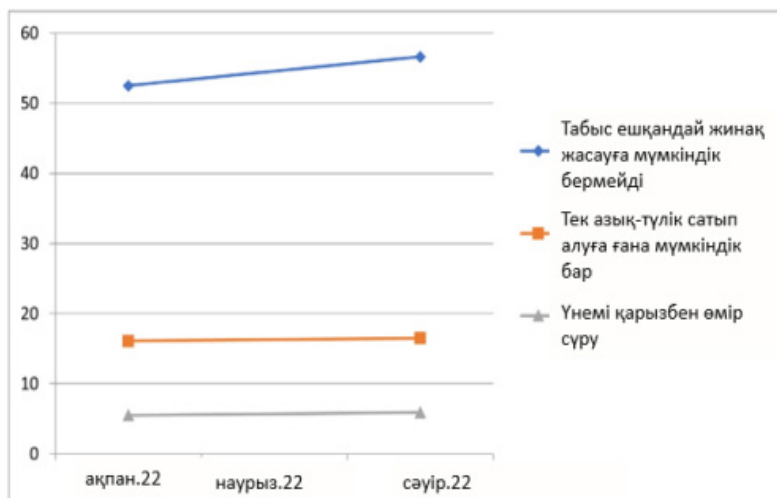
Тамақтану бойынша табыс деңгейі бойынша корреляция бар, бұл табыс деңгейі неғұрлым төмен болса, отбасы соғұрлым нашар тамақтанады, тамақ жетіспейді. Табыс деңгейі неғұрлым жоғары болса, үйдегі қауіпсіздік сезімі де соғұрлым жоғары болады және табыс деңгейі неғұрлым төмен болса, қауіпсіздік

сезімі де соғұрлым аз болады. 2018 жылы дәрі-дәрмектерді немесе медициналық көмекті қабылдауда табыс деңгейі бойынша корреляция байқалады. Респонденттер субъективті түрде табыс деңгейін бағалауды асыра бағалауы мүмкін. Дегенмен Қазақстандағы орташа жалақы Ресейге қарағанда екі есе төмен, ал жан басына шаққандағы ЖІӨ жоғары, елдік ЖІӨ кезінде өте төмен.

Құндылықтарды талдауда біз 2011 және 2018 жылдардағы мәліметтермен жұмыс істейтіндіктен, біз Ұлттық статистика бюросы 2022 жылы жүргізген әлеуметтік зерттеулердің деректерін береміз (үш өлшем). 17-18-диаграммалардан көріп отырғанымыздай, ешқандай жинақтары жоқ үй шаруашылықтарының үлесі есуде. Дәл осындай үрдіс халықты несиелендіру динамикасында да орын алған. Соңғы бірнеше жылда қазақстандық үй шаруашылықтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы өзгерістер айқын. Бұл бізге өмір сүру құндылықтарын ұстанатын халық үлесінің өсуін болжауға мүмкіндік береді (17-22-диаграммалар).

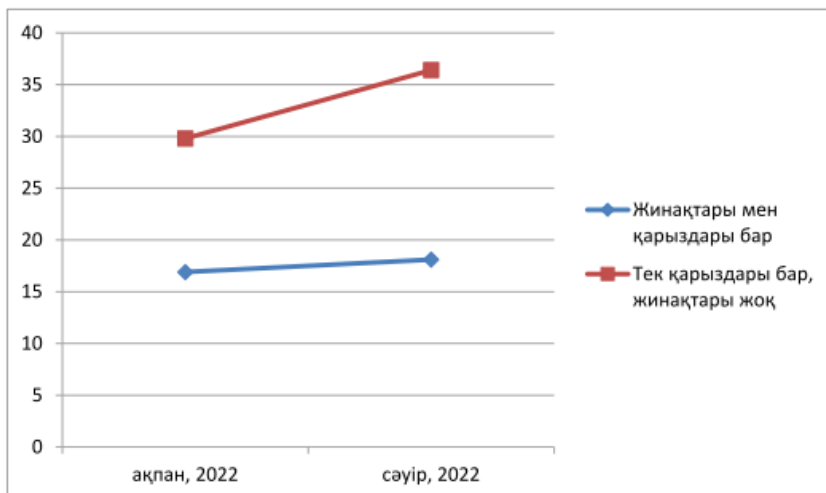
17-диаграмма.

Қазақстандағы сатып алу қабілетінің динамикасы, %-бен

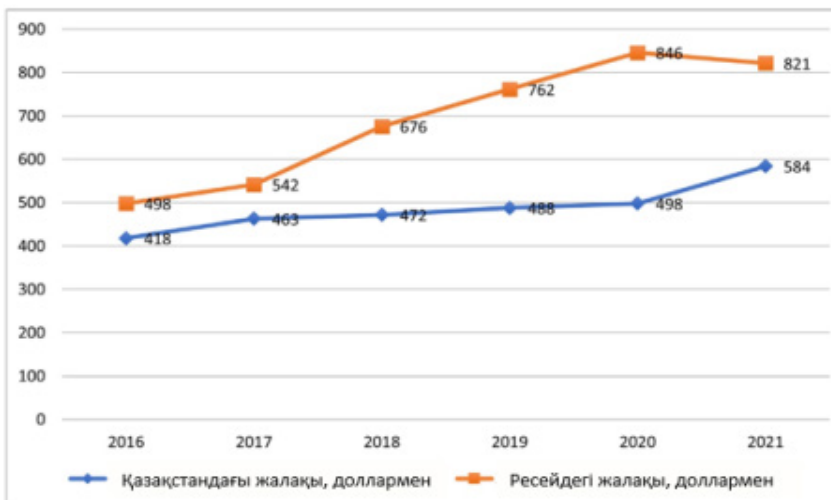
18-диаграмма.

Қазақстандағы несиелендіру динамикасы, %-бен

19-диаграмма.

Қазақстан мен Ресейдегі орташа жалақының динамикасы, доллармен

Дереккөз: ҚР ҰСБ.

Ескерту: Ресейдегі жалақы федералды мемлекеттік статистика қызметінің және валютаның орташа өлшенген бағамының деректері негізінде қайта есептелді.

20-диаграмма.

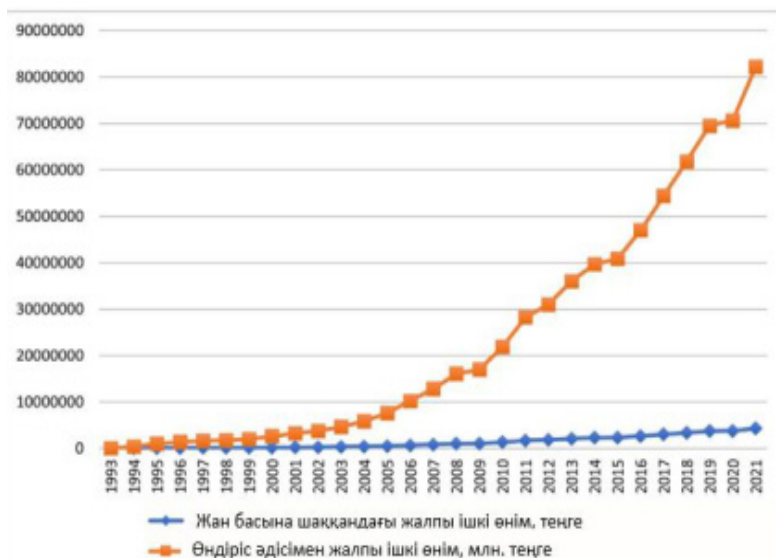
Азық-түлік тауарлары бағасының өзгеруі, %-бен

Дереккөз: ҚР ҰСБ

21-диаграмма.

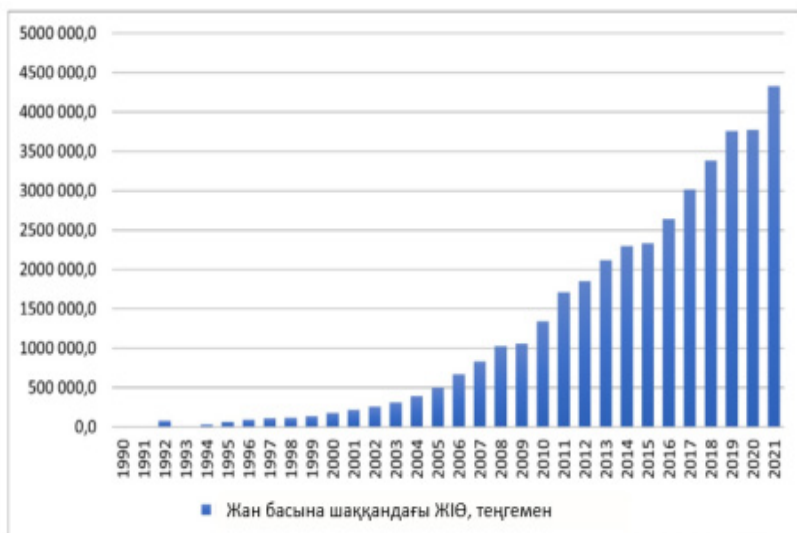
Қазақстандағы жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім қорытындысы

22-диаграмма.

Жан басына шаққандағы ЖІӨ, теңгемен

Дереккөз: ҚР ҰСБ.

Еркіндік әлде қауіпсіздік?

Еркіндік, теңдік және қауіпсіздік құндылықтарын зерттеу – қоғамда қол жеткізілген қауіпсіздік деңгейін, адамның өмірлік қауіпсіздік деңгейін диагностикалауға мүмкіндік береді. Бұл – өмір сүру және өзін-өзі көрсету дейтін екі құндылық туралы. Бүкіл адамзатқа жойылу қаупі төнген кездер болды. Бірақ әлемнің едәуір бөлігін өзгерткен ғылыми және өнеркәсіптік революциялар болды. Қазақстан да осы процестерге тартылды. Бірақ КСРО ыдырағаннан бері ел бастан кешкен индустрияландыру процестері халықтың бір бөлігінің өмір сүру стратегиясына қайта бет бұруына әкелді. Кейбір әлеуметтік топтар үшін өмір қауіпсіздікті тоқтатты, бұл бостандық құндылығымен салыстырғанда қауіпсіздік құндылығының артықшылықтарымен суреттелді.

30–33-кестелерден көріп отырғанымыздай, 2011 жылы респонденттердің көпшілігі бостандықты таңдады, бірақ 2018 жылы қауіпсіздікке қарай қозғалыс байқалды. Қазақстан бастан кешіп жатқан дағдарыстың ұзақ кезеңін және пандемияны ескере отырып, бұл әлі де өсіп келе жатқан үрдіс деп айтуға болады.

Сонымен қатар, эмпирикалық мәліметтерге сәйкес, адам неғұрлым егде тартса, ол үшін еркіндік соғұрлым маңызды, ал неғұрлым жас болса, теңдік пен қауіпсіздік соғұрлым маңызды болады. Бірақ жас айырмашылықтары маңызды емес, оны тренд деп атауға болмайды. Өйткені біздің динамикада ондай мәліметтер жоқ.

Теңдікке қарағанда еркіндіктің артықшылығы айқын, бірақ еркіндікке қарағанда қауіпсіздікке артықшылық беріледі. Қауіпсіздік артықшылығының экономикалық негізі бары түсінікті.

1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан экономиканың тұрақты және елеулі өсімін көрсетіп отырғанына қарамастан, бұл туралы елдегі ЖІӨ деректері айтып отыр, бұл макроэкономикалық көрсеткіштер қол жеткізілген прогрестің осалдығы мен тұтастығын бүркемелейді. Бұған жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің төмен деңгейі және оның әлсіз динамикасы дәлел. Мұның бәрі мүліктік теңсіздікке, өмір сүру құнының өсуіне және жұмыссыздыққа әкелді. Бұл COVID-19 пандемиясымен күшейіп, 2022 жылдың қаңтарында наразылықтарға әкелді. Қауіпсіздік қалаулары қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін, адамдардың өмірлік қорғалу дәрежесін (немесе сенімсіздігін) көрсетеді. Әдетте бұл мәдениеттің ерекшеліктерімен анықталмайды. Осылайша, қоғам мен мемлекет үшін постматериалистік құндылықтардың үстемдігіне қарай адамның экономикалық (байлық пен табыс), когнитивті (адами капитал) және әлеуметтік (әлеуметтік тәуелсіздік) ресурстарын құру маңызды.

Дүниежүзілік құндылықтарды шолудың эмпирикалық деректеріне сәйкес, 2011 жылы Парламент пен сайлаумен шектелмеген күшті көшбасшыны қабылдау 2018 жылы осындай көзқарастардың төмендеуімен ауыстырылады. 2011 жылы әскери және әскери режимнен қатты бас тартуды, сондай-ақ 2018 жылы діни биліктен қатты бас тартуды және демократиялық саяси жүйені толық қабылдауды атап өткен жөн (34-35-кестелер). Сонымен қатар, 2011 жылы халық неғұрлым үлкен болса, соғұрлым шектеусіз көшбасшыны қабылдау деңгейі төмендейді және демократиялық саяси жүйені бағалау оң болады, бірақ 2018 жылы жас айырмашылығы жоқ.

30-кесте.

Еркіндік құндылығы, салалық талдау

-	2011	2018
Еркіндік немесе теңдік (1- Еркіндік және 2-теңдік)	-	1,27
Еркіндік немесе қауіпсіздік (1- Еркіндік және 2-Қауіпсіздік)	-	1,57

31-кесте.

Еркіндік мәні, жас бойынша корреляция

-	2011	2018
Еркіндік немесе теңдік	-	-0,036
Еркіндік немесе қауіпсіздік	-	-0,28

32-кесте.

Адам құқықтарының құндылығы, сызғыш

-	2011	2018
Еркіндік немесе теңдік	-	1,27
Еркіндік немесе қауіпсіздік	-	1,57

33-кесте.

Адам құқықтарының құндылығы, жасына байланысты корреляция

-	2011	2018
Еркіндік немесе теңдік	-	-0,036
Еркіндік немесе қауіпсіздік	-	-0,28

34-кесте.

Авторитаризмді қабылдау, салалық талдау

-	2011	2018
Үкімет емес, сарапшылар ел үшін ең жақсы деп санайтын нәрсеге байланысты шешім қабылдайды (1-өте жақсы, 4-өте нашар)	2,20	1,53
Әскери немесе әскери режим басқарады (1-өте жақсы, 4-өте нашар)	2,51	1,57

-	2011	2018
Демократиялық саяси жүйе (1-өте жақсы, 4-өте нашар)	3,26	1,95
Билік діни қызметкерлердің қолында болатын және саяси партиялардың күресі мен сайлауға емес, діни заңдарға негізделген басқару жүйесі (1-өте жақсы, 4-өте нашар)	1,73	1,45

35-кесте.

Авторитаризмді қабылдау, жас бойынша корреляция

-	2011	2018
Парламент те, сайлау да шектелмейтін күшті көшбасшы	-0,008	0,060
Үкімет емес, сарапшылар ел үшін ең жақсы деп санайтын нәрсеге байланысты шешім қабылдайды	0,005	0,046
Әскери немесе әскери режим басқарады	0,055	0,057
Саяси-демократиялық жүйе	-0,043	-0,006
Билік діни қызметкерлердің қолында болатын және саяси партиялардың күресі мен сайлауға емес, діни заңдарға негізделген басқару жүйесі		0,038

Қазақстан қоғамында қандай құндылықтар басым?

Мұнда қабылданған талдау американдық саясаттанушы Рональд Инглехарттың құндылықтарды жаһандық зерттеу идеяларына негізделген. Осы тәсілге сәйкес, көптеген елдегі экономикалық даму нәтижесінде құндылықтар дәстүрлі және өмірлік құндылықтардан ұтымды, толеранттылыққа, сенім мен қатысу құндылықтарына (бірінші кезекте азаматтық және саяси) және гендерлік теңдікке ауысады. Ал мәдени өзгерістер (этникалық, дін, тарих және т. б.) институционалдық дәстүрлермен мәдениеттің өзгеруіне, тарихи өзгерістерге байланысты.

Қазіргі қазақстандықтардың базалық құндылықтары «өмір сүру/өзін-өзі көрсету құндылықтары» шкаласы бойынша анықталды. Онда біз Қазақстан қоғамындағы үш құндылықты белгілейміз. Бірінші түрі – материалистік құндылықтарды ұстанатын (халықтың төрт немесе үштен біріне дейін), екінші түрі – ара-

лас құндылықтарды ұстанатын (50-60%) және үшінші түрі – пост-материалистік құндылықтарды ұстанады (3-5%).

Әлбетте, өмір сүру құндылықтары мен дәстүрлі құндылықтардың үстемдігін біз білім беру және денсаулық сақтау институттарының жеткілікті дамуынсыз елдің экономикалық өсуінің нәтижесі ретінде түсінеміз. Құндылықтарды талдауда экономикалық даму деңгейін экономикалық өсу деңгейінен ажырату маңызды. Экономикалық даму деңгейі салыстырмалы түрде жоғары елдерде (жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс, жан басына шаққандағы табыс) постматериалистік құндылықтардың жоғары деңгейі болжанады; экономикалық өсу деңгейі салыстырмалы түрде жоғары елдерде құндылықтардағы ұрпақтар арасындағы айырмашылықтар қабылданады. Дәстүр бойынша, көптеген онжылдықтар бойы елдің экономикалық өсу динамикасы елдің жалпы ұлттық өнімімен анықталады.

36-кесте.

1991, 2001, 2010, 2020 жылдардағы 5 елдің ЖІӨ.

Елдер	1991	2001	2010	2020
Қазақстан	24 881	22 153	148 047	169 835
Египет	48 431	102 273	230 024	363 069
Япония	3 657 350	4 374 710	5 759 070	5 064 872
Түркия	208 402	202 248	776 558	720 101
Швеция	372 205	242 395	495 813	537 609

Елдік ЖІӨ-нің маңызын көлемді көрсету үшін біз талдау үшін бес ел – Қазақстан, Египет, Жапония, Түркия және Швецияны алдық. 36-кестедегі деректерден Тәуелсіздіктің отыз жылында Қазақстанның ЖІӨ 6,8 есеге өскенін, Египеттің ЖІӨ-мен іс жүзінде бірдей динамика барын байқауға болады.

Алайда, бүгінде көптеген зерттеушілер мен практиктер ЖІӨ-ні экономикалық өзгерістерді бағалаудың ең маңызды әдісі ретінде анықтайды. Өйткені оның динамикасы білім мен денсаулық көрсеткіштерін көрсетпейді. Бірақ дәл осы көрсеткіштер (білім, өмір сүру ұзақтығы және құнарлылық деңгейі) әлеуметтік және экономикалық дамуға жағдай жасайды. Осыған байланысты, соңғы жыл-

дары адам дамуының индексі арқылы өлшеу – адам дамуының үш негізгі өлшемі бойынша ұзақ мерзімді жетістіктердің біріктірілген көрсеткіші ретінде: оқытудың орташа ұзақтығымен өлшенетін – білімге қол жеткізу; жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс мөлшерімен өлшенетін – әл-ауқат; өмір сүру ұзақтығымен өлшенетін – денсаулық аталады. Сондықтан экономикалық өсу мен дамудың бір-бірімен қалай байланысты екенін түсіну үшін, екінші жағынан, адам дамуының индексі жалпы ішкі өнім туралы мәліметтерге қарағанда толық түсінік береді (37-кесте).

37-кесте.

2020 жылы 5 елдегі адам дамуының индексі.

Елдер	Дәре- жесі	Өмір сүру ұзақтығы	Оқытуға күтілетін жылдар саны	Оқы- тудағы орташа жылдар саны	Жан басына шаққан- дағы ЖІӨ	АДИ 2019
Швеция	7	82,8	19,5	12,5	54 508	0,945
Япония	19	84,6	15,2	12,9	42 932	0,919
Қазақстан	51	73,6	15,6	11,9	22 857	0,825
Түркия	54	77,7	16,6	8,9	27 701	0,820
Египет	116	72,0	13,3	7,4	11 466	0,707

Талданатын елдердің бестігінде адам дамуының индексі бойынша Қазақстан орташа позицияны иеленеді. Бұл қазақстандықтардың базалық құндылықтарын сипаттау мен талдау үшін өте маңызды. Жапонияға – яғни, ЖІӨ бойынша әлемде үшінші орын алған елге қарағанда, сондай-ақ Қазақстанның Түркия мен Египеттен орта білім беру мәні бойынша бөлінуі жоғары оқу жылының күтілетін саны сияқты көрсеткіш өзіне назар аудартады. Қазақстанның жалпы ұлттық табысы бойынша жақсы көрсеткіштері бар. Ол елдің экономикалық қуатын көрсетеді, бірақ адамдардың әл-ауқатының деңгейін түсінумен тығыз байланысты азаматтардың өмір сүру сапасының стандарттары Батыс Еуропа елдерінен әлі де артта қалып отыр. Біз Қазақстанның ЖІӨ Египеттің ЖІӨ көрсеткішінен екі есе көп, бірақ Швецияның ЖІӨ-нен екі есе артық екенін көріп отырмыз.

Біз қабылдаған негізгі құндылықтардың жасына байланысты байланысын талдау көрсеткендей, ұрпақ алшақтығы жоқ, жас

профиліндегі құндылықтардың басым түрі әртүрлі емес. Бұл Инглхарттың пікірінше, мынаны білдіреді: Тәуелсіздіктің 30 жылында жастар пен аға буын арасындағы айырмашылықтар көрсететін өзгерістер болған жоқ. Білім беру мен денсаулық сақтауға жеткілікті инвестициясыз ел экономикалық өсуі – Қазақстан қоғамындағы құндылық бағдарларының қалыптасқан конфигурациясын түсіндіреді.

Экономикалық және саяси реформаларды жалғастыру – «Әділетті Қазақстан» құруға алынған бағыт Қазақстан қоғамының мәдениетін, оның құндылықтары мен мінез-құлық нормаларын жаңғыртудың шарты.

2.3. Қазақстандағы саяси белсенділіктің жаңа трендтері

Қазақстандағы саяси белсенділік ұғымын кеңейту

Соңғы онжылдықта қазақстандықтардың саяси белсенділігі дауыс беру және сайлауға қатысу, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарға мүшелік сияқты түрлерді дәстүрлі түсінуден әлдеқайда асып түсті⁵³. Қазіргі уақытта саяси белсенділіктің әртүрлі формалары бар: онлайн белсенділік, митингілер, петицияларға қол қою, билік өкілдеріне жүгіну және ресми хаттар жазу, дауыс беру, спектакльдер мен өнер белсенділігі, еріктілер мен қайырымдылықтар, донаттар және т.б. Саяси белсенділіктің бұл алуан түрі зерттеушілер арасында қызу пікірталас тудырады. Өйткені саяси белсенділік типологиясын түсіну қиын болуы мүмкін, бұл құбылыс статикалық емес және оның формалары жылдан жылға өзгеріп отырады.

Саяси белсенділік демократиялық қоғамның жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Себебі ол азаматтарға өз пікірін білдіруге, көшбасшыларын жауапқа тартуға және саяси шешімдерге ықпал етуге мүмкіндік береді. Саяси белсенділік, сонымен қатар, әлеуметтік келісім мен азаматтық белсенділікті дамытуға көмектеседі.

⁵³ Kilybayeva, S., Nassimova, G., Massalimova A. (2017). The Kazakhstani's Youth Engagement in Politics. Studies of Transition States and Societies, Vol. 9 (1), 53-71

Өйткені адамдар ортақ мақсатқа жету мен өз қауымдастықтарын, жалпы елдерін жақсарту үшін бірге жұмыс істейді.

Саяси белсенділік формаларының алуан түрлілігіне қарамастан, олардың мақсаты бір – биліктің жергілікті немесе ұлттық деңгейдегі саяси шешіміне ықпал ету. Қазақстандықтар өз үкіметінің саяси шешімдеріне тиімді ықпал еткісі келетіндіктен, олар өз ойын білдіру бостандығын қолдануға болатын саяси белсенділіктің бейресми түрлеріне көбірек жүгінеді⁵⁴.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы азаматтық белсенділіктің жаңа әлеуметтік формаларының пайда болуына ықпал етті. Мобильді құрылғыларды, интернетті және әлеуметтік медианы пайдалану адамдарды нақты уақыт режимінде үйлестіру мен ұйымдастыру процесін жеңілдетті. Рейнгольд бұқаралық коммуникация мен адамдар тобын үйлестіру үшін заманауи технологиялардың мүмкіндіктеріне назар аударды, нәтижесінде азаматтық белсенділіктің жаңа формалары пайда болды⁵⁵.

2023 жылдың басында Қазақстандағы интернет-пайдаланушылардың үлесі 92%-дан⁵⁶ асты. Бұл 2011 жылмен салыстырғанда үш есеге көп (2011 жылы интернет-пайдаланушылар тек 30% болатын). Бүгінгі таңда еліміздің әрбір тұрғынының смартфоны бар. Интернет желісіне қосылған. Адамдар ақпаратты бірден ала алады және сол сәтте бөлісе алады. ҚСЗИ (2021) әлеуметтік сауалнамасының нәтижелеріне сәйкес, Қазақстанда халықтың 60%-дан астамы саясатқа қызығушылық танытады және азаматтар ақпаратты негізінен әлеуметтік желілер мен интернет арқылы алады (тұрғындардың 85%-дан астамы).

Қазіргі уақытта адамдардың саяси хабардарлығын арттыруда және олардың Қазақстандағы қоғамдық-саяси мәселелерге тартылуында интернетке қолжетімділік маңызды рөл атқара-

⁵⁴ Kilybayeva, S., Nassalimova, G., Massalimova A. (2017). The Kazakhstan's Youth Engagement in Politics. *Studies of Transition States and Societies*, Vol. 9 (1), 53-71.

⁵⁵ Рейнгольд, Ховард. (2006). Ақылды тобыр: жаңа әлеуметтік революция. Ағылшын тілінен аударған А. Гаркавого. – М.: ФАИР пресс, 416 б.

⁵⁶ Simon. (2023). *Datareportal. Digital 2023: Kazakhstan* // Available at <https://datareportal.com/reports/digital-2023-kazakhstan>.

ды. Мәселен, әрбір бесінші қазақстандық әлеуметтік желілер арқылы белсенділік танытады: посттар жариялайды, қоғамдық-саяси саладағы кез келген оқиғаларға түсініктеме береді және осылайша саяси пікірталасқа қатысады. Қазақ және орыс тілдерінде көптеген арналар бар. Адамдар оларға ағымдағы оқиғалардан хабардар болу үшін, ақпаратты түпнұсқадан оқу үшін жазылады. Demoscope сауалнамасына сәйкес⁵⁷, қазақстандықтардың 40%-ы өз еліндегі қоғамдық-саяси жағдай туралы жаңалықтарды іздеуде интернет-БАҚ-қа сүйенеді. Facebook арналары (20%), Instagram (17%), TikTok (7%), Telegram (6%), Facebook (6%) және Whatsapp (13%) сияқты мессенджерлер адамдар балама ақпарат алатын негізгі жаңалықтар көзі.

Қазақстандықтардың саяси белсенділігі: сауалнама нәтижелері

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамаларының нәтижелеріне сәйкес (2021, 2023), сауалнамада көрсетілгендердің ішінен қазақстандықтардың қатысуының басым нысаны сайлауда дауыс беру (38-кесте). Қазақстандағы соңғы сайлау циклі тәуелсіз бақылаушылар желісін жандандыру арқылы азаматтық қатысудың өсуін көрсетті.

Сауалнама деректері азаматтардың қатысу ауқымы біршама кеңейгенін растайды. Көбінесе Екман және Амнă⁵⁸ жасырын саяси белсенділік ретінде анықтаған азаматтық белсенділік арқылы: қайырымдылық, өзіне-өзі көмек көрсету қозғалысы, тұру аумағын абаттандыру және т.б. сауалнамаға сәйкес, 2021 жылы халықтың 20,5%-ы кіреберістерді, ойын алаңдарын және т.б. ұжымдық абаттандыруға қатысты. Алайда бұл көрсеткіш 2023 жылы күрт төмендеп, 9,5%-ға дейін түсті. Сауалнамаға сәйкес, 2021 жылы әрбір оныншы қазақстандық қоғамдық ұйымдардың (құқық қорғау, қайырымдылық, экологиялық) қызметіне қатысса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 6-ға дейін қысқарды.

---

⁵⁷ Demoscope. (2022). Восприятие и распространение дезинформации в казахстанских медиа и соцсетях // Доступно на <https://demos.kz/vosprijatie-i-rasprostranenie-dezinformacii-v-kazahstanskikh-media-i-socsetjah-2/>

⁵⁸ Ekman J., and Amnă E. (2012). Political Participation and Civic Engagement: Towards a New Typology. Human Affairs, Vol. 22, pp. 283-300.

Дегенмен, 2023 жылы жалғызбасты адамдарға, қарттарға немесе ерекше қажеттіліктері бар адамдарға көмек көрсететін жандардың саны артқанын байқауға болады.

38-кесте.

Сауалнама сұрағы: «Өткен жылы төмендегілердің қайсысына қатысуға тура келді?»

Жауап нұсқалары	2021	2023
Сайлауға қатысу (дауыс беру)	39,9	35,0
Жалғызбасты адамдарға, қарттарға, мүгедектерге көмектесу	12,3	18,5
Ауыр жағдайға тап болған адамдарға қаражат, заттар жинау (террористік акт, табиғи апат, емдеу)	15,3	15,0
Кіреберістерді, үйлерді, балалар алаңдарын, айналадағы аумақтарды ұжымдық абаттандыру	20,5	9,5
Донор ретінде қан тапсыру	9,0	9,0
Қоғамдық ұйымдардың (құқық қорғау, қайырымдылық, экологиялық) қызметіне қатысу	10,1	4,1
Мұқтаж жандарға тегін сабақ беру	2,5	4,7
Елдегі, аймақтағы, тұрғылықты елді мекен өміріндегі оқиғаларға қатысты өтініштерге, петицияларға қол қою	4,7	2,8
Сайлау науқанын өткізуге қатысты (қол жинау)	5,8	2,6
Жоқ, мұндай ештеңеге қатысудың қажеті болмады	30,1	27,6

*Бұл көрсеткіш 100% нақты емес, өйткені респонденттер бірнеше жауап нұсқасын таңдауы мүмкін.

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік зерттеулерінің нәтижелері (іріктеме - 1500 респондент, 2021 және 2023 жж.).

39-кесте халықтың үштен бірі сайлаудан кейін Қазақстанда қоғамдық белсенділіктің кең таралған түрлерінің бірі болатын мемлекеттік органдарға және жедел желілерге хаттар, шағымдар жолдайтынын көрсетеді.

Алматы қаласы бойынша сараптамалық сұхбаттардың нәтижелері көрсеткендей, белсенділер әкімдік пен қала тұрғындары арасындағы коммуникация сапасын сыни тұрғыдан бағалайды.

Алматы қаласының тұрғындары қаладағы проблемалары туралы айтады. Биліктің саяси шешімдеріне түрлі жолдар арқылы ықпал етуді іздейді. Олардың бірі – жазбаша өтініштер. Қаланың көптеген тұрғындары Алматы қаласының әкімдігіне немесе аудандық әкімдіктерге e-gov.kz, open-almaty.kz, almaty.gov.kz порталдары арқылы талап қойып, ұсыныстарын жеткізіп, әкіммен кездесулерге жиналады. Одан қалса, кеңсеге немесе әкімдіктің электрондық мекенжайларына жазбаша өтініштер жібереді, әкімдіктің әлеуметтік желілердегі ресми парақшаларына шағымдар жазады⁵⁹. Өтініштердің тақырыптары негізінен қоғамдық көліктер мен жолдарға, ауа сапасына, қаланы абаттандыруға, жер қатынастарына, орта және мектепке дейінгі білім беру, энергетикаға, коммуналдық шаруашылық мәселелеріне және т.б. қатысты.

Әрбір бесінші қазақстандық әлеуметтік желілерде белсенді. Азаматтар арасында желіден тыс формадан гөрі қоғамдық өмірге онлайн қатысу артықшылық береді. Азаматтардың көпшілігі елі де өздерінің саяси көзқарастарын ашық білдіруден бас тартады, дегенмен белсенділердің дауысы жиі естіледі.

Халық арасында саяси белсенділік сирек кездесетін түрі – саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарға мүшелік. Сауалнамаға қатысушылардың 2021 жылы тек 6,3%-ы, 2023 жылы 3,3%-ы саяси партияларда мүше екенін айтса, тиісінше 1,7 және 1,6% ҰЕҰ мүшесі ретінде жауап берген. Соған қарамастан, 2021 жылы 9,2%, 2023 жылы 4,8% кеңесші органдардың жұмысына қатыстынын айтқан.

39-кесте.

Сауалнама сұрағы: «Егер сіз қандай да бір қоғамдық мәселені шешкіңіз келсе, азаматтық белсенділікті қалай көрсетесіз?»

Жауап нұсқалары	2021	2023
Мемлекеттік органдарға (хаттар, шағымдар, жедел желілер) жүгінемін	30,9	25,5
Мен әлеуметтік желілерде белсенді боламын (пост жазамын, түсініктеме беремін)	19,3	18,4

⁵⁹ АшықАлматы: билік пен қоғамның әрекеттегі диалогы (2021) Мына жерде: <https://almatydc.kz/press/news/open-almaty-dialog-vlasti-i-obschestva-v-deystvii>

Жауап нұсқалары	2021	2023
Кеңесші органдардың жұмысына қатысамын	9,2	4,8
Мен саяси партияның мүшесімін	6,3	3,3
Мен ҰЕҰ мүшесімін	1,7	1,6
Жауап беру қиын	2,9	9,9
Жоғарыда айтылғандардың ешқайсысы жоқ	45,7	39,4
Жергілікті ақсақалдарға, жергілікті тұрғындарға жүгінемін	-	0,1

*Бұл көрсеткіш 100% нақты емес, өйткені респонденттер бірнеше жауап нұсқасын таңдауы мүмкін.

Дереккөз: «Қазақстандықтардың азаматтық белсенділігі» ҚСЗИ әлеуметтік зерттеу нәтижелері (іріктеме – 1500 респондент, 2021 және 2023 жж.).

Алматы қаласындағы резонанстық істердің бірі – қоғамдық қатысудың кең толқынын тудырған Көкжайлау шатқалының аумағында тау шаңғысы курортын салу тарихы болды. Құрылыс 2002 жылы Bonita Group компаниясы «Іле Алатауы» курортының жобасын ұсынған кезде басталды. Бірақ инвестордың болмауына байланысты жоба тоқтатылды. Бүгінде Алматы қаласының көптеген танымал белсенділері азаматтық белсенділік жолын Көк Жайлауды қорғау жөніндегі талқылауға қатысудан бастады. Курорт құрылысы 16 жылда жұртшылықтың наразылығына байланысты бірнеше рет тоқтады. Одан бөлек, бюджет тапшылығына байланысты да қаңтарылып қалған кездер болды. Сол аралықта заңға бірнеше рет өзгертулер енгізілді, олар ерекше қорғалатын жерлерді басқа санаттағы жерлерге ауыстыруға өкілеттік берді.

2017 жылы курорттың құрылысы қайта жанданды, бірақ 2018 жылы азаматтық белсенділердің бастамашыл тобы курорттың құрылысына тағы да қарсы болды. Жұртшылықтың назарын аудару және хабардар ету үшін Facebook платформасында «Көк-Жайлауды сақтайық» қоғамдастығы құрылды (құрылған күні 2018 жылғы 18 шілде). Бұдан әрі бастамашыл топ www.petitions247.com 31 мыңнан астам қол жинаған «Көк Жайлау» шатқалын сақтауды талап ететін онлайн-петиция жариялады. Белсенді қатысушылардың бірі Алматы қаласы әкімінің атына ашық хат жариялады. Ақпараттық ілгерілету құралы ретінде #kokzhailyau #Көкжайлау #Savekokzhailyau #Көкжайлау хэштегтері пайдаланылды. Бұл

акцияның басты идеяларының бірі – Алатау бөктеріндегі кез келген құрылыс Алматыға, яғни жергілікті экожүйеге зиян келтіреді деген идея болды. Жұртшылықтың қысымымен ашық қоғамдық тыңдаулар өткізілді. Оны өткізушілер белсенділерді де сынға алды; азаматтық белсенділердің сенімсіздігі, қатысушыларды тіркеу және дауыс беру карталарын беру арқылы туындады, нәтижесінде дауыс беру нәтижелері күмән тудырды.

2018 жылдың қазан айында Алматы қаласында өткен экологиялық форумда сарапшылар курортты қармен қамтамасыз ететін жасанды көл тектоникалық ақаулық аймағында салынуы мүмкін деген болжам жасады. Бұл әсіресе әлеуметтік желі пайдаланушылары арасында пікірталас тудырды. Талқылауға қатысқан медиа тұлғалар арасында курорт құрылысын қорғаушылар да, оған қарсы сөйлегендер де болды. 2019 жылдың қазан айында белсенді азаматтық қатысудың қорытындысы – Президент Қ. К. Тоқаевтың «Көкжайлауда» тау шаңғысы курортын салуға тыйым салу туралы шешімі болды. Осылайша, бұл іс азаматтардың қарапайым белсенділігінің қаншалықты ықпалды бола алатындығын және азаматтардың Алматы қаласы тұрғындары үшін биліктің саяси шешіміне қаншалықты ықпал ете алатындығын көрсетеді.

Соңғы жылдары жаңа саяси өзгерістер аясында әлеуметтік-саяси және заңнамалық реформаларды талап ететін демократиялық бағдарланған қазақстандықтардың саяси белсенділігінің өсуі байқалады.

Жалпы, жүргізілген зерттеу азаматтардың саяси белсенділігінің саяси жүйенің жұмыс істеуімен, азаматтық қоғамның дамуымен байланысын анықтады. Қазақстандықтар саяси белсенді, бірақ бұл шешілетін проблемалардың сипатына, жеке мүдделеріне және елдегі саяси жағдайға байланысты.

Зерттеу нәтижелері сайлау белсенділігінде, саяси институттардың қызметіне қатысуда, саясаттағы мүдделерде, әлеуметтік желілердегі әлеуметтік-саяси тақырыптар бойынша күнделікті талқылауда, волонтерлікте және т.б. көрінетін азаматтардың саяси қызметтің әртүрлі нысандарына тартылуының индикаторларын анықтады. Қазақстандықтардың саяси қызметке тар-

тудың дәстүрлі емес арналарын пайдалануға деген ұмтылысы жаһандану процесімен, интернет-технологиялардың дамуымен, саяси белсенділіктің жаңа бейресми институттарының пайда болуымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, саяси белсенділік азаматтардың билік органдарының саяси шешімдеріне тиімді әсер ету мүмкіндігіне байланысты. Саяси іс-әрекеттің тиімділігі азаматтардың саяси қызмет түрлерін таңдауындағы шешуші фактор.

Қазіргі жағдайда Қазақстандағы саяси белсенділік нысандарының ауқымы кеңейді. Интернет пен әлеуметтік желілер кең таралғанға дейін көптеген зерттеуші азаматтардың дәстүрлі саяси белсенділігінің төмен төмен екенін айтатын. Бұл азаматтардың белсенділігінің тек институционалдық нысандар аясында түсіндіретін теориялық тәсілдерді қолдануға байланысты. Қазақстан азаматтарының саяси қызметтің әртүрлі нысандарына тартылуының айқын көрсеткіші – белсенділіктің ашық та, жасырын да нысаны. Дегенмен, қазақстандықтардың көпшілігі наразылық әрекеттеріне бағдарланбаған, өйткені бұл процессуалдық-құқықтық нормаларға қайшы келеді. Алайда, азаматтардың көбі митингілерге қатысу, петицияларға қол қою, хэштегтермен бейне хабарламалар жариялау, қоғамда резонанс тудыратын наразылық әрекеттерінің басқа түрлері – билік шешімдеріне әсер етудің тиімді әдістері деп санайды. Қазақстандықтардың белсенділігі ресми саясатқа (саяси партияларға мүшелік, дауыс беру және сайлауға қатысу) қарағанда бейресми саясатта (онлайн-белсенділік, митингілер, арт-спектакльдер және т.б.) көбірек көрінеді.

Үшінші бөлім

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ: ТРЕНДТЕР, МҮМКІНДІКТЕР ЖӘНЕ ҚИЫНДЫҚТАР

3.1. Қысқаша экономикалық шолу. Негізгі трендтер

Қазақстан ХХ-ХХІ ғасырларда өз дамуында даланың дәстүрлі салты бар экономикадан өңірдегі стратегиялық (орталық) жағдайды айқындай отырып, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) бойынша Орталық Азияның ірі экономикасына дейінгі жолдан өтті.

1990 жылдардың басы мемлекеттіліктің қалыптасуы мен терең экономикалық дағдарысты еңсеру жағдайында жүзеге асырылған түбегейлі реформалармен байланысты болды. 1991-1995 жылдары тауарлар мен қызметтер өндірісінің айтарлықтай төмендеуі байқалды (ЖІӨ 38%-ға қысқарды). 1995 жылдың аяғында дағдарысқа қарсы қабылданған шаралардың нәтижесінде өтпелі кезеңнен кейінгі рецессиядан шығу үрдісі байқалды. Экономика орташа әлемдік деңгейден едәуір жоғары қарқынмен дами бастады – жылына орта есеппен 5,0%.

2011 жылдан кейін тау-кен өнеркәсібі үлесі төмендеп (12,5%-ға дейін), қызмет көрсету секторының (ең алдымен сауда) қарқынды өсуі – ЖІӨ-нің өсуіне негізгі үрдіс болғаны байқалды.

Қызмет көрсету секторының өсуі және тұтастай алғанда, экономикалық өсу – мұнай рентасынан жоғары табыспен қамтамасыз етілді. Бұл сатылмайтын тауарларға сұранысты және саудаланатын секторларды ынталандырды.

Екінші кезең (2010-2020 жж.) маңызды құрылымдық өзгерістерде – өңдеу өндірістерінің, сондай-ақ білім беру және денсаулық сақтау секторларының үлесінің өсуінен байқалды. Бірақ бұл ретте біліктілігі төмен қызметтер (сауда, әкімшілік қызмет) үлесінің өсуі салдарынан инфрақұрылымдық және жоғары технологиялық секторлардың (құрылыс, ақпараттық технологиялар) үлесі төмендей бастады.

Қазақстан экономикасы 2000 жылдан 2013 жылға дейін қарқынды өсу кезеңін бастан өткерді. Әрине әлемдік қаржы дағдарысынан туындаған 2008-2009 жылдардағы қысқа мерзімді тоқырауды айтпай кетуге болмас. 2013 жылдан бастап ҚР ЖІӨ өсу серпіні әртүрлі сыртқы факторларға байланысты төмендеді: 2014-2016 жылдардағы дағдарыс, 2020 жылғы пандемия, Ресей-Украина қақтығысы салдарынан болған әлемдік геосаяси турбуленттілік.

2022 жылы Қазақстан экономикасының ірі секторларына өндіруші, өңдеуші өнеркәсіп пен сауда (тиісінше 14,5, 13,4 және 16,4%) кірді. Осы жылы ЖІӨ-нің 19,5%-ын иеленген мұнай-газ секторының жалпы қосылған құнын бөлек бөліп көрсетуге болады.

Ұзақ жыл бойы қазақстандық ЖІӨ-нің өсуіне елеулі үлес қосқан сауда, құрылыс және жылжымайтын мүлік операцияларының қарқынды өсуі есебінен сауда-саттыққа жатпайтын секторлардың серпіні артты.

Бүгінгі таңда тау-кен секторы ел экспортының шамамен үштен екісін және оның мемлекеттік кірісінің үштен бірін қамтамасыз ете отырып, шешуші рөл атқарып келеді. Мемлекетке инфрақұрылым мен өндіріске ауқымды инвестиция тартуға, әлеуметтік саланы қолдауға және елдегі кедейлік деңгейін 2001

жылғы 46,7%-дан 2022 жылы 5,2%-ға дейін төмендетуге мүмкіндік берген табиғи ресурстар секторынан түскен кіріс⁶⁰.

Өндіруші сектор экономикалық өсудің ғана емес, сонымен бірге қаржылық тұрақтылықтың да негізгі көзі болып қала береді. Бұл Үкіметке айтарлықтай резервтер жинауға мүмкіндік беріп отыр.

Мұнай-газ кірісін тиімді басқару үшін Қазақстан Ұлттық қор құрды, ол тұрақтандыру және жинақ функцияларын да орындайды.

Азия даму банкінің бағалауы бойынша⁶¹, Ұлттық қор арқылы мұнай-газ секторының кірісін басқару «Голландия ауруының» негізгі белгілерінен аулақ болды. Дегенмен, ірі мұнай ағындары – валюта бағамының кең девальвациясы және банк секторының тұрақсыздығы арқылы макроэкономикалық және қаржылық тұрақтылыққа қауіп төндірді.

Жалпы, елдегі қазіргі экономикалық және әлеуметтік жағдайға сыртқы және ішкі күйзелістер белгілі бір әсер етті. Оларға: 2014 жылдан бастап төмендеу; Қазақстанның негізгі экспорттық өнімі – шикі мұнай бағасының жоғары құбылмалылығы; 2020 жылдан бастап коронавирус пандемиясы (COVID-19), сондай-ақ 2022 жылғы қаңтар оқиғасы жатады.

Сонымен қатар, теңсіздік ең маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі болып қала береді. Аймақтар арасындағы өсіп келе жатқан әлеуметтік, экономикалық диспропорциялар мен еңбек өнімділігінің айырмашылығы соңғы онжылдықтардағы даму қарқынына қауіп төндіреді. Мәселен, 2022 жылы кедейлік деңгейі Түркістан облысында – 9,7%, ал ел астанасында – 2,0%. Елдің кейбір аймақтары «даму тұзағына» түсіп, экономикалық тоқырауға ұшырау қаупі бар.

Сондай-ақ, халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейі көрсеткіштерінің алшақтығынан көрінетін қала және ауыл тұрғындары арасындағы теңсіздік сақталып отыр.

⁶⁰ International Institute for Management Development. 2022. IMD World Competitiveness Booklet 2022. Lausanne.

⁶¹ Kazakhstan: Accelerating Economic Diversification, ADB Book, 2018

Кедейліктің монетарлық және ақшалай емес көрсеткіштері ауылдық жерлерде және базалық қызметтерге қол жетімділік айтарлықтай төмен жекелеген аймақтарда жоғары. Негізінен ауыл тұрғындарының білім деңгейі, орташа табысы, таза су мен санитарияға қол жетімділігі төмен, жылу сапасыз, жергілікті жолдардың сын көтермейтіндігі жағдайларына байланысты кедейлік деңгейінің жоғары екені де жасырын емес.

Мұның бәрі қоғамның стратификациясына, сондай-ақ өсіп келе жатқан қалалық орта тап пен ауылдық төменгі таптан тұратын бөлінген қоғамда тек өсетін әлеуметтік шиеленіске әкеледі. Аймақтық айырмашылықтар климаттық тәуекелдердің күшеюіне және табиғи апаттардың өсуіне, сондай-ақ декарбонизация процесінің әлеуметтік-экономикалық әсеріне байланысты теңреңдей түсуі мүмкін.

Көлік және логистикалық инфрақұрылымға тартылған елеулі мемлекеттік инвестицияларға, сондай-ақ осы салада қол жеткізілген белгілі бір прогреске қарамастан, жолдардың техникалық-пайдалану деңгейінің төмендігі, цифрландыруға қол жетімділіктің төмендігі, жолаушылар және жүк автопаркінің әбден тозуы және т.б. көлік-логистикалық сектордың дамуын тежейді. Тіпті оның экономикалық өсудің қозғаушы күші болуына жол бермейді.

Логистикадағы тығырықтар, көлік қатынасының мешеулігі, кедендік кедергілер теңізге шыға алмайтын ел ретінде Қазақстандағы жоғары көлік шығындарының өсуі мен сауда үшін проблемалар туғызады, әрі ұлттық бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді. 2023 жылғы логистикалық тиімділік индексі бойынша экономика 79-орынға ие болды (әлемнің 160 елінің ішінде)⁶². Тасымалдаушылар көбінесе кедендік және логистикалық жүйелердің тиімділігінің төмендігіне, көлік-логистикалық саланың технологиялық артта қалуына, елдегі автомобиль және теміржол инфрақұрылымының дамымауына байланысты шекара-бекеттерінде шығынға батады.

⁶² LPI_2023_report.pdf (worldbank.org)

Қазақстанның солтүстігіндегі жылумен жабдықтаудағы соңғы ірі іркілістер энергетикалық инфрақұрылымды ауқымды жаңғырту қажеттігін анықтады. Елімізде электрмен жабдықтау желілерінің үштен екісі, жылу коммуникацияларының 57%-ы тозған. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық жүйесінің көптеген нысаны 1970-1980 жылдары салынған.

Қазақстан экономикасының қаржы секторы 2008 жылғы әлемдік қаржы дағдарысынан кейін әлі де шешілмеген бірқатар проблемаға тап болды. Атап айтқанда: жекелеген банктердің тұрақсыздығы, жұмыссыз қарыздың жоғары деңгейі, нақты секторды кредиттеуден тұтынушылық секторға және т.б. барған сайын сектордың көрсеткіштеріне сыртқы экономикалық күйзелістер де, ішкі күйзелістер де теріс әсер етті. Соның ішінде ұлттық валютаның құнсыздануы, несиелік саясатты басқару мен тәжірибеге қатысты шешімдер, бұл өз кезегінде сектордың төлем қабілеттілігі мен кірістілігіне әсер етті. Мемлекет банк секторының тұрақтылығын арттыру бойынша бірқатар жүйелі шара қабылдады. Оның ішінде 2019-2020 жылдары банк секторының активтеріне тәуелсіз бағалау және стресс-тестілеу жүргізілді. Олардың нәтижелері бойынша қадағалау шаралары қабылданып, жұмыссыз қарыздар деңгейі 2019 жылғы 8,1%-дан 2022 жылы 3,4%-ға дейін айтарлықтай төмендеді. Қаржы секторын нығайту жөніндегі шараларға оң баға берілді⁶³.

Қазақстанда адам дамуының индексі бойынша жақсы көрсеткіштер бар (2021-2022 жж.) екенін айта кету керек. Қазақстан – индексі 0,811 болатын адам дамуының өте жоғары деңгейі бар ел ретінде жіктеледі⁶⁴. Алайда, адам дамуы саласындағы қолда бар жетістіктерге қарамастан, Қазақстанда адами капиталға инвестиция жеткіліксіз. Білім беру қызметтеріне қол жетімділік еркін, бірақ қызмет сапасы тең емес. Бұл әсіресе ауылдық және аз дамыған аудандарда тұратын адамдарға, сондай-ақ халықтың басқа да аз қамтылған топтарына қатысты. Білім беру және оқы-

⁶³ Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)

⁶⁴ <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewrupdf.pdf>

ту жүйесі төмен көміртекті экономикаға құрылымдық ауысудың элеуметтік салдарына да дайын болуы керек.

Ел БҰҰ-ның мыңжылдық дамуының көптеген бастапқы мақсаттарына қол жеткізді (қазіргі кезде – тұрақты даму мақсаттары). Мысалы, кедейлікті азайту, бастауыш білімге қол жеткізу, гендерлік теңдік пен әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейту, балалар мен аналардың әл-ауқатын жақсарту (БҰҰ, 2010). 2022 жылғы Тұрақты даму туралы есепте Қазақстан әлемнің 146 елінің ішінде 65-орынды иеленді⁶⁵.

Бүкіл әлем секілді Қазақстан да климаттық өзгерістерге ден қойып отыр. 2016 жылы Қазақстан үкіметі БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы аясында ұлттық хабарлама ұсынды. Осы хабарлама аясында Қазақстан бүкіл экономика ауқымында парниктік газ шығарындыларын 1990 жылғы деңгеймен салыстырғанда 2030 жылға қарай 15%-ға қысқартуға, сондай-ақ қосымша Халықаралық қолдау шартымен шығарындыларды 25%-ға қысқартуға дайын екендігін білдірді.

3.2. Ұлттық экономикадағы қиындықтар

Пандемияға, санкциялық соғыстарға, мемлекеттер арасындағы геосаяси шиеленістерге және т.б. байланысты заманауи толқулар өндірістік және жекелеген экспорттық-импорттық жеткізу тізбектеріне, сауда байланыстары мен көлік-логистикалық бағыттарға теріс әсер етті. Бүгінде экономикалық байланыстар мен институттардың жаһандық трансформациясы жүріп жатыр. Ол Еуропа мен Азия арасындағы әлемдік экономикадағы рөлдердің бөлінуінде жүреді. Еуразия құрлығының кіндік жұрты – Қазақстан. Демек онымен сыртқы экономикалық қатынастар айтарлықтай тығыз деген сөз. Мұның бәрі ұлттық экономиканың даму тәсілдері мен векторларын қайта қарауды талап етеді.

⁶⁵ Global Gender Gap Report 2022 | World Economic Forum (weforum.org)

1) Экономиканы әртараптандыру

Экономикалық әртараптандыру – ел экономикасын орнықты дамыту және оның сыртқы тәуекелдерге тәуелділігін одан әрі төмендету, сондай-ақ ел ішінде тұрақты жұмыс орындары мен қосылған құнды құру үшін басты міндет.

Қазақстан 2000 жылдан бастап экономиканың сыртқы күй-зелістерге тұрақтылығын арттыру үшін, экономикалық әртараптандыруға ұмтылып келеді. Қабылданған шараларға қарамастан, өндіруші салалардан тыс жеке сектордың – ауыл шаруашылығы, логистика, туризм және өңдеу өнеркәсібі (металлургия мен мұнай өңдеуді қоспағанда) дамуы баяу; сауда секторларына тікелей шетелдік инвестициялар – шамалы. Салалық бөліністе Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестициялар көлемінде мұнай, газ өндіру және геологиялық барлау секторына инвестициялар басым.

Ұлттық банктің 2010-2022 жылдардағы деректері бойынша Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) ағыны шамамен 301 млрд доллар. Оның 30,5%-ы мұнай-газ секторына, 18,4%-ы металл кендерін өндіруге және металлургияны дамытуға тиесілі. Өңдеу өнеркәсібі – 50,3 млрд доллар немесе барлық ТШИ-тың 16,7%-ына тең.

Мұнай экспортына жоғары тәуелділік, барлық кемшіліктерге қарамастан, Қазақстан экономикасының экономикалық өсу қарқынын қамтамасыз етті. Мұнайдан басқа экспорттың негізгі тауарлары – газ, көмір, темір кені, мыс, мырыш, бидай. Сонымен қатар, маңызды экспорттық тауарлар – уран, ферроқорытпалар және түрлі металдар. Әдетте, бұл биржалық тауарлардың бағасы сұраныс, ұсыныс, тауарлық – материалдық құндылықтар, сондай-ақ қаржылық ағындар негізінде Фьючерстер мен опциондардың көлемі мен рөлін ескере отырып қалыптасады.

Солтүстік Каспий жобасын (Қашаған) іске асыруды ескере отырып, ұзақ мерзімді перспективада мұнай мен мұнай өнімдерінің экспорты Қазақстанның жалпы экспортындағы үлкен үлесті сақтап қана қоймай, оны тіпті арттыруы мүмкін. Демек, ұзақ мерзімді орнықты даму мақсатында экономика мен экспорт-

тағы шикізат секторының үлесіне емес, экономиканың шикізаттық емес секторының және тиісінше экспорттың сапасына, технологиялылығына және сыйымдылығына бағдарлану қажет.

Экспортты әртараптандыру – экспорттық түсімдердің құбылмалылығы мен тұрақсыздығын төмендетуі, нақты айырбас бағамының ықтимал циклдарын болдырмауы және жалпы инвестициялық ахуалды жақсартуы мүмкін.

Өндіріс секторы экономиканы әртараптандыруды дамыту мен қамтамасыз ету үшін үлкен әлеуетке ие. Азия даму банкінің зерттеуі табысы жоғары мемлекет деңгейіне жеткен елдердің ұзақ уақыт бойы жалпы жұмыспен қамту мен өнім шығаруда өңдеу секторының кемінде 18% үлесі бар екенін көрсетті⁶⁶.

2022 жылы ЖІӨ құрылымындағы Қазақстанның өңдеу өнеркәсібінің үлесі 13% болды. 2020 жылдан 2022 жылға дейін өңдеуші өнеркәсіптің негізгі капиталына инвестиция көлемі 1,4 есеге, негізгі капиталға инвестицияның нақты өсуі 2,3 есеге ұлғайды. Алайда, елдің өңдеу секторы өсудің негізгі факторы ретінде өз рөлін әлі іске асырған жоқ. Шикізаттық емес тауарлар есебінен ішкі қосылған құн мен экспорттың құрылымын өзгертуге әлеуеті жетеді.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) ішкі сұраныспен экспортты ұлғайту есебінен тұрақты өсу әлеуетіне ие. Алайда, Мемлекет басшысы «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында атап өткендей, отандық ауыл шаруашылығы саласының әлеуеті толық ашылмаған. Ол алға қойған міндеттердің бірі – үш жыл ішінде АӨК-дегі өңделген өнімнің үлесін 70%-ға дейін арттыру.

Тұтастай алғанда, басқару реформаларымен ұштастыра отырып, экономиканы әртараптандыру жөніндегі күш-жігерді жеделдету экономиканың шикізаттық емес сауда секторларының неғұрлым жылдам өсуіне қол жеткізу үшін шешуші мәнге ие.

⁶⁶ Kazakhstan: Accelerating Economic Diversification, ADB Book, 2018

2) Кәсіпкерлікті дамыту

Қазақстан барлық ШОБ субъектілерін қолдау мен бизнесті субсидиялаудан орта кәсіпкерлікті дамыту басымдығы бар нарықтық тәсілдер мен құралдарға көшуге бағытталған.

Бүгінгі таңда ШОБ жалпы жұмыспен қамтудың 40%, елдің ЖІӨ-нің 36,5% қамтамасыз етеді. 2022 жылы Қазақстанда 1,9 млн-нан астам жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері болды. Олардың 19% – шағын және орта фирмалар, 68% - жеке кәсіпкер, 13% – шаруа немесе фермер қожалықтары. 2022 жылы ШОБ секторына Қазақстанның барлық жұмыс істеп тұрған шаруашылық жүргізуші субъектілерінің 99% кірді.

Қазақстанның ШОБ секторында 2022 жылы 4,1 млн адам жұмыспен қамтылды. Сектор қызметкерлерінің көп бөлігі (51%) шағын және орта фирмаларға, 40% - жеке кәсіпкерлікке, 9% - шаруа және фермер қожалықтарына бағытталған.

Бұл ретте жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің жалпы санының өсуін, ең алдымен, 2022 жылы саны 2005 жылмен салыстырғанда 937 мыңға немесе 4 есеге ұлғайған дара кәсіпкерлер қамтамасыз етті. Сондай-ақ, шағын фирмалар санының айтарлықтай өсуі байқалды – 290 мың немесе 7 еседен астам. Сонымен қатар, қарастырылып отырған кезеңде орта фирмалардың саны іс жүзінде өзгеріссіз қалды – шамамен 2,9 мың.

ШОБ секторында жұмыспен қамтылғандар саны да тұрақты өсуді көрсетіп, 2005-2022 жылдар кезеңінде 2,2 есеге – 1,88-ден 4,10 млн адамға дейін ұлғайды.

Бүгінгі таңда іскерлік белсенділіктің оң динамикасы көбінесе бизнестің бөлінуімен байланысты. ШОБ көрсеткіштерінің саны өссе де, сапа үнемі өзгере бермейді. Мысалы, ресми жұмыспен қамтудың, кіріс пен өнімділіктің өсуі.

Үкіметтің кәсіпкерлікті дамыту және жекешелендіру жөніндегі күш-жігеріне қарамастан, экономикада мемлекеттік кәсіпорындар мен өндіруші секторлардың ірі компаниялары әлі де басым. ЖІӨ-нің 9,6% - тікелей мемлекеттік сектор жүргізеді.

ШОБ-ты жедел дамыту үшін тежеуші факторлар – теңге бағамының тұрақсыздығы, қаржыландырудың болмауы. Соңғы 12

жылда заңды тұлғаларға кредит беру – ЖІӨ-нің 25,1%-дан 8,4%-ға дейін қысқаруына әкелді.

Экономика ауқымында орта фирмалар санының шамалы болуына байланысты ЖІӨ-дегі орта бизнестің үлесі аз болып қалады (0,2%-дан аз).

ШОБ көбінесе ірі қалаларда шоғырланған. Ауылдық елді мекендердің, шағын және моноқалалардың да ШОБ дамыту үшін пайдаланылмаған әлеуеті бар.

ЕҚДБ бағалауы бойынша⁶⁷, Қазақстандағы ШОБ-тың ірі кәсіпорындармен салыстырғанда өнімділігі төмен. Ішкі нарыққа бағдарланған әрі инновацияларға ынталандырулар аз. Орта есеппен ШОБ-тың тек 22%-ы өз өнімдерін экспорттайды.

Басқа посткеңестік елдермен салыстыра отырып, ҚР-дағы шағын және орта бизнестің мынадай негізгі проблемаларын бөліп көрсетуге болады:

- ◆ әлеуметтік рөлдің үстемдігі, бұл ретте ШОБ өсу драйверлері және оң құрылымдық өзгерістер рөліне тартылуы аз;
- ◆ кәсіпкерлердегі инновациялық және жаһандық уәждемелердің тапшылығы, мемлекеттік қолдауға тәуелділік;
- ◆ көлеңкелі сектор тарапынан, әсіресе шағын бизнеске бәсекелестік қысым;
- ◆ шағын және орта фирмаларға қажетті білікті кадрлардың жетіспеушілігі.

Бөлінген негізгі проблемалар жиынтығын анықтайды:

- ◆ орта есеппен ШОБ субъектілерінің шағын мөлшері, ЖІӨ-ге шағын және орта бизнестің салыстырмалы түрде қарапайым үлесі және посткеңестік елдермен салыстырғанда төмен өнімділік;
- ◆ «сынғыштық» және шағын және орта бизнестің аз өмір сүруі;
- ◆ Ұлттық экономика ауқымында орта фирмалардың елеусіз саны, олар көбінесе бір жарым онжылдықтар көкжиегінде өзгеріссіз қалады;

⁶⁷ Kazakhstan Country Strategy 2022-2027, EBRD

- ◆ тез дамып келе жатқан компаниялардың аз үлес салмағы (айырмашылық 3-5 есе);
- ◆ инвестициялық белсенділіктің жеткіліксіздігі;
- ◆ сыртқы қаржыландыру көздерін әлсіз пайдалану;
- ◆ ішкі нарыққа бағдарлану, экспорттық қызметтің төмен қарқындылығы.

Қазақстанда шағын және орта кәсіпорындарды иеленудің аса көптігі, олардың капитал құрылымында жергілікті жекеменшік иелерінің басым болуы. Алайда, олардың арасында отбасылық фирмалардың үлесі өте төмен, жартысынан көбі бір отбасы мүшелеріне тиесілі.

Сонымен қатар, Қазақстанда ШОБ секторын дамыту үшін аса маңызды ресурс – кәсіпкерлік қызметке жалпы оң көзқараспен ұштастыра отырып, еңбекке қабілетті халықтың өз ісін ашуға жоғары қызығушылығы.

2022 жылғы 47 елді қамтыған Жаһандық кәсіпкерлік мониторингінің (GEM) зерттеуіне сәйкес, Қазақстанда халықтың ерте кәсіпкерлік белсенділігі мен кәсіпкерлік ниеттерінің күрт өсуі байқалады⁶⁸.

Кәсіпкерлік ниет деңгейі бойынша ел 1-ші орынға ие болды: елдегі сауалнамаға қатысқан респонденттердің 55%-дан астамы алдағы үш жылда өз ісін ашуды жоспарлап отырғанын айтқан.

Ерте сатыдағы кәсіпкерлік белсенділік индексі бойынша Қазақстан рейтингтің ТОП-10 елінде орналасқан. Бұл елдің кәсіпкерлік әлеуетін көрсетеді.

Басқа елдердің аясында Қазақстанда да өз ісін құру үшін жақсы мүмкіндіктерді көретін азаматтардың үлесі салыстырмалы түрде жоғары. Зерттеуге сәйкес, Қазақстан халқының өз бизнесін құруға деген қызығушылығы 2014 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңде 2 есеге жуық ұлғайып, айтарлықтай өсуді көрсетті.

Қазақстанның ШОБ меншік құрылымының тағы бір маңызды ерекшелігі – ондағы әйел меншік иелерінің салыстырмалы түр-

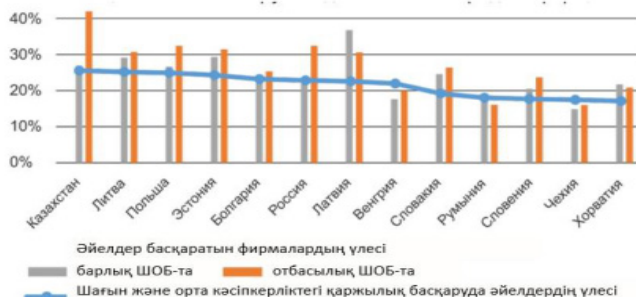
⁶⁸ Global Entrepreneurship Monitor 2021/2022 Global Report: Opportunity Amid Disruption (gemconsortium.org)

де жоғары үлес салмағы. Польша мен Эстонияның ізімен келе жатқан елдерден шамалы алшақтықпен болса да, барлық қарастырылып отырған елдер арасында ең жоғары (1-диаграмма).

Бір қызығы, әйелдер басқаратын шағын және орта фирмалардың үлесі бойынша Қазақстан Балтық республикаларын қоспағанда, көптеген елден озып тұрса да, көшбасшы емес. Бірақ әйелдер басқаратын отбасылық фирмалардың үлесі бойынша барлық елден едәуір асып түседі.

1-диаграмма.

Әйелдер басқаратын шағын және орта фирмалар және әйелдердің қаржыға араласуы, %-бен

Дереккөз: Дүниежүзілік Банктің кәсіпкерлік ахуалды және бизнес нәтижелерін зерттеу бойынша зерттеулері⁶⁹.

3) Ақша-кредит саясаты

Қазіргі уақытта ақша-несие саясатының белгілерін әлсірететін негізгі кедергілер – экономиканың теңгерімсіз құрылымына, экономиканың дайын өнім импортына тәуелділігіне, долларландыруға және қаржы нарығы дамуының жеткіліксіздігіне байланысты.

Шикізат секторы экономикасының құрылымында басым болуы және экспорттың төмен әртараптандырылуы Қазақстан экономикасының конъюнктуралық күйзелістерге жоғары тәуелділігін негіздейді. Әлемдегі шикізат бағасының құбылмалылығы негізгі макроэкономикалық параметрлерге әсер етеді: төлем балансының ағымдағы шоты, валюта бағамы, сондай-ақ мемлекеттік бюджет кірісі.

⁶⁹ Enterprise Surveys Indicators Data - World Bank Group

Экономиканың импортқа тәуелділігі. Соңғы 5 жылда халық тұтынатын импорттық тауарлардың үлесі орта есеппен 33-42% аралығында ауытқып отырды. Импортқа ең жоғары тәуелділік – азық-түлік емес сегментте, оның үлесі 2015 жылғы 63%-дан 2020 жылы 93%-ға дейін өсті⁷⁰. Тұтытудағы импорттың жоғары үлесі инфляциялық процестерге айтарлықтай әсер етеді. Инфляциялық таргеттеу кезінде тұрақтандырғыш ретінде валюта бағамының құбылмалылығы инфляциямен күресті қиындатады әрі инфляциялық болжамдарды басқаруға кедергі келтіреді.

Экономиканы долларландыру. Долларландыруды төмендету бойынша айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, оның деңгейі ақша-кредит саясаты құралдарының нәтижелілігін тежейді. 2015 жылы теңге бағамының күрт құнсыздануы салдарынан экономиканың долларлануы күрт өсті. 2016 жылы оның депозиттердің кейбір сегменттері бойынша деңгейі 90%-ға дейін жетті (өзгермелі бағамға көшкенге дейін депозиттерді долларландыру 55-60% болатын). 2018 жылдың басында валютадағы депозиттердің орташа үлесі шамамен 46% болса, 2023 жылдың басында 31,6%-ға дейін төмендеді.

Банктік несиені мемлекеттік қаржыландырумен алмастыру. Қазақстан экономикасына Ұлттық Банктің базалық мөлшерлемесі деңгейінен төмен мөлшерлеме бойынша өтімділіктің үлкен көлемі келіп түседі. Экономикалық агенттердің жекелеген санаттары үшін кредит бойынша сыйақы мөлшерлемесін мемлекеттік субсидиялау есебінен қаржы ресурстары құнының төмендеуі қаржыландыруға қол жеткізудің теңсіздігін тудырады әрі ақша құнын өзгертеді.

Нарықтық қаржыландыру мемлекеттік қаржыландырумен ауыстырылады. 2015-2019 жылдары экономиканы дамыту мен қолдаудың түрлі бағдарламалары аясында 6 трлн теңге бөлінді. Оның 5,4 трлн (93%) субсидиялау, кепілдік беру құралдары және

⁷⁰ Алмағамбетова М. Х. Тұтынушылық кредиттеудің Қазақстандағы тауарлар импорты динамикасына әсері. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің экономикалық шолуы. №4, 2020. 65198 (nationalbank.kz)

басқа да тетіктер арқылы қаржылық қолдауға бағытталды. Субсидиялау арқылы 4,3 трлн теңгеге түрлі шарттар қаржыландырылды. Бизнес пен шағын кәсіпорындардың ұзақ мерзімді қарыздарындағы жеңілдікті кредиттің үлесі 30%-ға жетті⁷¹.

2020 жылы экономиканы дағдарысқа қарсы қосымша қолдау аясында Ұлттық банк экономиканы тікелей қаржыландыруды ұлғайтты. Бюджеттен субсидияланатын мөлшерлемелер бойынша кейіннен кредит беру үшін облигацияларды сатып алу және банктерге жеңілдікті қорландыру беру арқылы барлығы 1,8 трлн теңге бөлінді.

Қазіргі жағдайда ақша-кредит саясаты шараларының пайыздық арна арқылы нақты секторға әсер ету тиімділігі төмен. Бұл ретте Ұлттық Банктің баламалы мөлшерлеме бойынша қаржыландыруға тікелей қатысуы мүдделер қақтығысын туғызады әрі оның дәйектілігі тұрғысынан жүргізіліп жатқан ақша-кредит саясаты үшін қосымша тәуекелдерді қалыптастырады. Ұлттық банк пен Қазақстан Президенті қаржы нарығында кредиттеудің нарықтық қағидаттарына толық көшу мақсатында 2023 жылдан бастап ҰБК экономиканы кредиттеу бағдарламаларынан біртіндеп шығатынын ресми түрде мәлімдеді.

Жоғарыда аталғандар құрылымдық шектеулер. Бұл ақша-кредит саясатының инфляциялық процестерге әсерін әлсіретеді. Жоғары мөлшерлемелері бар, табысы төмен салалардағы инвестициялардың тиімділігін төмендетеді, осылайша жедел экономикалық өсуді шектейді.

4) Қазақстандағы экономикалық теңсіздік

Қазіргі заманның ең жарқын әлемдік тенденцияларының бірі – жекелеген ел мен ел арасындағы, бай мен кедей арасындағы алшақтықты бұрын-соңды болмаған деңгейде алшақтату. Экономикалық өсу – табысы жоғары топтарға пропорционалды емес үлкен пайда әкелді. Ал табысы төмен және орташа үй шару-

⁷¹ 2030 жылға дейінгі ақша-несие саясатының стратегиясы. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

ашылықтары артта қалды. Сонымен қатар, коронавирус пандемиясынан туындаған дағдарыс – табыс теңсіздігі мәселесін тағы бір рет өзектендіріп, оның ауқымы мен ауырлығын байқатты.

Пандемияға дейін ЭЫДҰ халықтың ең бай топтарының 10% орташа табысы ЭЫДҰ елдеріндегі ең кедей 10%-дан шамамен 10,5 есе жоғары болды. Бұл осыдан 25 жыл бұрынғыдан 7 есе көп (OECD, 2018)⁷². Жаһандық мүліктік теңсіздік те өсе берді. 2017 жылы Қытайдан, Еуропадан және АҚШ-тан келген ең бай адамдардың 1%-ы 1980 жылғы 28%-бен салыстырғанда барлық байлықтың шамамен 30%-ына иелік етті. Ал табысы төмен халықтың 50%-ы жалпы байлықтың 2%-дан азына иелік етті (World Inequality Report, 2018)⁷³.

Коронавирус пандемиясы бүкіл әлемдегі қоғам мен экономикаға үлкен әсер етті. Пандемия кезінде Джинидің жаһандық коэффициенті 0,5 пунктке өсті. Яғни, 2019 жылғы 62 пункттен 2020 жылы 62,6 пунктке жетті. Тақыр кедей жағдайда өмір сүретін адамдардың саны 2020 жылы 11%-ға өсті. Яғни 648 млн-нан 719 млн адамға дейін барды. 1995 жылдан бергі миллиардерлерге тиесілі әлемдік байлықтың үлесі 2021 жылы 1-ден 3%-ға дейін өсті⁷⁴.

Сонымен қатар, 2022 жыл жаһандық қауымдастық үшін сынақ болды. Оның үстіне, дамыған және дамушы елдердің болашағына одан да көп белгісіздік әкелді. Азық-түлік пен энергия бағасының өсуі, тауарларды жеткізу тізбегінің үзілуі – экономикалық теңсіздікті азайту мәселесін ушықтырды әрі бұл процесті едәуір қиындатты.

Қазақстандықтардың экономикалық жетістіктер мен теңсіздіктің себептері туралы түсініктері

⁷² OECD (2018). A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility, OECD Publishing, MainFindings.pdf Paris, <https://www.oecd.org/social/soc/Social-mobility-2018-Overview-MainFindings.pdf>

⁷³ World inequality report, 2018, World Inequality Lab, Berlin, <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.

⁷⁴ Global income inequality: How big is gap between richest and poorest? | World Economic Forum (weforum.org)

ҚСЗИ-дің 2023 жылы жүргізген зерттеуінің деректері бойынша (8 000 респондент) қазақстандық қоғам үшін теңсіздік мәселесі өте өзекті болып қала береді. Сауалнамаға қатысқандардың 63,2%-ы елдегі байлар мен кедейлердің табыс айырмашылығы тым үлкен екеніне сенімді. Респонденттердің тағы 14,2%-ы осындай ойға бейім, ал 13,9%-ы бұл мәселені ішінара біздің елімізге тән деп санайды.

Өз кезегінде, елде сауалнамаға қатысқандардың 6,5%-ы теңсіздіктің болуын жоққа шығарады («мүлдем келіспеймін» – 3,2%, «келіспеймін» – 3,3%). Сауалнамаға қатысушылардың 2,2%-ы **«Елдегі байлар мен кедейлердің табысындағы айырмашылық қандай?» деген сұраққа жауап беруге қиыналатынын айтты (2-диаграмма).**

2-диаграмма.

«Сіз келесі тұжырыммен қаншалықты келісесіз: елдегі байлар мен кедейлердің табысындағы айырмашылық тым үлкен?», (%)

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамаларының деректері.

Материалдық байлық деңгейіне байланысты әр түрлі топтардың теңсіздікті қалай қабылдайтынын түсіну үшін тұтынушылардың мүмкіндіктерін бағалау жүргізілді. Оларды өлшеу үшін респонденттерге: «Сіз өзіңіздің сатып алу қабілетіңізді қалай сипаттайсыз?» деген сұрақ қойылды. Бес жауап нұсқасы бар:

1. Ақша бәріне жеткілікті;
2. Ұзақ мерзімді тауарлардың көпшілігін (тоңазытқыш, теледидар және т.б.) сатып алу бізге қиындық туғызбайды.
3. Қажетті өнімдер мен киімдерді сатып алуға, коммуналдық қызметтерге ақы төлеуге ақша жеткілікті;

4. Ақша тек азық-түлік сатып алуға жеткілікті, бірақ коммуналдық қызметтерді төлеуге қалмайды;

5. Азық-түлік сатып алуға да ақша жетпейді, үнемі қарызға өмір сүруге тура келеді.

Бес жауап негізінде 5 топ анықталды – бай, ауқатты, аз қамтылған, кедей, тақыр кедей. Көрсетілген мақсаттарға ақша жетіспейді деген сауалнамаға қатысушылар «тақыр кедейге» жатқызылды (жауаптың бесінші нұсқасы). «Ақша бәріне жетеді» деп жауап берген сауалнамаға қатысқандар бай топқа жинақталды (бірінші жауап).

Респонденттердің материалдық байлық деңгейі бойынша жауаптарын талдау – табысы төмен азаматтар елдегі төтенше теңсіздіктің басым болуы туралы тезиспен жиі келісетінін көрсетеді. Мәселен, материалдық байлығы төмен және орташа деңгейден төмен азаматтар арасында елдегі азаматтардың табыстары арасында тым көп алшақтық бар екеніне сенімді адамдардың үлесі тиісінше 72,0 және 17,8%.

Сонымен қатар, балалардың болуы сияқты фактор экономикалық теңсіздікті қабылдаудың субъективті бағалауына айтарлықтай әсер етеді. 4 және 5-тен астам баласы бар респонденттер арасында бұл көрсеткіш сәйкесінше 68,4 және 71,9%.

Қазақстандық қоғам әлеуметтік теңсіздікпен белгіленді деген идеяны барлық әлеуметтік топ өкілдері бөліседі. Отбасылық жағдай тұрғысынан талдау – некеге тұрмаған серіктеспен (59,4%) және жалғызбасты еркектермен немесе тұрмысқа шықпаған әйелдермен (55,3%) бірге тұратындарға қарағанда үйленген (66,0%), ажырасқан (63,7%), жесір қалған (63,0%) азаматтар арасында оң бағалардың басым екендігін көрсетеді.

Жас бөлінісінде қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікке деген сенім 18-29 жастағы жастар арасында (56,9%) сирек. Өзге жастағылар арасында мәндер ұқсас: 30-45 жас аралығындағы азаматтардың жас тобында 64,1%, 46-60 жас аралығында 65,9%, 61 жастан жоғары жастағы 67,1%. Қоныс типі (қала/ауыл)

мен жынысы бойынша респонденттердің жауаптарында статистикалық маңызды айырмашылықтар байқалмайды.

Экономикалық теңсіздікті субъективті бағалаудың екінші кезеңі – «Сіз қай қоғамда өмір сүргіңіз келеді?» деген сұраққа берілген жауаптардан көрініс табады: (3-диаграмма).

3-диаграмма.

Жауап нұсқаларын қарап, бір жауапты таңдаңыз: «Сіз қай қоғамда өмір сүргіңіз келеді?», (%)

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамаларының деректері.

Көпшілігі (51,1%) барлық адам бірдей өмір сүретін, материалдық және рухани игіліктер қоғамның барлық мүшелеріне бірдей бөлінетін қоғамның пайдасына сөйлейді. Әрбір бесінші (21,4%) респондент мемлекет адамдарға өздерінің өмірлік жоспарларын жүзеге асыру үшін шамамен тең мүмкіндіктер беретін қоғамда өмір сүргенді жөн көреді. Сонымен қатар, мүмкіндіктерді пайдалану құқығы азаматтардың өзіне берілетін қоғамды жақтайды. Сауалнамаға қатысушылардың 18,4%-ы меритократиялық қоғамда, яғни байлық адамның еңбегі мен еңбегінің саны мен сапасына сәйкес бөлінгенді қолай көреді. Респонденттердің тағы 7,3%-ы әркім өзіне қамқорлық жасайтын, ал мемлекет тек қорғалмаған топтарға – мүгедектерге, жалғызбасты аналарға, зейнеткерлерге және т. б. тұлғаларға көмек беретін қоғамда өмір сүруді жөн көреді.

Респонденттердің жауаптарын материалдық байлық деңгейі тұрғысынан талдау азаматтардың табысы жоғары және төмен санаттары арасында белгілі бір консенустың болуын көрсететінін айта кету керек. Материалдық байлықтың деңгейі жоғары (57,5%) және орташадан (58,9%) төмен азаматтардың іс жүзін-

де тең үлесі барлық адамдар бірдей өмір сүретін, материалдық және рухани игіліктер қоғамның барлық мүшелеріне бірдей бөлінетін қоғам идеясын жақтайды. Сонымен қатар, азаматтардың табысы төмен санаттары арасында бұл көрсеткіш әлі де біршама жоғары – 62,3% (1-кесте).

1-кесте.

Жауап нұсқаларын қарап, бір жауапты таңдаңыз: «Сіз қай қоғамда өмір сүргіңіз келеді?», (%) (материалдық байлық деңгейі бойынша)

-	ҚР	Материалдық байлық деңгейі				
		Жоғары	Ортадан жоғары	Орташа	Ортадан төмен	Төмен
Барлық адам бірдей өмір сүретін, материалдық және рухани игіліктер қоғамның барлық мүшелеріне бірдей бөлінеді	51,1	57,5	43,9	46,8	58,9	62,3
Байлық адамның еңбегі мен еңбегінің саны мен сапасына сәйкес бөлінетін қоғамда	18,4	15,6	22,2	21,2	13,8	13,6
Мемлекет адамдарға өмірлік жоспарларын жүзеге асыру үшін шамамен тең мүмкіндіктер беретін, сол мүмкіндіктерді пайдалану-пайдаланбау олардың өздеріне байланысты қоғамды	21,4	16,8	25,0	25,3	18,5	13,4
Әркім өзіне қамқорлық жасайтын, мемлекет тек қорғалмаған топтарға (мүгедектерге, жалғызбасты аналарға, зейнеткерлерге және т. б.) көмектесетін қоғамда	7,3	9,0	7,8	5,6	7,3	8,1

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамасы.

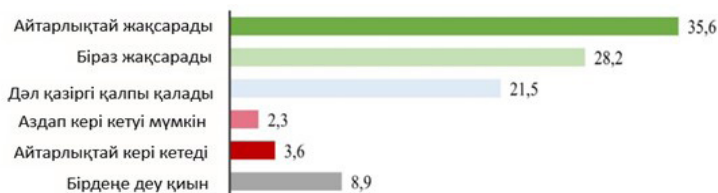
Сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі теңсіздіктің жоғары деңгейін атап өтсе де, сауалнамаға қатысқан әрбір үшінші адам әлеуметтік оптимизмнің жоғары деңгейін байқатты: респонденттердің 35,6%-ы бір жылдан кейін олардың отбасылары қазіргіден жақсы өмір сүретініне сенімді. Ал 28,2%-ы орташа әлеуметтік оптимизмді көрсетеді. Яғни, бір жылдан кейін олардың отбасыларының қаржылық жағдайы біршама жақсаратынын атап өтті.

Әрбір бесінші респондент бір жылдан кейін отбасының материалдық жағдайы өзгеріссіз қалады деп ойлайды.

Респонденттердің 2,3-ы әлеуметтік оптимизмнің әлсіздігін көрсетсе, 3,6%-ы оның толық жоқ екенін көрсетеді (4-диаграмма).

4-диаграмма.

«Бір жылдан кейін сіз (сіздің отбасыңыз) қазіргіден жақсы немесе нашар өмір сүреді деп ойлайсыз ба?», (%)

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамасы

Әлеуметтік оптимизмді қала тұрғындарына (62,1%) қарағанда ауыл тұрғындары (66,5%), сондай-ақ материалдық байлық деңгейі жоғары азаматтар (82,2%) және респонденттердің табысы төмен санаттары (53,3%) жиі көрсетеді.

Әлеуметтік оптимизмнің әлсіздігі немесе оның мүлде болмауы қала тұрғындарында – 6,8%, ауыл тұрғындарында – 4,4%, ал материалдық байлығы төмен азаматтарда – 13,9%, жоғары табыстыларда – 1,7%.

Халықтың нақты ақшалай табысының динамикасы

2019-2022 жылдары халықтың ақшалай табыс динамикасы көп бағытты болды. Ал бетбұрыс нүктелері елдегі эпидемиологиялық жағдайдың өршуіне, экономикалық қызметтің қысқаруына, тіпті толық тоқырауына себеп болған карантиндік шаралардың ауқымы мен салдары арқылы, сондай-ақ геосаяси жағдайға байланысты анықталды.

Мәселен, 2021 жылы экономикалық қызметтегі шектеулер 2020 жылмен салыстырғанда маңызды болмады. Халықтың нақты табысының өсуі жеделдеп, қаңтар-желтоқсан айларында 4,1% (2020 жылы-0,7%) болды. Әрине, көрсеткіш пандемияға дейінгі 2019 жылғы деңгейге жете алмады (6,4%).

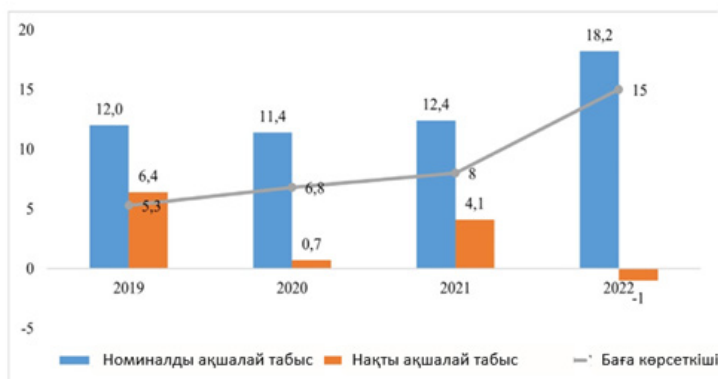
2022 жылы халықтың көп бөлігінің жан басына шаққандағы орташа ақшалай кірісі айтарлықтай төмендеді. Көрсеткіш теріс

сипатқа ие болып, жыл соңына қарай құлдырау – 1%-ға дейін түсті.

Алдыңғы кезеңмен салыстырғанда 2022 жылы инфляциялық процестер жеделдеуді жалғастырды. Тұтыну бағалары индексінің ең үлкен өсуі азық-түлік тауарларына қатысты байқалды (19%), ал азық-түлікке жатпайтын тауарларда 14%-ға дейін өсті (5-диаграмма).

5-диаграмма.

Қазақстандағы халықтың ақшалай табысының серпіні, 2019-2022 жж., өткен кезеңге %-бен

Дереккөз: ҚР ҰСБ.

Пандемиядан кейінгі еңбек нарығы

Қатаң карантиндік шектеулер кезеңінде тұтынушылық және инвестициялық сұраныстың әлсіреуі бірқатар қызмет көрсету ұйымдарының жұмысын тоқтатуға әкелді. Олардың көпшілігі қызметкерлер санын азайтуға мәжбүр болды. Шектеу шаралары жеңілдетілген сайын жұмыспен қамту, оның ішінде ақпарат және байланыс, жылжымайтын мүлік операциялары, денсаулық сақтау және сауда секторларында өсті.

Сонымен қатар, ойын-сауық саласында 2022 жылға қарай жұмыспен қамтылған халық саны 2019 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 2,8%-ға, қаржы саласында – 2,2%-ға, әкімшілік қызмет көрсетуде – 3,9%-ға қысқарды.

Жұмыспен қамту құрылымы тұрақсыз болды әрі жалпы экономикалық жағдайдың өзгеруіне жауап берді. Сонымен, 2020 жылы тұрақсыз кездейсоқ табысы бар өзін-өзі жұмыспен қамтымайтын азаматтардың саны 5,8%-ға, 2022 жылы – 1,8%-ға өсті. Бұл үрдіс ресми жұмысы жоқ, бірақ оны белсенді түрде іздеп жүрген жұмыссыз халықтың өсуі аясында орын алды. 2019-2022 жылдары олардың саны 17,6 мың адамға өсті.

ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамалары көрсеткендей, халықтың үштен бір бөлігі ғана өз елді мекенінде жұмыс табу оңай деп санайды. 36,2% пікірінше, бос жұмыс орындары әрқашан өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктерін қанағаттандыра бермейді. Әрбір төртіншісінің өз елді мекенінде еңбек нарығы бойынша пессимистік бағалары бар (6-диаграмма).

6-диаграмма.

Сауалнама сұрағы: «Сіздің елді мекенде жұмыс табу оңай деп ойлайсыз ба?», %-бен

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамасы.

Субъективті бағалау бойынша жұмыс іздеуді қиындататын негізгі факторлар – жұмыс орындарының болмауы (42,3%), «жоғарыдағы таныстың» қажеттілігі (18,9%). Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқандардың төрттен бірінен астамы олардың дағдылары немесе мамандықтары көбінесе еңбек нарығының сұраныстарына сәйкес келмейтінін айтты.

Пандемия жағдайында кедейлік деңгейі өсуге бейім болды

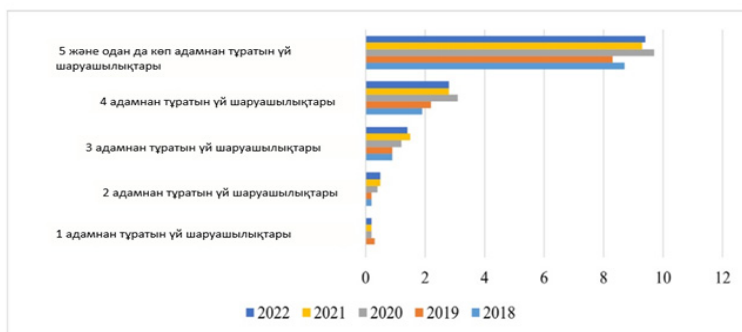
Елдегі кедейліктің ресми тұжырымдамасы жан басына шаққандағы табыс пен күнкөріс деңгейін («табыс бойынша кедейлік») салыстыратын абсолютті тәсілге негізделген. Ұлттық

кедейлік деңгейі ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70%-ы ретінде есептеледі (2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша 37 389 теңгенің 70%-ы).

2022 жылы табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен ел халқының үлесі 5,2%-ға дейін өсті (2018 ж. – 4,3%). Сонымен қатар, табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халық үлесінің өсуінің ең жоғары қарқыны ауылдық (1,2 есе) жерлерге қарағанда қалалық (1,6 есе) жерлерде жиі байқалды. Осылайша, табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың өсуі бойынша Алматы мен Шымкент қалалары көшбасшы болды. Егер Алматыда кедей халықтың үлесі 2018 жылы 2,8% болса, 2022 жылы – 4,8%, Шымкентте – 6,6%-ға қарсы 2,0% (7-диаграмма).

7-диаграмма.

Табысы үй шаруашылықтарының жалпы санындағы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі, табыс мөлшеріне байланысты, %

Дереккөз: ҚР ҰСБ.

4-5 немесе одан да көп адамнан тұратын отбасылар дағдарыстың ең ауыр әсерін сезінді. 4 адамнан тұратын отбасылар арасындағы кедейлік деңгейі шамамен 1,5 есе, 5 немесе одан да көп адам 1,1 есе өсті.

Дағдарысқа қарсы шаралар жұмыссыздықтың айтарлықтай өсуіне жол бермеді

2020 жылы қатаң карантин кезеңінде халықты жұмыспен қамту орталықтарында тіркеудің өсуі байқалды. Бұған төтенше жағдай кезінде және қатаң карантин енгізу кезінде мемлекеттің

элеуметтік жәрдемақыларды белсенді түрде беруі ықпал етті. 2021 жылы эпидемиологиялық жағдай жақсарып, экономикалық жағдай аздап қалпына келген сайын тіркелген жұмыссыздықтың орташа өсу қарқыны баяулағанына айта кету керек (2020 жылы тіркеу 14,8%-ға, 2021 жылы 0,3%-ға өсті).

Тұтастай алғанда, жұмыссыздықтың жоғары деңгейіде тіркелуі Қазақстан еңбек нарығына тән тұрақты белгі. Бұл көптеген факторларға байланысты – халықтың хабардар болмауы, шағын элеуметтік төлемдер, жұмыспен қамту қызметтеріндегі бос орындарға қанағаттанбау, сондай-ақ әкімшілік кедергілер.

Елдегі жұмыспен қамтуды қолдау үшін ұсынылған дағдарысқа қарсы мемлекеттік шаралар еңбек нарығындағы жағымсыз әсерлерді тегістеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, құрылған тұрақты жұмыс орындарының жеткіліксіздігі негізгі проблема болып қала береді. Есеп комитетінің мәліметінше, 2021 жылы Жұмыспен қамтудың жол картасы (ЖҚЖК) аясында жоспарланған 42,4 мың жұмыс орнының тек 10,7 мыңы ғана құрылған. Олардың ішінде тек 12,7% – тұрақты жұмыс орны. ЖҚЖК аясында жұмысқа орналастырылғандардың үлесі тіркелген жұмыссыздардың жалпы санының 6%-на тең.

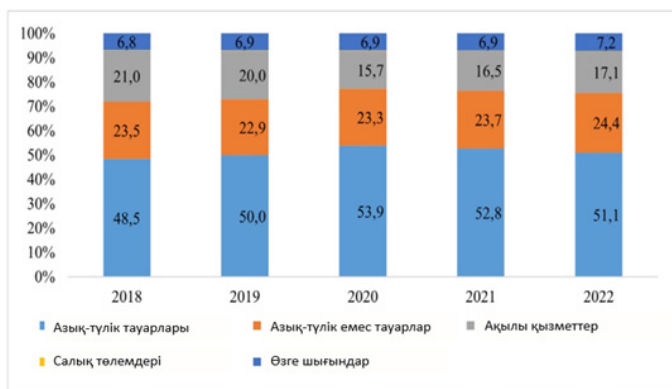
Халық шығысының құрылымын қайта құру

Жеке тұтыну динамикасы – елдің экономикалық жағдайының, әсіресе әлемдік тұрақсыздық кезіндегі маңызды көрсеткіші. Рецессия кезеңінде халықтың тұтыну құрылымында дискрециялық («міндетті емес») шығын ең үлкен құлдырауға ұшырайды, ал азық-түлік сатып алу үлесі өсе береді.

Егер 2020 жылғы қатаң шектеу кезеңінде ұзақ мерзімді тауарлар секторы айтарлықтай «тынышталған» болса, 2021-2022 жылдары халықтың шығыс құрылымында азық-түлік емес «қымбат» тауарлар «міндетті емес» шығынды көбейтті. Олардың 2021 жылы Халық сатып алуындағы үлесі 23,7%, 2022 жылы – 24,4%, ал 2020 жылы – 23,3%, 2019 жылы – 22,9%, 2018 жылы – 23,5% (8-диаграмма).

8-диаграмма.

Халықтың ақшалай шығысының құрылымы %

Дереккөз: ҚР ҰСБ.

Әлеуметтік теңсіздік халықтың әртүрлі топтарындағы тұтыну шығындарының айырмашылығында көрінеді: тұтыну көлемі мен құрылымы үй шаруашылығының әлеуметтік иерархиядағы жағдайына байланысты. Бұл азық-түлік және азық-түлік емес тауарларға да, ақылы қызметтерге де қатысты.

Қазақстандық отбасылардың тұтыну шығыстарында азық-түлік сатып алуға жұмсалатын шығыстардың үлесі кірістердің ұлғаюына қарай төмендейді. Ең көп және ең аз қамтамасыз етілген халықтың 20% арасындағы көрсеткіштер айырмасы 2022 жылы 10% болды.

Сонымен қатар, 2019-2022 жылдары табысы төмен тұрғындар арасында азық-түлік шығыны едәуір өсті. Сонымен, байлар арасындағы азық-түлік шығыны – 46,1-ден 46,3%-ға дейін, ал кедейлер арасында – 55,5-тен 57,1%-ға дейін өсті.

Сонымен қатар, қалталылар азық-түлік емес тауарларға жұмсайтын ақшасы (26,2-ден 29,6%-ға дейін) өссе, қалтасы тесік халық мұндай дүниелерге көп ақша құртқан жоқ (22,2-22,7%).

Ауқатты топтардың ақылы қызметтерге жұмсайтын шығыны анағұрлым серпінді қарқынмен төмендеді. Мәселен, тұтыну

шығысында ең бай қызметтердің үлесі төмендеді: 2019 жылғы 22,8%-дан 2022 жылы 19,0%-ға дейін, ал ең аз қамтамасыз етілген халықтың 20%-ы арасында 2022 жылдың қорытындысы бойынша қызметтердің үлесі 17,5% болып, қарастырылып отырған кезеңде 1,4% төмендеді.

Осылайша, дағдарысқа қарамастан, халықтың ауқатты топтары азық-түлік пен ұзақ мерзімді тауарларды сатып алуды жалғастырса да, ақылы қызметтерге жұмсайтын шығынды азайтты. Рецессия кезінде ең аз қамтылған халық көбінесе «қорғаныс» үлгісін ұстанады: тұтыну шығынын төмендетіп, азық-түлік сатып алу шығынын ұлғайтады.

Халықты несиелендіру

Ақшалай кірісті қысу – тұтынушылық несиенің халық үшін барған сайын кең таралған қаражат көзіне айналдырды. Сауалнамалар көрсеткендей, әрбір төртінші (27%) адам жинақсыз несиемен/несиелемен/қарызбен өмір сүреді (9-диаграмма)

9-диаграмма. Сауалнамаға қатысушылардың қаржылық белсенділігінің құрылымы, %

Дереккөз: ҚСЗИ әлеуметтік сауалнамаларының деректері.

Қаржылық жағдай үлгілері отбасылардың ақшалай кіріс деңгейіне байланысты өзгереді: ақшалай кіріс неғұрлым төмен болса, отбасыларға соғұрлым несиеле көп жүктеледі (жинақ болмаған жағдайда) – 47,2%. Халықтың табысы жоғары топтары жинақ болмаған кезде несиеле алу ықтималдығы аз – 12,8%, ал керісінше, басқаларына қарағанда несиелер де, жинақтар да бір уақытта –

21,5%. Сауалнамаға қатысқандардың тек 5,7%-да ғана кем дегенде бір жыл өмір сүруге жеткілікті жинағы бар. Шамамен төрттен бірінде (25,4%) жинақта, қарыз да жоқ.

Демек, жұмыспен қамту құрылымы табысы тұрақсыз жұмысшылардың осал санаттарының өсуіне қарай өзгереді. Халықтың ақшалай кіріс динамикасы көп бағытты, жеделдетілген инфляция әсерінен қалыптасады. Жеке тұтынуды талдау халықтың көп бөлігі «қорғаныс» үлгісін ұстануды жалғастыратынын көрсетті. Бағаның өсуі – халықтың қаржысын азық-түлік пен ең қажетті заттарды сатып алуға ғана жұмсау керегін көрсетті (тіпті жоғары инфляция жағдайында да). Ал қаржы үнемдеу үшін қомақты сауда мен қымбат қызметтерден бас тартуы керек. Халықтың аз қамтылған топтарының жағдайы мәз емес. Қымбатшылық пен ақшалай табысты үнемдеу – тұтынушылық несиенің барған сайын өмір сүру үшін кең таралған қаражат көзіне айналуына әкелді. Тұтыну белсенділігінің нашарлауы «қорғаныс» моделінің одан әрі шоғырлануына және халықтың борыштық жүктемесінің өсуіне әкелуі мүмкін.

5) Төменкөміртекті даму мақсаттарына жеткізетін әртүрлі факторлардың әсері

2022 жылдың қыркүйегінде 52 ел төмен көміртекті даму стратегияларын бекітті. Бұл ретте жекелеген дамыған елдер 2050 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу жөніндегі мақсаттарды белгіледі. Қытай – 2060 жылға қарай, ал өзге 100 ел 2030 жылға дейін метан шығарындыларын 30%-ға қысқартуға қол жеткізу міндеттемелерін қабылдады.

Сондай-ақ, Қазақстан парниктік газ шығарындыларын азайту жөніндегі жаһандық саясатқа белсенді қатысып келеді. Жаһандық көміртегі атласының деректері⁷⁵ бойынша, Қазақстан парниктік газдың (ПГ) ірі эмитенттері арасында әлемде 24-орында тұр. Сондай-ақ, ел жан басына шаққандағы шығарындылар саны бойынша ең ірі 20 эмитенттің қатарына кіреді. Демек, Қазақстанның шығарындыларды азайту жөніндегі жауапкершілігі елеулі екені анық. Оның үлесі әлемдік қоғамдастықтың климаттың өз-

геру салдарымен күресте табысқа жетуіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Қазақстан 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізе ала ма деген сұраққа нақты жауап беру саяси, экономикалық, әлеуметтік және т.б. қатарлы әртүрлі факторларға байланысты өте қиын.

Саяси факторлар

Саяси фактор – ең маңыздыларының бірі. Әлем елдері басшылығының «Жасыл даму» бағытында өзгеруге саяси ерік-жігерінің болуы қазіргі жаһандық саясатты айқындайды.

2009 жылы 34 елдің министрлері «жасыл даму» декларациясына қол қойып, «жасыл» және «даму» бір-бірімен тығыз байланысты болуы мүмкін екенін мойындай отырып, дағдарыстан шығу үшін және одан тыс жерлерде «жасыл даму» стратегияларын енгізу үшін күш-жігерін арттырады» деп мәлімдеді. Олар ЭЫДҰ-ға дамудың экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, технологиялық аспектілерін, сондай-ақ даму мақсаттары үшін халықаралық көмек аспектілерін бірыңғай кешенді шеңберге біріктіретін жасыл даму стратегиясын әзірлеуді тапсырды.

«Жасыл даму» тақырыбы алты стратегиялық бағытты анықтайды: климаттың өзгеруі; ресурстарды үнемдеу және басқару; экономикадағы айналым; қоршаған ортаны қорғау; экожүйелерді қорғау және қалпына келтіру; су ресурстарын қорғау және апаттардың алдын алу⁷⁶.

Дамушы және өтпелі экономикалары бар елдер үшін «жасыл даму» және кедейлік деңгейін төмендету мақсаттарын үйлестіру ерекше маңызды. Бұл басқалармен қатар су шаруашылығы мен көлік инфрақұрылымын дамытуды, халықтың денсаулығын қоршаған ортаның деградациясынан туындаған қауіптерден қорғауды талап етеді⁷⁷.

2013 жылы Қазақстанда «Қазақстан-2050» стратегиясы аясында «жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы қабылданды. Бұл тұжырымдамада төмендегі мақсаттар анықталды:

⁷⁶ ОЭСР курс на зеленый рост – резюме для лидеров, принимающих решения. 2011 г.

⁷⁷ Оценка Зеленой Трансформации Экономики: Руководство для стран Восточного Партерства ЕС. Париж, 2016.

◆ ЖІӨ-нің энергия сыйымдылығын 2008 жылғы базалық деңгеймен салыстырғанда 2030 жылға дейін 30%-ға және 2050 жылға дейін 50%-ға төмендетуді көздейтін энергия тиімділігін арттыру;

◆ электр энергиясын өндірудегі энергия баламалы көздердің үлесін 2050 жылға дейін 50%-ға дейін жеткізу;

◆ электр энергиясын өндірудегі ПГ шығарындыларының көлемін 2012 жылғы деңгеймен салыстырғанда 2030 жылға қарай 15%-ға, 2050 жылға қарай 40%-ға қысқарту.

2015 жылғы қыркүйекте Қазақстан өзінің ұлттық деңгейде айқындалатын үлесін (NDC) ұсына отырып, Біріккен Ұлттар Ұйымымен ынтымақтастығын көрсетті. 2016 жылы Қазақстан Париж келісімін ратификациялап⁷⁸, парниктік газ шығарындыларын 15%-ға шартсыз қысқарту, сондай-ақ 1990 жылғы деңгейден 2030 жылға қарай 25% мөлшерінде шартты (халықаралық қолдау жағдайында) қысқарту түріндегі климаттың өзгеруіне қарсы күрестегі өз үлесін белгіледі. 1990 жылы Қазақстандағы парниктік газдардың жалпы шығарындылары 386 млн тонна CO₂-баламасына тең болды. Бұл 2030 жылға қарай 328 млн тонна CO₂-эквивалентіне тең шығарындылар деңгейінен аспауы тиіс (10-диаграмма).

10-диаграмма.

Қазақстан экономикасының секторлары бойынша парниктік газ шығарындылары (болжамды қоса алғанда), (ҰДБЖ-ға сәйкес 2030 жылға дейін)

Дереккөз: HIS Markit, Жасыл даму

⁷⁸ Париж келісіміне ҚР Президентінің 2016 жылғы 20 шілдедегі № 301 Жарлығымен қол қойылды және ҚР 2016 жылғы 4 қарашадағы № 20-VI Заңымен ратификацияланды.

2018 жылы Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында төмен көміртекті дамудың қысқа мерзімді мақсаттары айқындалды. Атап айтқанда, жоспар анықталды:

◆ ЖІӨ-нің энергия сыйымдылығы 2021 жылы 20%-ға, 2025 жылға қарай 25% төмендеуі керек;

◆ жаңартылатын көздерден алынатын электр энергиясының үлесі 2021 жылға қарай 3%, 2025 жылға қарай 6% болуға тиіс.

2020 жылғы желтоқсанда климаттың өзгеруіне байланысты өршіл міндеттер жөніндегі саммит барысында ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев елдің 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу ниеті туралы мәлімдеді. Стратегияның мақсаты – 2060 жылға қарай ПГ нөлдік шығарындылары бар ҚР экономикасының климаттың өзгеруіндегі тұрақты дамуына қол жеткізу.

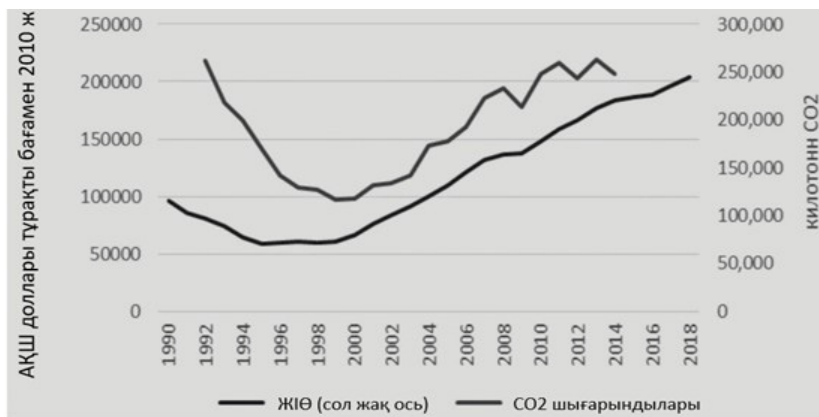
Осылайша, ел басшылығы сабақтастықты сақтай отырып, климаттың өзгеруіне қарсы жаһандық саясатқа адалдығын көрсетеді. Сонымен бірге елдегі «жасыл» күн тәртібін мақсатты түрде жүзеге асырады. Саяси ерік-жігердің мықтылығы көміртекті бейтараптық мақсаттарына жетудің маңызды факторы және мемлекеттік саясаттың дәйектілігі өршіл тапсырманы жүзеге асыруға ықпал етеді.

Экономикалық факторлар

Қазіргі уақытта Қазақстан экономикасы энергоинтенсивті және экономикалық өсу – шығарындылар көлемінің тез өсуіне тікелей әсер етеді. Бұл Қазақстан экономикасын реформалауға жүйелі жан-жақты көзқарастың қажеттілігін растайды (*11-диаграмма*).

Диаграмма 11.

1990–2018 жылдардағы Қазақстанда парниктік газ шығарындылары және нақты ЖІӨ.

Дереккөз: Дүниежүзілік Банктің мәліметтер базасы.

2020 жылы ұлттық деңгейде ПГ шығарындылары 1990 жылғы көрсеткіштерден 8%-ға асып түскенін айта кету керек. Пандемияға дейінгі 2019 жылы ПГ шығарындыларының жиынтық көлемі 364,5 млн тонна болса, 2020 жылдан 2030 жылға дейін Қазақстан шығарындыларды шамамен 36,2 млн тоннаға (немесе жыл сайын 3,6 млн тоннаға) азайту қажет.

Осылайша, **елдің саясаты төмен көміртекті экономиканы құруға бағытталған, бірақ дәстүрлі басқару әдістеріне тәуелділікті жеңу қажеттілігіне тап болады.**

CO₂ шығарындыларының кезең-кезеңімен жылдам төмендеуі – экономиканы дер кезінде жаңғыртпаса, экономикалық даму мен ЖІӨ-нің өсуі жөніндегі жоспарларға қауіп төндіруі мүмкін. Мысалы, 2020 жылы мұнай бағасының төмендеуі мемлекеттік бюджет тапшылығының негізгі факторы болды.

2020 жылға арналған шығарындылар көзінің санаты бойынша ПГ шығарындыларының құрылымы ел экономикасының қазба отынға тәуелділігін көрсетеді (2-кесте). Көріп отырғанымыздай, соңғы 30 жылда өнеркәсіп секторындағы ПГ шығарындыларының көлемі 15,5%-ға ұлғайған. Сараптамалық бағалаулар бойынша, Қазақстан экономикасы 2040 жылға дейін қазба отынға тәуелді болып қалады.

2-кесте.

1990 және 2020 жылдары КӨЖҮТ (IPCC) секторлары бойынша бөліністе Қазақстандағы ПГ шығарындылары көлемінің өзгеруі, млн тн CO₂-экв.

ПГ көздер мен сіңіргіштер секторлары	1990	2020	1990 жыл мен 2020 жыл аралығындағы өзгеріс, %
Энергетика	316,92	272,50	-14,02
ППИП	19,29	22,29	+ 15,54
Ауыл шаруашылығы	44,74	40,72	-8,98
Жерді пайдалану, жерді пайдаланудағы өзгерістер және орман шаруашылығы	-3,91	8,38	+314,30
қалдық	4,65	7,35	+58,17
Барлық ПГ нетто-шығарындылары	381,69	351,24	-7,98

Дереккөз: 2060 жылға дейінгі ҚР көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы.

«Жасыл даму» аясында біздің еліміз үшін төмен көміртекті энергетикаға көшу басымдықтардың бірі, бірақ сонымен бірге өте күрделі міндет. Сарапшылардың есептеулері бойынша Париж келісімінің мақсаттарына қол жеткізу үшін Қазақстанның ЖІӨ-нің энергия сыйымдылығы 2030 жылға дейін 38,9%-ға төмендетілуі тиіс, электр энергиясын өндіру құрылымындағы көмірдің үлесі қуаттардың табиғи шығуы есебінен қазіргі 68,9-дан 40,1%-ға дейін төмендеуі тиіс⁷⁹. Көмір генерациясы жаңартылатын энергия көздерімен (ЖЭК) ауыстырылады.

2020 жылы Қазақстан жалпы энергия өндірудегі ЖЭК үлесін 3%-ға жеткізу мақсатын орындады. Бұған көп жағдайда баламалы энергетиканы дамыту, заңнаманы жетілдіру, инвестиция тарту бойынша мемлекеттік қолдаудың күшейтілген шаралары ықпал етті. 2022 жылдың аяғында баламалы энергия көздерін пайдаланатын 130 энергия өндіруші ұйымның белгіленген қуаты 2,4 мың МВт-қа жетті, бұл өткен жылмен салыстырғанда 18,8%-ға артық.

Электр энергиясын өндірудің жалпы көлеміндегі ЖЭК объектілері өндіретін энергия үлесі 5,11 млрд кВт сағ көлеміне немесе 4,5%-на тең.

⁷⁹

<https://qazaqgreen.kz/ru/associations-new/single-new/kazakhstan-predstavil-plany-podostizheniyu-uglerodnoy-neytralnosti>

Әлеуметтік факторлар

Экономиканың негізгі секторларын декарбонизациялау бағытындағы қадамдар экономикалық қызметке, жұмыс орындарына және халықтың әл-ауқатына жан-жақты әсер етеді.

Технологиялық салаларда жұмыспен қамтудың өсуіне, қоршаған орта сапасының жақсаруына байланысты денсаулыққа қауіп-қатердің төмендеуіне, «жасыл» тауарлар мен қызметтерді өндіруге байланысты жаңа қызмет түрлерінің дамуына орай оң әсер қалыптасқан. Мысалы, ХЕҰ есептеулері бойынша, егер мемлекеттер Париж келісімінде қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін шаралар қабылдайтын болса, онда 2030 жылға қарай әлемде 24 млн-ға жуық «жасыл» жұмыс орыны құрылады. Сонымен бірге, шамамен 6 миллион жұмыс орны жойылады деген болжам бар. Шығынды ескере отырып, жұмыс орындарының таза өсімі 18 млн-ға жетеді. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығы, орман өнеркәсібі, энергетика, қалдықтарды өңдеу, құрылыс және көлік секторларында өсім бар. Мұның бәрі – болашақтың еншісінде.

Декарбонизацияға апаратын жол – қазба отындарына сұраныстың төмендеуі. Бұл – өндіруші экспортқа бағытталған салалардағы кірістің төмендеуіне әкеледі.

Өтпелі кезең қазба отындарын өндіру мен экспорттаудың басқа салаларында жұмыс істейтін жұмысшылардың мүдделеріне әсер етеді. Мысалы, Қазақстандағы көмір саласына 5 моноқала мен 40 мың қызметкер тәуелді⁸⁰. Сонымен қатар, теріс әсер осы салаларда жұмыс істейтіндерге де қауіп төндіреді. Оларға, мысалы, көмір өнеркәсібіне бағытталған аймақтарда сұраныстың айтарлықтай төмендеуіне тап болуы мүмкін бөлшек сауда дүкендері мен қызмет көрсету саласының қызметкерлері (мейрамханалар мен барлар) кіреді. Осылайша, көмір шахталарының жабылуы – жергілікті, көбінесе көзге көріне бермейтін жұмыссы-

⁸⁰ Как уменьшить выбросы парниковых газов и снизить угольную зависимость энергетики РК? - Ranking.kz

здықтың, сондай-ақ халықтың көші-қонының күрт өсуіне әкеледі. Егер елдер барлығына әділ энергетикалық ауысуды қамтамасыз етуге ұмтылса, бұл салдарды ескеру қажет⁸¹. Болжам бойынша, ҚР-дағы көмір генерациясының үлесі 2060 жылға қарай қазіргі 69% деңгейдің 0,03% құрауы тиіс. Бұл қазіргі ел экономикасының көмір тұтынуға, әсіресе көмір өндіретін өңірлер үшін тәуелділігі кезінде өте күрделі.

Жалпы алғанда, төмен көміртекті даму стратегиясына көшу – еңбек нарығын тереңірек өзгертуді көздейтінін түсіну керек. Сондай-ақ, декарбонизация барлығына лайықты еңбек бере алмайтыны анық. Мұндай жағдайда «жасыл» трансформациядан зардап шеккен халықтың қорғалмаған топтарына көмек көрсетуге арналған қаржы құралын көздеу, «жасыл» кәсіптерді дамыту бойынша болжамдарды қалыптастыру қажет.

Жұмысшыларға жаңадан құрылған жұмыс орындарында жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін пайдалануға көмектесетін, сонымен бірге жұмыс күшінің орын ауыстыру ауқымын барынша азайтатын өтпелі саясаттың кешенді жоспары қажет.

6) Еңбек өнімділігі

Қазақстанда бұрынғысынша жұмыс күшінің өнімділігі жоғары салаларға өту үрдісі үлкен маңызға ие. Ал еңбек ресурстарын тартатын негізгі сектор – тау-кен өнеркәсібі. Ол қазірдің өзінде жұмысшыларға толған. Еңбек өнімділігі деңгейін арттыру және ЖІӨ өсуін жеделдету үшін жаңа жоғары өнімді, сонымен қатар тез өсіп келе жатқан секторларды құру ерекше маңызды.

Барлық жұмыспен қамтылғандар санының 12,3%-ын (2022 ж.) иеленетін Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласы неғұрлым өнімді секторлар үшін кадрлардың маңызды кезі бола алады. Бұл жағдайда оларды қайта даярлау мәселесі өткір. Жалпы кадрларды қайта даярлау – мемлекеттік деңгейдегі басым міндеттердің біріне айналуы тиіс. Еңбек ресурстарының тартылыс нүктесі жоғары салыстырмалы еңбек өнімділігі мен мультипли-

⁸¹ Цена борьбы с изменением климата: опыт угольной отрасли (nes.ru)

кативті әсері бар секторлар болуы мүмкін. Егер біз кеңейтілген құрылымды қарастыратын болсақ, оған өңдеу өнеркәсібі, ғылым және қаржы кіреді. Егер еңбек өнімділігінің өсу қарқынына назар аударатын болсақ, онда өңдеу өнеркәсібінен басқа, өсу қарқыны орташадан жоғары секторларға құрылыс, сауда, сондай-ақ бос уақыт секторы жатады.

7) Адами капитал

Білім берудің қарқынды қамтылуы және технологияның қарқынды дамуы ХХ ғасырда басталды. Әлемнің көптеген еліндегі экономика мен өнімділіктің экспоненциалды өсуінің негізгі себептері, олар сонымен бірге ХХІ ғасырдағы өсудің драйверлері ретінде әрекет етеді. Бұл ретте адами капитал тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік дамудың да драйвері бола алды.

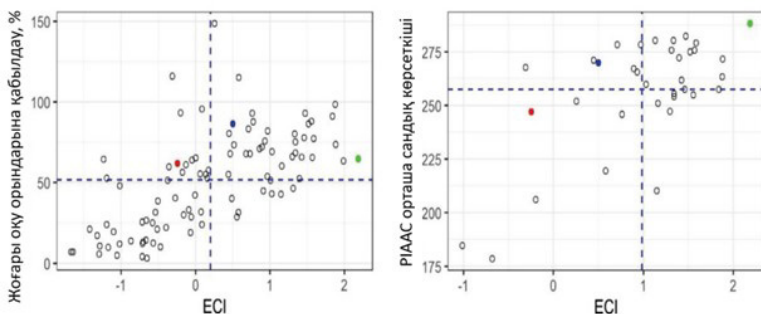
Мәселен, Қазақстанның қазіргі индексі өндірілетін өнімдердің технологиялық күрделілігін өлшейтін экономикалық күрделілік рейтингінде 131-ден 77-орынды алады⁸². ЭЫДҰ зерттеген елдер үшін Қазақстан экономикасының күрделілік деңгейі әлемдік орташа деңгейден төмен, біліммен қамту – әлемдік орташа деңгейден сәл жоғары, математикалық дағдылар деңгейі – әлемдік орташа деңгейден сәл төмен. 1-суреттің оң жақ панеліндегі төменгі сол жақ шаршыда Қазақстан Чили, Эквадор, Греция, Перу, Испания және Түркия қатарлы 6 елмен көрші орналасқан.

Тұтастай алғанда, ЭЫДҰ-ның Қазақстан бойынша ересек тұрғындарының дағдыларын зерттеу деректері алаңдаушылық туғызады: сауаттылық деңгейі мен есептеу дағдылары бойынша Қазақстан зерттеуге кірген елдер тізімінің төменгі жағында 5-6-орында, технологиялық дағдыларды меңгеру деңгейі бойынша (компьютерді, интернетті пайдалану және т. б.) – жағдай жақсырақ, елдің ұстанымы елдер бойынша орташа деңгейден сәл ғана төмен.

⁸² Kazakhstan (KAZ) Exports, Imports, and Trade Partners | The Observatory of Economic Complexity (oec.world)

1-сурет.

Экономикалық күрделілік индексі (ECI) және білім беру саны мен сапасының көрсеткіштері; нүктелі сызық – берілген үлгі үшін көрсеткіштердің орташа мәні.

Дереккөз: Гарвард университетінің экономикалық өсу зертханасы; Дүниежүзілік банк, ЭЫДҰ.

Суреттен Жапониядағы білім беру санының көрсеткіші шамамен Қазақстан деңгейіне сәйкес келсе де, екі ел де әлемдегі ең жоғары деңгейден алыс болса да, білім беру сапасының прокси-көрсеткіші бойынша Жапония әлемнің барлық елінен әлдеқайда озық екенін көруге болады. Бұл – білім беру сапасының адами капитал сапасы мен экономиканың технологиялық дамуы үшін білім берудің сандық көрсеткіштерінен гөрі маңыздырақ екенін көрсетеді.

Қазақстандағы 1990 жылғы 55 жоғары оқу орны мен 247 колледж 2001 жылы 185 жоғары оқу орнына, 293 колледжге жетсе, бұл көрсеткіш 2022 жылы 116 жоғары оқу орнына, 718 колледжге жылдам өсті. Студенттер саны пропорционалды түрде өсті: 1990 жылы 287 367 ЖОО студенті, 247 650 колледж студенті болса, 2022 жылы сәйкесінше 578 237 және 525 909-ға дейін жетті. Білім беруге қолжетімділікті кеңейтуден басқа, білім беру қызметтері провайдерлерінің ландшафты да айтарлықтай өзгерді: жекешелендіру және тарату күн тәртібіне сәйкес, посткеңестік кеңістікте (Балтық елдерін қоспағанда) Қазақстан мемлекеттік емес білім беру ұйымдарында оқитын студенттердің ең көп үлесі

бар ел болды⁸³. Сонымен қатар жоғары оқу орнына/колледжге шаққандағы студенттердің орташа саны азайды.

Қазақстан тәуелсіздік жылдарында білім беруді жаппай қалыптастыру өңір елдерімен салыстырғанда да төмен болып қалған инвестициялардың білім беру секторына тиісті өсумен қатар жүрмеді. 1995 жылдан бастап орта есеппен білім беру шығыны елдің ЖІӨ-нің 3,2%-на тең болды⁸⁴. Бұл салыстырмалы көрсеткіш Орталық Азия мен Ресей елдері арасында тек Түркіменстанда ғана төмен. Ол әлемдік орташа деңгейден төмен және Дүниежүзілік банк табысы орташадан төмен және табысы орташа елдер қатарына жатқызған мемлекеттер арасында – орташа. Бұл ретте Қазақстан табысы орташа жоғары елдерге жатады.

Шығынның көп бөлігі орта білімге бағытталған, ал жоғары білімге олардың оннан бір бөлігі ғана бөлінгенін⁸⁵ айта кету керек. Өз кезегінде, білім беру мекемелері бойынша қаржыландыру біркелкі емес: экономикалық күн тәртібімен ресурстарды серпінді⁸⁶ жобаларға шоғырландыру стратегиясын таңдаған ел білім беруде осы жобалармен мемлекеттік қаржыландырудың пропорционалды емес үлкен көлемін алатын жоғары селективті білім беру мекемелерінің желісін анықтады.

Орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін білім беру ұсынысының сандық өсуі негізінен қаржыландыру тапшылығы жағдайында өмір сүру стратегиясын білдірді. ЖОО кірісінің қомақты бөлігі (2017 жылы 70%) студенттердің оқу ақысын төлеу арқылы жеке көздерден қаржыландыруға тиесілі болды⁸⁷. Сон-

⁸³ Smolentseva, A. (2012, October). Access to higher education in the post-Soviet States: Between Soviet legacy and global challenges. In Paper commissioned and presented at Salzburg Global Seminar, Session (Vol. 495, pp. 2-7)

⁸⁴ Дүниежүзілік Банктің деректері World Bank Open Data | Data

⁸⁵ OECD (2017). Higher Education in Kazakhstan 2017. Reviews of National Policies for Education. OECD Publishing, Paris

⁸⁶ Ruby, A., & Hartley, M. (2017). Parallel reforms: Nazarbayev intellectual schools and Nazarbayev University. *Pedagogical Dialogue*, (3), 31.

⁸⁷ OECD (2017). Higher Education in Kazakhstan 2017. Reviews of National Policies for Education. OECD Publishing, Paris.

дықтан, бұқаралық стратегияға сенетін университеттерде ұсынылатын білім беру қызметінің сапасын дамыту және жай ғана қолдау үшін ресурстар жетіспеді. Оған әсіресе жұмыс берушілер тарапынан арнайы сұраныс болмауы да себеп болды (төменде көрсетілгендей). Қаржыландыру тапшылығы, осылайша, оның сандық көрсеткіштерінің өсуіне пропорционалды түрде төмендеген білім берудің орташа сапасына тікелей әсер етті.

Орта білімнен кейінгі кәсіптік білім беру сапасының эволюциясын көрсететін тікелей деректер жоқ. Бірақ бұл жаңа түрде 2019 жылы Қазақстанда жүргізілген ЭЫДҰ ересек тұрғындарының дағдыларын зерттеу деректерінде көрсетіледі. Осы мәліметтерге сәйкес, Қазақстанда орта және кәсіптік орта білімнен кейінгі білімі бар респонденттердің дағдыларындағы алшақтық зерттелген елдер арасында аз болып шықты, ал Қазақстаннан келген 25-34 жастағы респонденттер жас респонденттердің білім деңгейінің жоғарырақ болуына қарамастан, 55-65 жастағы респонденттер сияқты сауаттылық, есептеу дағдылары мен технологиялық міндеттерді шешу дағдыларының орташа деңгейін көрсетті. Бұл ретте Қазақстанда бірінші кезекте университеттер бөлінісінде жоғары білімнен түсетін табыстың айтарлықтай біркелкі еместігі орын алады. Бұл өз кезегінде университеттер сапасының және олардың студенттерінің әлеуметтік-экономикалық мәртебесінің таралуын көрсетеді.

Тұтастай алғанда, халықаралық білім беру жүйелерін шартты түрде төмендегідей жіктеуге болады: алған мамандық болашақ жалақы үшін университеттің сапасынан гөрі маңызды және кері тенденция бар.

Біріншілері едәуір аз, бұл негізінен континентальды Батыс Еуропа елдері. Яғни, білімі аз нарықтық бағдарланған елдер негізінен мемлекет қаржыландырады, ал білімге қол жетімділік салыстырмалы түрде тең және аз дәрежеде адамның және оның отбасының әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне байланысты. Яғни, орта білімнен кейінгі білім – қоғамдық игілік болып саналатындар.

Екінші топқа іс жүзінде әлемнің қалған бөлігі кіреді. Онда мемлекеттік емес білім беру провайдерлерінің едәуір үлесі, мемлекеттік және жеке қаржыландыру арасындағы теңсіздік үшін бәсекелестік жоғары. Білім беру мекемелері сапасы жағынан бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. «Элиталық білім беру» феномені бар және дамып отырады, ал студенттің экономикалық болашағы көбіне оның қандай университетке тап болғанына байланысты, оның әлеуметтік-экономикалық шеңберін ескере отырып, мүмкіндік беріледі.

Бұл модельдердің әрқайсысының оң және теріс жақтары бар. Жалпы алғанда, бұл шартты жіктеу әлеуметтік әділеттілікке немесе экономикалық тиімділікке басымдық беру арасындағы классикалық экономикалық компромиссті (trade-off) көрсетеді. Деректер осы қоғамдық таңдауда Қазақстан екінші орынды таңдағанын байқатады: жұмысқа орналасу мүмкіндігі де, бастапқы жалақы да оқу құны неғұрлым жоғары бірнеше мемлекеттік емес университеттердің түлектерінде айтарлықтай жоғары⁸⁸. Демек, біз орташа сапаның төмендеу тенденциясымен оның сапасы арқылы анықталатын білім берудегі алшақтықтың өсу тенденциясы туралы айта аламыз. Бұл, бәлкім, соңғы жылдары динамикада байқалған білім беруден түсетін қайтарымның өсуінің баяулауы. Мұнай табысының әсерінен осы кезеңдегі қарқынды экономикалық өсуге қарамастан, 2016 жылы білім берудің қайтарымы 2002 жылмен салыстырғанда ерлерде 4-5%-ға, әйелдерде 2-3%-ға төмендеді, ал нақты жалақы ерлерде 500-600%-ға, әйелдерде 300-400%-ға өсті.

Экономикалық өсудің де, технологиялық прогрестің де, адами капиталдың сапасының да маңызды детерминанты – ғылымның дамуы.

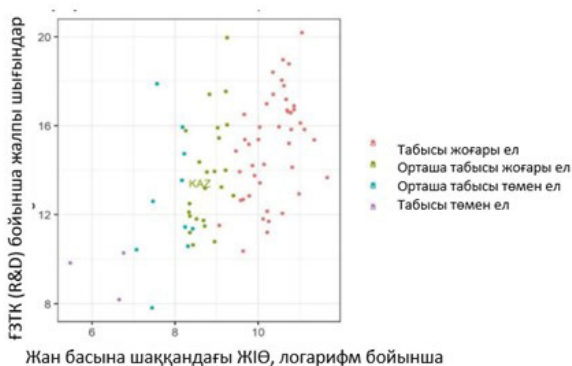
2-сурет әлемнің 80 елі үшін жалпы ҒЗТҚЖ шығыны мен жан басына шаққандағы ЖІӨ арасындағы корреляцияны көрсетеді.

⁸⁸ Kemelbayeva, S. (2020a). Access and returns to education in Kazakhstan (Doctoral dissertation, Newcastle University). Деректердің болмауына байланысты Назарбаев Университетінің түлектері бұл зерттеуде бағаланбаған

Корреляция коэффициенті өте жоғары және статистикалық маңызды (0.56, р-мәні = 6.485 е-08). Бұл корреляция, бәлкім, бұрынғыдай, екіжақты себеп-салдарлық байланысты көрсетеді: ҒЗТКЖ-ға қомақты шығысты жүзеге асыратын елдер ЖІӨ-нің есуін ынталандырады, бұл өз кезегінде ҒЗТКЖ шығынының динамикасын арттырады.

2-сурет.

Жан басына шаққандағы ЖІӨ және ҒЗТКЖ жалпы шығындары

Дереккөздер: ЖІӨ – Дүниежүзілік Банктің 2020 жылғы деректері; ҒЗТКЖ-ға арналған шығыстар мың долл. – UNESCO статистика институтының 2018 жылғы деректері⁸⁹

Ескерту: Екі көрсеткіш те логарифмдік функцияда ұсынылған.

Қазақстанды ЭЫДҰ-ға мүше дамыған елдермен және пост-коммунистік Чехия, Литва, Польша, Словакия республикасы, Словения және Ресей Федерациясы қатарлы 6 елмен⁹⁰ салыстыру тұрғысында – Қазақстанда білім беру жылдарының санынан түсетін табыс ең жоғары болып шықты: білім берудің бір қосымша жылы жалақыны 7-9%-ға арттырады, жоғары білім орта біліммен салыстырғанда жалақының өсімі орта есеппен 28-47%⁹¹.

⁸⁹ Кейінгі деректер қол жетімді емес.

⁹⁰ Hanushek, E. A., Schwerdt, G., Wiederhold, S., & Woessmann, L. (2015). Returns to skills around the world: Evidence from PIAAC. *European Economic Review*, 73, 103-130.

⁹¹ Kemelbayeva, S, Nurumov, K., Aituar, A. & Dysenbekova, Y. (2021). Economic Returns to Skills in Kazakhstan in the context of international comparisons. *Мемлекеттік басқару және Мемлекеттік қызмет*, 1 (80), 169-182.

Бұл ретте сауаттылықтан, есептеу және технологиялық дағдыларды меңгеруден қайтарым, керісінше, талданатын елдер арасында ең төмен болып шықты. Егер дамыған елдерде математикалық (есептеу) дағдылардың бір стандартты ауытқуға өсуі жалақыны орта есеппен 18%-ға, ал посткоммунистік алты дағдыларда – 8%-ға арттырса, Қазақстанда тек 6%-ға, ал математикалық дағдылардан (бірақ басқалардан емес) қайтарым ғана статистикалық маңызды болып шықты. Дағдылардың қайтарымы мемлекеттік секторда емес, экономиканың жеке секторында ғана байқалады. Бұл ретте, білім деңгейі мен дағдыларды меңгеруі бойынша екі «бірдей» қызметкерді салыстыруға мүмкіндік беретін неғұрлым күрделі әдіснаманы пайдаланған кезде, білім беру жылдарының санынан қайтарым жеке секторда да, мемлекеттік секторда да бірдей жоғары болады.

Мемлекеттік сектордағы қызметкерлерге білім берудің жоғары деңгейі (сандық көрсеткіш) және жеке сектордағы дағдыларды меңгерудің жоғары деңгейі (сапалық көрсеткіш) байқалған қайтарым үлгісінің нәтижесі: адамдар өздерінің бәсекелестік артықшылықтарына сәйкес жұмысты өздері таңдайды. Сонымен қатар компаниялар қызметкерлерді қызықтыратын сипаттамалары бойынша таңдайды (мемлекеттік секторда формальды көрсеткіштер күшті қол жеткізілген білім деңгейіне қойылатын талаптар, ал жеке сектор тиімділікке көбірек бағытталған).

Тағы бір қызықты нәтиже – Шығыс Еуропаның дамыған және посткоммунистік елдеріндегі дағдыларды меңгеру деңгейі мен қол жеткізілген білім деңгейі арасындағы күшті корреляция және Қазақстандағы осы көрсеткіштер арасындағы әлсіз корреляция. Мұның бәрі: А) Қазақстанда кәсіптік білім беру сапасы орта есеппен төмен және дағдыларды жақсартпайды; б) ел экономикасының неғұрлым күрделі құрылымы бар, ол көп жағдайда күрделі дағдыларды талап етпейді деген бұрын жасалған қорытындыларды растайды.

Қазақстандық еңбек нарығының да өзіндік ерекшеліктері бар:

◆ жасырын жұмыссыздық, оған үміттерін қанағаттандыратын жұмыс табуға деген үмітін жоғалтқан барлық адамдар кіреді (discouraged workers); әдетте, ол өзін-өзі жұмыспен қамту (ер-

кектерде) және экономикалық белсенділік (әйелдерде) ретінде жасырылады;

◆ жұмыспен қамту құрылымындағы өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың едәуір үлесі: реформалар кезеңінің басында өзін-өзі жұмыспен қамту экономиканың мемлекеттік секторында жұмыспен қамтудың қысқаруы және жеке секторда жаңа жұмыс орындарының жеткіліксіз құрылуы нәтижесінде пайда болды⁹². 2000 жылдардағы мұнай бумы бар экономика өскен сайын өзін-өзі жұмыспен қамту 22%-ға дейін төмендеді⁹³, бұл дамыған және бай елдердегі өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесінен екі есе көп (жалпы өзін-өзі жұмыспен қамту – кедей экономикалардың үлесі);

◆ жұмыспен қамтудағы бейресми сектордың жоғары үлесі (2010–2017 жж. орта есеппен 25,7%) өзін-өзі жұмыспен қамтығандар арасында (56%), сондай-ақ жалдамалы жұмыскерлер арасында (44%) және ресімдеу үшін төмен жеке ынталандырулар (зейнетақы және әлеуметтік жүйелерге сенімнің аз деңгейі. Жалдамалы еңбекті қорғаудың тиімді тетіктерінің болмауы – барабар ең төменгі жалақы, кәсіподақтар және т.б.); көптеген бейресми жұмыспен қамтылғандар қартайған кезде жинақ жасағысы келмейді немесе жасай алмайды, яғни олардың жұмыс қабілеттілігін жоғалтқан кезде мемлекет одан да көп әлеуметтік шығын мен әлеуметтік шиеленістің өсуіне тап болады;

◆ еңбек өнімділігінің төмендігі, әсіресе негізгі жұмыс беруші (білім беру, мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы) салаларда;

◆ салалар бойынша жалақыны күшті саралау, ең жоғары жалақы алатын салалар, әдетте, ең аз еңбекті қажет етеді (барлау-өндіру, IT, қаржы) және керісінше;

◆ экономиканың мемлекеттік секторының басым болуы – негізінен мемлекеттік меншік нысаны бар салалар – мемлекеттік

⁹² Verme, P. (2000). Transition, recession and labour supply in Kazakhstan (1990-1996). London School of Economics and Political Science (United Kingdom).

⁹³ ҚР ҰСБ деректері

басқару, білім беру, өнер және денсаулық сақтау – барлық жалдамалы жұмысшылардың үштен бірін тартады;

◆ экономиканың жеке секторы әлеуметтік қорғаудың жеткілікті деңгейін қамтамасыз етпейді. Көбінесе ауыр физикалық еңбекпен және оның зиянды жағдайларымен ұштасады. Дегенмен ол орташа алғанда төлемнің жоғары деңгейін ұсынады;

◆ өңірлер бойынша еңбекақы төлеудегі және мансаптық перспективалардағы саралау, ірі қалаларға ішкі көші-қон және урбанизация – нәтижесі (тұтастай алғанда, бұл үрдіс жалпы әлемдік);

◆ еңбек нарығын нақты мониторингілеу құралдарының тиімділігіне сұраныс.

Қазақстанда адами капиталдың әлеуетін пайдаланудың тиімділігінің жеткіліксіздігі ЭЫДҰ-ның ересек тұрғындарының дағдыларын зерттеу деректері негізінде есептелген қарапайым «меритократия коэффициентін» көрсетеді⁹⁴. Коэффициент – біліктілігі төмен мамандығы бар респонденттер дағды медианасының біліктілігі жоғары мамандығы бар респонденттер дағдысының төменгі дециліне қатынасы. Біреуден үлкен коэффициент, демек, «көк жағалардың» 50% сауатты, есептеу дағдылары, технологиялық есептерді шешу дағдылары ең аз қабілетті «ақ жағалардың» 10%-ға тең екенін білдіреді. Абсолютті меритократиямен мұндай жағдай болмауы керек, өйткені мұндай қоғамдағы неғұрлым қабілетті адамдар жоғары білім алып, жоғары білікті еңбекпен айналысуы керек. Бұл жағдайда «меритократия коэффициенті» 1-ден төмен болады.

Зерттеуге қатысқан елдердің ішінде ең жоғарғы коэффициент Қазақстанда – 1,2 деңгейінде болды. Бұл «көк жағалардың» 50%-ы ең аз қабілетті «ақ жағалардың» 10%-на қарағанда 20%-ға жоғары қабілет деңгейін көрсетеді дегенді білдіреді. Коэффициент Ресей мен Эквадорда біршама төмен, ал басқа елдерде әлдеқайда төмен (1-ден төмен емес).

Қоғамдық әл-ауқат тұрғысынан Қазақстан үшін мұндай нәтиже адамдардың қабілеттерін тиімсіз пайдалануды білдіреді. Мұ-

⁹⁴ Bandiera, O. (2020). The keynote speech on Inequality and the Misallocation of Talent at the UCL Economics Conference 2020

ның себептері, бәлкім, ұрпақтар арасындағы әлеуметтік ұтқырлықтың, жоғары білім сапасының төмендігі, бұл көбінесе кіре берістегі қабілетті адамдарды сұрыптамайды және шығу дағдыларын жетілдірмейді.

Адами капиталдың сапасы оның жұмыс орнында қалай пайдаланылатынына, жұмысшының қаншалықты қиын тапсырмаларды орындайтынына, жұмыс тәжірибесімен қаншалықты кәсіби өсетініне байланысты. Өз кезегінде, бұл қолданыстағы жұмыс орындарының сапасына және жұмыс беруші компаниялар құратын өнімдердің күрделілігіне байланысты. Қазақстанда бұл суретті түсіну үшін ЭЫДҰ-ның ересек тұрғындарының дағдыларын зерттеу нәтижелерінің сипаттамалық статистикасын қарастыруға болады. Онда респонденттерді тестілеуден өзге өте ақпараттық сауалнама енгізілген. Мысалы, «Сіз жұмыс орнында кем дегенде 30 минут ойлануға тура келетін қиын жағдайларға қаншалықты жиі тап болуыңыз керек?» деген сұраққа Қазақстаннан келген респонденттердің 73%-ы «аптасына бір реттен аз» десе, жартысынан көбі «айына бір реттен аз» деп жауап берген. «Сіз өзіңіздің қазіргі жұмысыңызда орындағаннан гөрі күрделі тапсырмаларды орындау дағдыларыңыз бар деп ойлайсыз ба?» деген сұраққа респонденттердің 90%-ы оң жауап береді.

Бұл 6050 адамнан тұратын іріктеме респонденттерінің субъективті өзін-өзі бағалауы ғана екенін ескерсек, сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі өздері атқаратын жұмыс үшін тым біліктіміз (overqualified) деп санайтыны. Бұл Қазақстанда орташа есеппен жұмыскерлердің өз жұмыс орындарында қаншалықты күрделі әрі әртүрлі міндеттерді орындайтыны туралы мәселені көтеруі мүмкін. Елдегі жұмысшылардың шамамен 40%-ы күрделі өнімдер шығаруға, технологияларды дамытуға және өз қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға инвестиция салуға бейім ШОБ секторында жұмыс істейді.

Бүгінгі таңда еңбек нарығы өте қиын кезеңдерді бастан өткеріп жатыр. Қазіргі тенденциялардың ішінде автоматтандыру, роботтандыру және бүкіл әлемдегі еңбек нарығын өзгертетін жасанды интеллекттің (AI) пайда болуын атап өткен жөн. Егер жақында ғана еңбек нарығына маманданған экономистердің

пікірлері мен болжамдары бір-біріне жақындаса, негізінен Асе-моглу мен Оутордың⁹⁵ іргелі теориялық еңбегіне сүйенсе, эм-пирикалық зерттеулер оларды растаса, онда жасанды интел-лекттің пайда болуы – дәл қазір болашақта еңбек нарығы қандай болады деген түсінікті де өзгертеді.

Авторлар жұмысының идеясы – алғаш рет қолданыстағы жұ-мыс орындарын белгілі бір дағдыларды қажет ететін тапсырма-лар жиынтығы ретінде қарастыруында. Сондай-ақ, осы негізде автоматтандыру/роботтандыру, аутсорсинг пен оффшорингке қатысты белгілі бір жұмыс орындарын болжайды. Атап айтқанда, олар негізінен біліктілігі орташа жұмыс күшінің жоғалу қаупінің жоғарылауын, қарапайым физикалық еңбек пен жоғары білікті интеллектуалды, шығармашылық жұмысты автоматтандыру қа-упінің төмендеуін болжайды.

Фрей мен Осборнның⁹⁶ эмпирикалық зерттеулері барысын-да осы теориялық тұжырымдарды бекітті. Америка экономика-сының мәліметтері бойынша, 702 американдық кәсіптің шама-мен 50%-ы жойылып кету ықтималдығы жоғары деп болжанды. Жасанды интеллекттің пайда болуы бұл көрсеткіштің артуына әкеледі. Өйткені жасанды интеллектпен алмастыру қаупі бар, мүмкін, жоғары білікті интеллектуалды және шығармашылық жұ-мыс, оның кейбір элементтерін қазір де толық алмастырады.

Алайда, бұл өзгерістер әлемде біркелкі болмайтынын атап өткен жөн. Қарабайыр экономикалық құрылымдары бар ел-дердің көпшілігінде технологиялық жетекші елдердегідей авто-маттандырудың бірдей деңгейін күту екіталай. Бұл технологи-ялар дамуының бастапқы деңгейінің төмендігімен және білікті мамандар мен менеджерлердің жетіспеушілігімен түсіндіріледі. Онсыз технологияларды өндіріс процесіне жаппай енгізу мүм-кін емес. Сонымен қатар жеке экономикалық агенттердің (ком-паниялардың, жұмысшылардың) алдында тұрған міндеттердің қарабайырлығымен, сондай-ақ роботтарды импорттау әлі де

⁹⁵ Acemoglu, D., & Autor, D. (2011). Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings. In *Handbook of labor economics* (Vol. 4, pp. 1043-1171). Elsevier

⁹⁶ Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How suscep-tible are jobs to computerisation?. *Technological forecasting and social change*, 114, 254-280.

қымбатқа түсетін адамдардың арзан еңбегімен түсіндіріледі. Көптеген компаниялар үшін бұл өте қымбат. Қазақстанда осының бәріне тиімділікке нұқсан келтіре отырып, мемлекеттік секторда жұмыспен қамтудың жоғары деңгейін және өндірістің ұсақ тауарлық сипатына байланысты роботтандыруға мүдделі емес ШОБ секторларда өзін-өзі жұмыспен қамтудың үлкен үлесін қосу қажет. Сондықтан, 1990 жылдардан бері әлем бастан кешіп келе жатқан технологияның қарқынды дамуы технологиялық дамыған байлар мен өзге елдер арасындағы алшақтықты одан әрі арттырады.

Қазақстанға әсер еткен қазіргі заманғы еңбек нарығының тағы бір қызықты үрдісі – гиг-экономика (gig-economy) деп аталатын өсім. Бұл – компания жұмысының бір бөлігі саналы түрде партаймға, фрилансқа немесе аутсорсқа ауыстырылатын, тиісінше экономикадағы жұмыспен қамтылғандардың бір бөлігі жұмыспен қамтудың осы ішінара түрлеріне ауысатын жағдай. Мұндай үрдісті пандемия күшейтті. Бұл өз кезегінде жергілікті еңбек нарығына әсер етеді. Мысалы, қашықтағы жұмыс форматына жаппай көшу халықаралық бәсекелестікті күрт күшейтті. Мысалы бұрын фирмалар қызметкерді жергілікті нарықта қарастырса, бүгінде шетелден келген қызметкерлер онымен бәсекелеседі. Кедей елдердің жоғары білікті жұмысшылары үшін – еңбек нарығының кеңеюіне, компаниялары үшін – ең жоғары білікті жұмыс үшін бай елдермен бәсекелес болуына мүмкіндік берді.

Тұрақтылықтың артып келе жатқан тенденциясы, сондай-ақ әлемдік өндіріс, сауда және нарық көрінісін өзгертетін саяси оқиғаларға байланысты Еуропа елдеріндегі «жасыл» ауысудың ықтимал жеделдеуі еңбек нарығына да әсер етеді. Атап айтқанда, позицияларының көпшілігі «экологиялық» трендке сәйкес келмейтін қазақстандық экспорт үшін тәуекелдер болжанады. Өйткені өндірісте дәстүрлі энергетикалық ресурстар пайдаланылады. Қазақстандағы экспорттық салалар еңбекті көп қажет етпесе де, жұмыспен қамтуға айтарлықтай әсер етпесе де, ЖІӨ-де айтарлықтай үлеске ие. Тұтастай алғанда экономикаға, елдің әлеуметтік өміріне әсер етеді.

3.3. Қиындықтарды мүмкіндіктерге айналдыру

Экономикалық, әлеуметтік және саяси дамудың қол жеткізілген нәтижелері негізінде қабылданған стратегиялық бағдарламаларды іске асырудың тиімділігін қамтамасыз ете отырып, Қазақстан әлемдік геосаяси және экономикалық трансформацияға негізделген сын-қатерлерді теңгерімді және орнықты дамуға қол жеткізу үшін жаңа мүмкіндіктерге айналдыра алады.

1) Мұнайдан кейінгі экономика құрылысына көшу

Қазақстан әртараптандырылған экономика құруы тиіс, бұл оның құрылымын қайта қарауды талап етеді. Алайда, мұнай кірісі мемлекеттік бюджеттің 40%-на тең болуына байланысты Қазақстан рента мемлекеті болып қала береді. Хазем аль-Баблауи анықтаған талаптарға сәйкес, мемлекет фискалдық саясаттың сыртқы рентаға тәуелділігі 40%-дан жоғары болған кезде рента күйінде болады, оның алушысы – Үкімет⁹⁷.

Қазақстан экономикасының мұнай рентасы ЖІӨ-нің 14,8%-на тең⁹⁸. Алайда, соңғы жылдары экономиканы «мұнай долларларын қайта өңдеу» есебінен мұнай емес секторын дамытуға қарай әртараптандыру әрекеттері айтарлықтай нәтиже бермеді. Қазақстанның негізгі экспорттық өнімі әлі де мұнай, ал экономика өнімділігі төмен болып қала береді.

Экспорттағы тауар тобы санының шектеулігіне жоғары бағдар беру көрші елдермен салыстырғанда Қазақстан экспорты – бір жағынан, бірнеше тауарға жоғары дәрежеде тәуелді екенін, ал екінші жағынан, азық-түлік жиынтығы тұрғысынан әлемдік экспорттың құрылымынан айтарлықтай ерекшеленетінін білдіреді.

Азық-түлік түрлерінің аздығы, жекелеген тауар позицияларын жеткізудің кемшілігі шикізаттық емес экспорттың өсу әлеуетін шектейді. Сондықтан Қазақстан экспортындағы басты проблема – мұнай мен мұнай өнімдерінің жоғары үлесінен гөрі шашыраңқы және кедей экспорттық себет. Салдарынан күрделі

⁹⁷ The Rentier State in the Arab World, 1987, p. 53.

⁹⁸ The World Bank Data.

тауарлардың экспортына көшу мәселесін шешу қиынға соғады. Өйткені экспорттық себеттің күрделенуі – экспортталатын тауарлардың біртіндеп күрделенуі арқылы жүреді.

Ұзақ мерзімді перспективада жалпы шикізаттық емес экспорттың өсуі және Қазақстанның экспорттық қоржынының күрделенуі әртараптандырудың болашақ әлеуеті бар стратегиялық салаларға (мысалы, химия, озық мұнай химиясы, жоғары технологиялық өндірістер) кіру есебінен мүмкін болады. Бұл болашақта заманауи технологияларды пайдалану қарқындылығы жоғары салалардың сыртқы нарықтағы бәсекелестігі үшін Қазақстандағы сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың құзыреттер базасын қалыптастыруға, компанияларға тәжірибе жинақтауға, технологиялық деңгейді арттыруға мүмкіндік береді.

Экономиканы әртараптандыру жөніндегі саясат сәтсіз болған жағдайда, қазақстандық қоғам «ресурстық қарғыс» салдарының күшеюіне тап болуы мүмкін. Мұндай диагноз мемлекеттің өзгеру мүмкіндігін төмендетеді. Билік құрылымдары адамдардың шектеулі тобының мүддесі үшін мұнай долларын пайдалануға мәжбүр болады. Бұл демократиялық қайта құрудың қатал циклін жасайды. Осылайша петрократия үлгілерін дамытуға жағдай жасайды деп саналады.

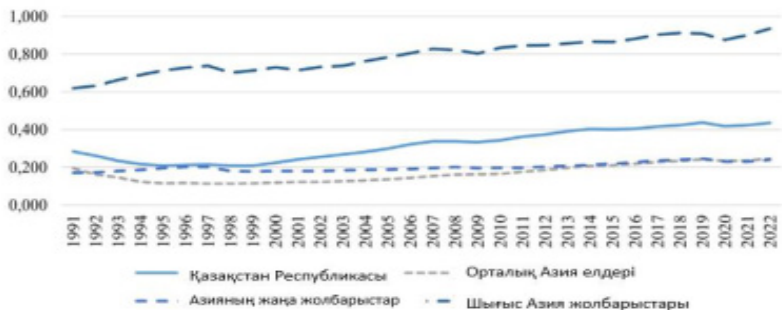
Соңғы жылдары экономиканы әртараптандыруды тежеу жалпы факторлық өнімділікті арттыру тетіктерінің болмауына байланысты. Қазақстан, әрине, экономиканың өнімділігі бойынша Орталық Азиядағы көшбасшы: жұмыс істеген сағатта ЖІӨ 29,08 долларға тең. Ал Тәуелсіздік кезеңінде бір жұмысшының өнімділігі бүкіл аймаққа қарағанда жоғары. Бұл ретте 1991 жылдан бастап АҚШ деректеріне қатысты көрсеткіш төмендеу сатысында болды және 1995 жылы 0,209 ең төменгі деңгейге жетті.

Содан бері бір қызметкерге шаққандағы өндіріс екі есеге өсті, бірақ 1997 жылы «Азия жолбарыстарының» орташа өнімділігімен бірдей болып қала береді. Атап айтқанда, ресурстарға бай Қазақстан ұсынған Орталық Азия мемлекеттерінің бір қызметкеріне шаққандағы орташа өнім 2020 жылы өзінің көрсеткіштері бойынша Оңтүстік Қазақстан облысының «дамып келе жатқан

бестігінің» орташа көрсеткішінен асып түсті. Шығыс Азиядағы - «азиялық жолбарыстар» деп аталатын елдер тобы (Индонезия, Вьетнам, Филиппин) (12-диаграмма).

12-диаграмма .

Еңбек өнімділігі АҚШ-пен (1,0) арақатынаста (бір қызметкерге шаққандағы өндіріс)

Дереккөз: Халықаралық еңбек ұйымының (ILO) деректері негізінде авторлардың есептеулері.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасының неғұрлым өнімді секторы - тау-кен өндіру өнеркәсібі болып қала береді. Айтпақшы, онда жұмыспен қамтылған халықтың шамамен 3%-ы еңбек етеді.

Экономиканың басқа секторлары қазақстандық экономиканың жетекші саласымен салыстырғанда өнімділігі төмен. Мысалы, ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істейтін бір адам ұлттық валютада қосылған құнды бүкіл өнеркәсіп секторына қарағанда 6 есе аз жасайды. Бұл ретте өнеркәсіпте ауыл шаруашылығы саласындағыдай көп жұмысшы жұмыс істейді. Оның тек 32%-ы ғана тұрақты жалдамалы жұмысшы болып саналады.

Ауыл шаруашылығындағы көрсеткіштердің өсуі жалпы факторлық өнімділіктің артуына байланысты емес, факторлардың жинақталу есебінен жүреді. Басқаша айтқанда, ауыл шаруашылығында өндіріс технологиялары мен басқару тәжірибелерін енгізуден гөрі капиталды көп қажет ететін жаңғыртуға, егіс алқаптары мен маусымдық және уақытша жұмыспен қамтылғандар санын көбейтуге баса назар аударылады.

Өнімділіктің төмендігі кәсіпорындардың, әсіресе экспорттық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігінің төмендігін көрсетеді. Мәселен, жұмыспен қамтылған ШОБ саны жұмыспен қамтылғандардың жалпы санының шамамен 40%-на тең. Оның 1,6 млн-нан астамы – жеке кәсіпкерлер. Алайда, Қазақстандағы ШОБ-тың құрылымдық ерекшеліктерін, атап айтқанда, көтерме және бөлшек саудада жұмыспен қамтылғандар санының үстемдігін (30,1%) ескере отырып, ШОБ-тың сыртқы сауда операцияларына қатысуы шамалы екенін атап өту маңызды. Өз кезегінде, дәстүрлі түрде өнім экспортына бағдарланған ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларында ШОБ-та жұмыспен қамтылғандардың жиынтық санының үлесі – 22%.

Мұның бәрі республикадағы ШОБ-тың экспорттық операцияларға қосқан үлесі ірі мұнай өндіруші және астық егуші кәсіпорындар мен сыртқы нарық арасындағы делдал ретінде қатысуынан туындайтын жалпы шикізаттық мамандандыруды көрсететінін жанама түрде байқатады. ШОБ тауарларының экспорты жалпы экспорттың тек 22%-на тең⁹⁹. Салыстыру үшін, ШОБ индустрияландырылған елдердің экспортына қатысуы көбінесе 50%-дан жоғары.

ШОБ профилінің тағы бір ерекшелігі – импорттық операцияларға қатысуы. Ол тұтыну тауарларын жеткізуден басқа, құрылыс, көлік және қойма сияқты экономиканың басқа секторларының дамуын қолдау үшін аралық тауарлар мен өнімдерді екелуге арналған.

Айта кетейік, 2021 жылы 2 млн-нан астам адам жұмыспен қамтылған шағын кәсіпорындардың төленетін корпоративтік табыс салығының (КТС) үлесі КТС түсімдерінің жалпы сомасының шамамен 32,1%-на немесе шамамен 1 301 млрд теңгеге тең. Шын мәнінде, бұл 2021 жылғы Мемлекеттік салық түсімінің жалпы сомасының 12%-ы. Өз кезегінде, бұл факт экономиканың мұнайдан өзге бөлігінің өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін тағы бір рет көрсетеді.

⁹⁹ Kazakhstan Country Strategy - 2022-2027, EBRD

Әлемдік экономикалық қауымдастықты әзірге алаңдата қоймайтын, алайда болашақта алаңдатарлық болжамдардың бірі – 2030 жылдардағы «келесі ұлы депрессияның» басталуы, содан кейін «құлдырау дәуірі» болуы мүмкін.

Болашақты дамытудың осындай сценарийлеріне деген көзқарасқа қарамастан, Қазақстан экономикалық өсудің өміршең моделін құруы қажет. Ол шикізат кірісіне тәуелділікті азайтып қана қоймай, сыртқы ортаны айқындайтын қазіргі заманғы үрдістердің логикасына жатуы тиіс.

Бұл ретте, елді қоршаған фонды айқындайтын сыртқы факторлар мен трендтердің қысымы жағдайында экономикалық саясат экономикалық өзгерістер жүргізу тұрғысынан мемлекеттік билік пен бүкіл халық үшін уәждеме факторы болуға тиіс.

Экономикалық саясаттың мақсаты – инклюзивті өсу, халықтың барлық тобының мүддесі үшін Қазақстан экономикасының жұмыс істеуі болуға тиіс. Мұндай көзқарас жоғары деңгейдегі стратегиялық жоспарлау құжаттарында көрініс табуы керек. Ол терең құрылымдық экономикалық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің «жетекші жұлдызына» айналғаны абзал.

Бұл ретте пайымдауды іске асыру процесінде сыртқы күйзелістерге ситуациялық реакциялар жүргізу және орнықты экономикалық өзгерістер жүргізу мақсатында алдын ала іс-қимылдарға бағдарлану керек. Сонымен қатар, даму үшін серпін жоғалту қаупіне байланысты мұнай бағасының 100 доллардан жоғарылауына деген үміттен бас тарту маңызды. Алайда мұнайдың қазіргі бағасы әртараптандыруды жүргізу үшін қосымша резервтер қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Географиялық ауқымы бойынша әлемнің 9-елінде экономиканы қалай әртараптандыру керек деген сұрақ туындайды. Қазақстан – күрделі және аласапыран тарихы бар ел. Оның санасында барлық реформаға деген сенімсіздік терең тамыр жайған. Бұл әртараптандыру міндеті үшін ең қиын кедергі болуы мүмкін. Сонымен қатар, халық мемлекет пен нарық арасындағы қаты-

настарды теңгерімге келтіру мәселелерінде монолиттілікпен ерекшеленбейді.

Қазақстанда посткеңестік ел ретінде тұтас бір ұрпақ қалыптасты. Оның жекелеген өкілдері әкімшілік-жоспарлы экономика идеяларында және мемлекеттің экономикаға араласуының барлық саласында өсті. Мүмкін, бұл жекелеген экономикалық бағыттарды мемлекет иелігінен алу немесе монополиялаудағы олқылықтар мен қиындықтардың болуын түсіндіреді.

Сонымен қатар, либерализация идеяларын қабылдау да Қазақстан экономикасы үшін де теріс салдарға әкелуі мүмкін. Экономиканы жаппай реттеу және мемлекет функцияларын шектеу идеясы қоғамдық инфрақұрылымның маңыздылығын елемеге және қоғамның әлеуметтік сұраныстарын жеткілікті көлемде қанағаттандыруға әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты экономиканы ұйымдастыру мен жұмыс істеудегі мемлекет пен нарықтың жеткілікті және тиісті рөлдерін белгілеу үшін зиялы қауымның кең ауқымы арасында ішкі пікірталастарды институционалды түрде жетілдіру қажеттілігі артып келеді.

Сонымен қатар, мұндай пікірталастар әлемнің қазіргі жағдайына, сондай-ақ жаһандық күн тәртібін қалыптастыратын келесі құбылыстарға бейімделуі керек: климаттың өзгеруі, сауда-экономикалық протекционизм, интеграциялық және кооперациялық қатынастар, төртінші өнеркәсіптік революция.

Сонымен қатар, өңірлік ұйымындағы ағымдағы елеулі экономикалық айырмашылықтар мен Қазақстандағы айырмашылықтарды мойындау маңызды. Мәселен, Оңтүстік аграрлық бағыттағы облыстарда тиімді жұмыс істейтін бір экономикалық саясат, мысалы, елдің өнеркәсіптік аймақтарында өзін нашар көрсетуі мүмкін.

Демек, республикамыздың облыстары бір-бірін толықтыратынын және бір-біріне тәуелді екенін ескеру маңызды. Нәтижесінде әр түрлі аймақтарға бейімделген, бірақ бір-бірін толықты-

ратын аймақтық экономикалық саясаттың салмақты құралдарын қолдану қажет.

Мұнайдан кейінгі (күрделі) экономиканың құрылысы мемлекет тарапынан да, жеке сектор тарапынан да негізгі капиталға елеулі инвестиция әкелуі мүмкін.

Инвестицияның негізгі көзі – банк секторы болуы тиіс. Мемлекет басшысы Ұлттық Банкке және Үкіметке банктік несиелендіруді қалпына келтіруге қатысты бірнеше рет тапсырма берді.

Банктердің экономикаға қатысуы бизнеске қосымша қаржылық левередж беруі керек. 2019 жылы Президент «соңғы бес жылда заңды тұлғаларға, сондай-ақ шағын және орта бизнеске кредит берудің жалпы көлемі 13%-дан астамға қысқарғанын» атап өтті. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында жауапкершілікті ауыстырудан бас тартудың және Үкімет пен Ұлттық банк арасындағы жұмысты жолға қоюдың маңыздылығы айтылды.

Мемлекет басшысы келесі баяндамаларында ақша-кредит саясатының ынталандырушы рөлін күшейтудің маңыздылығын айтты. Бұл ретте ақша-кредит саясатын құруда қаражаттың валюталық нарыққа ауысу тәуекелдеріне назар аудару керек. Бұл қаражатты алу немесе алыпсатарлық тетіктер арқылы экономиканы дамыту үшін қосымша проблемалар тудыруы мүмкін. Бұл өз кезегінде қосымша проинфляциялық факторлар тудырады. Осыған байланысты Қ. К. Тоқаев өзінің 2020 жылғы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл уақыты» Жолдауында валюталық алыпсатарлықты тоқтату қажеттігін атап өтті.

Инфляцияның өсуі аясында банктік несиелеу, бір жағынан, нарықтағы ақша массасының өсуіне серпін бере алады. Алайда, Қазақстан экономика өсу траекториясынан шығып кеткен және инфляция тәуекелдері ұлттық экономиканың одан әрі төмендеу қаупінен асып түсетін жағдайға тап болды. Осылайша, Президент өзінің 2022 жылғы «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Бе-

рекелі қоғам» деп аталатын Жолдауында экономиканы дамыту игілігі үшін банктік кірістердің жұмыс істемеу проблемасын тағы да атап өтті: «Қазақстанда шағын және орта бизнесті қаржыландыру үшін 42 миллиард долларға жуық қаражат жетіспейді. Сөйте тұра, банктерде триллиондаған теңге қаржы іс жүзінде экономикаға еш пайдасын тигізбей босқа жатыр»¹⁰⁰. Мемлекет басшысы қаржы реттеушісіне жаңа тәсілдерді енгізіп, икемділік пен тапқырлық таныту қажет екенін атап өтті.

2023 жылы Президенттің Жарлығымен «синдикатталған қаржыландыру және екінші деңгейлі банктермен бірлесіп қаржыландыру арқылы инвестициялық жобалар пулын іске асыру жөніндегі жол картасы» қабылданды¹⁰¹.

Ұлттық Банктің ақша нарығындағы операциялары бойынша ашық ұстанымы 3,6 трлн теңгеден асты. Олардың ішінде қысқа мерзімді ноталар, тікелей репо, депозиттік операциялар, депозиттік аукциондар бар. Осылайша, триллиондаған өтімділік іс жүзінде экономикаға жұмыс істемейді.

Заңды тұлғаларға берілетін несиелердің көп бөлігі қызмет көрсету секторына (көлік, байланыс, сауда және құрылыс) тиесілі. Өнеркәсіп пен АӨК үлесі небәрі 40% ғана.

Банктер 5 жылға дейін қысқа мерзімді қаржыландыруды ғана ұсынады. Банк секторында 10-15 жылға дейін өтелу мерзімі бар басым секторлардағы инвестициялық жобаларға несие беретін «батпан құйрық» жоқ.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қолданыстағы болжамы экономиканы кредиттеуді ЖІӨ-нің 20%-ы деңгейінде сақтауды көздейді. Мұнайдан кейінгі экономиканы құру үшін банктік несиелеуді ЖІӨ-нің 30%-на дейін арттыру қажет. Бұл ретте кредиттік

¹⁰⁰ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (akorda.kz)

¹⁰¹ Экономиканың нақты секторына кредит беруді кеңейту және халықтың шамадан тыс кредит алуын азайту жөніндегі шаралар туралы - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)

портфельдің негізгі бөлігі бизнес кредиттеріне және ипотекаға тиесілі болуы тиіс (13-диаграмма).

13-диаграмма.

Экономиканы кредиттеу көлемінің болжамы, ЖІӨ-ге %-бен

Дереккөз: авторлардың есептеулері

Осылайша, ақша-кредит саясатының өзгертілген режимі – пайыздық мөлшерлемені кезең-кезеңімен төмендетіп, теңге бағамының құбылмалылығы есебінен нақты секторға тұрақты әрі қолжетімді кредит беруді қамтамасыз етуі тиіс.

2) Кәсіпкерлікті дамыту басымдықтары

Нарықтық экономикалық жүйені құрудың негізгі факторларының бірі – кәсіпкерлікті қалыптастыру және дамыту. Кәсіпкерлік – қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуының қуатты қозғалтқышы.

ЭЫДҰ-ның «Қазақстандағы іскерлік ахуалды талдау» шолуына сәйкес¹⁰², жеке кәсіпкерлікті дамытуға экономикалық саясат пен басқару саласындағы бірқатар проблемалар кедергі келтіріп отыр. Олардың көпшілігі мемлекеттің экономикадағы рөліне, бәсекелестік мәселелеріне және нарықтық реформаларды жүргізу жылдамдығына, қаржыға қол жеткізуге, сыбайлас жемқорлыққа, инфрақұрылым мен дағдыларға қатысты.

ЭЫДҰ сарапшыларының пікірінше, Қазақстанда кәсіпкерлікті дамытудың басты міндеттерінің бірі – саясаттың әртүрлі салаларына – бәсекелестікке, фискалдық саясатқа, инвестицияға, білімге, қоршаған ортаға, еңбекке жауапты тұлғалардың жақсы үйлестіріліп, бір бағытта қозғалуын қамтамасыз етуі.

Жалпы республикада бизнесті құру және жүргізу үшін өте қолайлы жағдайлар жасалған: 2020 жылғы жағдай бойынша Қазақстан Дүниежүзілік банктің «Doing Business» жаһандық рейтингінде 190 елдің ішінен 25-орында болды.

2012 жылмен салыстырғанда Қазақстандағы іскерлік ахуалды жетілдіруде құрылысқа рұқсат алу, трансшекаралық сауда, несиелену және бизнесті бастау салаларында үлкен жетістіктерге қол жеткізілді.

Сонымен қатар, ұтымсыз әкімшілік шектеулерді төмендетудегі елеулі прогресті, пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялаудың арқасында банктік несиелендірудің салыстырмалы қолжетімділігін, халықтың шағын бизнес құруға дайындығын, жұмыспен қамтуды қамтамасыз етудегі ШОБ-тың жоғары рөлін, дамудың оң динамикасын оң факторлар ретінде атап өтуге болады.

Сондай-ақ, бейресми сектордың бәсекелестік қысымы мәселесі микрокәсіпорындар үшін ең өзекті және орта бизнеске салыстырмалы түрде әлсіз әсер ететінін атап өту маңызды. Ал сыбайлас жемқорлық, салықтық әкімшілендіру, реттеуші кедергілер, керісінше, микрокәсіпорындарға аз әсер етсе, орташа фирмаларға жиі әсер етеді.

Қазақстанда кәсіпкерлікті дамытудың стратегиялық басымдықтары мен міндеттерін мыналардан айқындауға болады:

◆ Жаппай кәсіпкерлікті дамытуға жәрдемдесу кезінде гранттық қолдау нысандарын кеңейтуге, адами капитал ағынына жәрдемдесу;

◆ Көлеңкелі айналымды қысқарту, инновациялық ШОБ мүддесі үшін үйлестірілген реттеуді дамыту жолымен бизнес-ортаны жақсарту;

◆ Жылдам дамып келе жатқан компанияларды қолдау, шағын бизнестен орта бизнеске көшудің «үздіксіздігін» қамтамасыз ету;

- ◆ Еңбек өнімділігін арттыру, технологиялық мешеулікті азайту;
- ◆ Өткізу нарығын кеңейту, ШОБ субъектілерін жаһандық құн тізбегіне қосу.

3) Ақша-кредит саясаты

2015 жылғы тамызда Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі (ҚРҰБ) инфляциялық таргеттеу (ИТ) режиміне көшті.

Инфляциялық таргеттеу пайыздық мөлшерлемелерді басқару арқылы инфляцияның нысаналы деңгейіне қол жеткізуді көздейді. Қазақстанда ИТ-ті қолдану тәжірибесі екіұшты нәтижелер көрсетті. Іс жүзінде ИТ тек пайыздық мөлшерлемелер арқылы ғана емес, сонымен қатар бағаларды, тарифтерді уақытша тоқтату және экспорт пен импортты реттеу туралы келісімдерге қатысты басқа да квази-нарықтық құралдар арқылы жүзеге асырылады. Өзгермелі бағамға көшу ұлттық валютаның ауқымды әлсіреуімен қатар жүрді. Бұл төлем балансында жинақталған диспропорциялардың және өзгермелі бағамға көшкенге дейінгі кезеңде ұлттық валюта бағамының артық нығаюының нәтижесі болды.

Теңге бағамының және тұтастай алғанда, Қазақстан экономикасының ресурстар экспорты мен әлемдік бағаның секірулеріне жоғары тәуелді жағдайда ақша-кредит саясатының инфляцияны тежеудегі тиімділігі шектеулі. 2015 және 2020 жылдары экономикалық құлдырау кезінде және бағамның қатты әлсіреген сәттерінде Ұлттық банк теңге бағамының төмендеуін шектеу үшін базалық мөлшерлемені көтеруге мәжбүр болды.

ИТ режимінің инфляцияға әсер ету тиімділігі қазіргі уақытта бірқатар құрылымдық факторларға байланысты әлсіреді. Ақша-кредит трансмиссиясы арналарының өткізгіштігі ішкі бағалардың әлемдік бағаларға, сондай-ақ импорттық тауарлардың бағаларына жоғары тәуелділігімен, қаржы нарығының жеткіліксіз дамуымен және салыстырмалы түрде жұмсақ фискалдық шектеулермен қазақстандық экономиканы долларландырумен шектеледі.

Экономикалық теорияда инфляциялық таргеттеудің әртүрлі баламалары қарастырылады. Мысалы, ішкі инфляция индикаторын таргеттеу немесе көп факторлы (гибридті) таргеттеу. Бұл формалар негізінен **«full-fledged inflation targeting»** толыққанды режиміне өту жолындағы өтпелі формалар (lite)¹⁰³ және экономикадағы құрылымдық шектеулер мен теңгерімсіздіктер жағдайында тәуелсіз ақша-кредит саясатын жүргізуге мүмкіндік береді. Мұндай трансформация инфляциялық таргеттеу режимін таңдаған көптеген елде (Жаңа Зеландия, Чехия) орын алды.

Ішкі инфляция индикаторының таргеттелуі тұтыну бағаларының индексінен сыртқы шоктардың (**domestically generated inflation**) тікелей әсеріне ең аз дәрежеде ұшыраған ішкі шығындардың өсуін көрсететін баламалы көрсеткішке ауысуды көздейді. Осындай ең көп таралған индикаторлардың бірі – базалық инфляция. Оның ең тұрақты бөлігін сипаттайтын инфляция индикаторы. Ол, әдетте, әкімшілік және маусымдық сипаттағы факторлардың әсерінен жекелеген тауарлар мен қызметтерге бағаның өзгеруін қамтымайтын тұтыну бағаларының базалық индексі негізінде өлшенеді.

Сонымен қатар, азық-түлік емес тауарларды тұтынудағы импорттың жоғары үлесіне байланысты Қазақстандағы базалық инфляция индексі валюта бағамының ауытқуына да қатты тәуелді болады. Бұл Ұлттық банк саясатының тиімділігіне әсер етуі мүмкін. Мұндай жағдайларда пайыздық мөлшерлемелердің жоғары деңгейі ұлттық валютаның тұрақтылығы үшін жеткілікті жағдайларды қамтамасыз етпейді, керісінше импортты алмастырудың тежегішіне айналады.

Ағымдағы жағдайларда таргет индикаторының (жалпы инфляциядан базалық немесе ішкі инфляцияға) ауысуы тұтастай алғанда экономикада, атап айтқанда Қазақстанның ақша-кредит саясатында жоғарыда келтірілген проблемаларды толық шешуге мүмкіндік бермейтінін атап өту қажет.

Таргеттеудің көп факторлы (гибридті) режимі экономика үшін салдардың кең спектрін ескере отырып, инфляция инди-

¹⁰³ Mark R. Stone, Inflation Targeting Lite. IMF Working Paper, WP/03/12.

каторымен қатар Ұлттық банкке ұлттық валюта бағамының күрт ауытқуы, тұтыну нарығындағы және жұмыспен қамту нарығындағы ахуал индикаторлары, активтердің құны және т.б. сияқты көрсеткіштерге қосымша қадағалау – тікелей немесе жанама әсер ету орынды екенін білдіреді.

Ұлттық валютаның тұрақсыз, экзогендік күйзеліске ұшыраған шикізат экспортына бағытталған экономикаларда оның күрт әлсіреуі инфляцияның жеделдеуін тудырып, инфляциялық белгісіздікті арттырады. Әрине валюта бағамы шоқтарының инфляциялық белгісіздікке әсері симметриялы емес. Ұлттық валютаның құнсыздануы – инфляцияны күту күшейеді, ал нығайту ауқымы бірдей болған жағдайда олар төмендейді. Сондықтан бағамның аса құбылмалылығы – инфляцияның тұрақты өсуіне әкеліп соқтырады әрі экономикаға қатысушылардың бағасын ғана емес, инвестициялық бағдарларын да төмендетуі мүмкін.

Республикалық бюджет кірісіндегі шикізат секторының мол үлесіне, оның төлем балансының ағымдағы шотына әсеріне байланысты құрылымдық теңгерімсіздіктер жойылғанға дейін Ұлттық банктің ақша-кредит саясатының неғұрлым қолайлы аралық режимі инфляцияны бірлесіп таргеттеу мен бағам динамикасына базалық мөлшерлеме бойынша шешімдердің әсері жеткіліксіз немесе жоқ болған жағдайларда валюта бағамының ауытқуларын тегістейді.

Шешім қабылдаудың көп факторлылығы күтудің белгісіздігін тудырады әрі оларды бекіту механизміне кедергі келтіреді. Интервенция тарту арқылы валюталық ауытқуларды күрт тегістеу – девальвациялық күтуді басуға мүмкіндік береді. Әрі валюталық тәуекелдерге байланысты шығынды азайтады. Нәтижесінде Қазақстан экономикасының долларсыздандырылуына ықпал етеді.

4) Мемлекеттің әлеуметтік қолдауы

Әлеуметтік қолдау қоғамдағы табыс теңсіздігін төмендетуде маңызды рөл атқарады. Ол халықтың аз қамтылған тобының базалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, барлық азаматтың лайықты өмір сүруіне жағдай жасауға бағытталған.

Дұрыс жоспарланған, тиімді әлеуметтік бағдарламалар бай мен кедей арасындағы алшақтықты азайтып, әлеуметтік әділеттілікке ықпал ету арқылы қоғамдағы кірістің біркелкі бөлінуіне ықпал ете алады. Алайда, бұл бағдарламалардың тиімділігі көптеген факторларға байланысты болуы мүмкін. Мысалы, тең қаржыландыру, дизайн тепе-теңдігі, адал әрі ашық басқару.

Қазақстанда халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету бойынша әлемде бар құралдардың көпшілігі қолданылады. Әсіресе көп балалы отбасылар үшін жәрдемақы түріндегі әлеуметтік қолдау – отбасылар үшін маңызды табыс көзі.

Балалар мен аналарға арналған жәрдемақы жүйесі көптеген төлемді қамтиды. Олардың кейбірі халық санаттары бойынша төленеді, ал басқалары кедейлерге бағытталған (табыс деңгейіне байланысты). Балалар мен отбасыларды әлеуметтік қолдау республикалық бюджеттен төленетін көмектің 6 түрін, Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан – 2 түрін қамтиды. Бұдан басқа, жұмыс істейтін әйелдер бір жылға дейінгі бала күтімі бойынша демалыста болған кезеңде міндетті зейнетақы жарналарын субсидиялауды жүзеге асырады.

Қазақстанның бюджет саясат жүйесінің әлеуметтік шығысы жыл сайын өсіп келеді. Шығыстың ұлғаюы – әуелі зейнетақы төлемдерінің ұлғаюына байланысты (зейнетақымен қамсыздандыруға арналған шығыс – бюджет шығысының ең көп үлесін алады).

Қазақстанда балалар мен көп балаы отбасылардың кедейлік қаупі жоғары болуына қарамастан, салыстырмалы түрде оларды әлеуметтік қамсыздандыруға жұмсалатын шығын аз.

Әлеуметтік жәрдемақы – АЕК пен жәрдемақы түріне байланысты ең төменгі жалақы негізінде есептеледі.

Бірқатар әлеуметтік жәрдемақының тепе-теңдігін бағалап, оларды бірнеше әл-ауқат шектерімен салыстыра отырып, отба-

сының қолайлы өмір сүру деңгейі үшін жәрдемақы жеткіліксіз деп қорытынды жасауға болады.

Мәселен, балаға біржолғы жәрдемақы үштен беске дейінгі ең төменгі күнкөріс деңгейі және республика бойынша орташа жалақының жартысына жуығы мөлшерінде ақшалай төлем береді. Мүгедек балаларды тәрбиелеуге арналған жәрдемақы ең төменгі жалақының 80%-дан астамына тең. Бірақ ата-ана алатын орташа табыстың тек 18%-ын ғана өтейді. Бала 1,5 жасқа толғаннан кейін оған күтім жасау бойынша ай сайынғы жәрдемақы ең төменгі күнкөріс деңгейінің 49-дан 76%-на сәйкес. Алайда ол елдегі орташа жалақының 7-10%-ын ғана өтейді (3-кесте).

3-кесте.

Балалары бар отбасылар үшін әлеуметтік жәрдемақылардың сәйкестігін талдау

Бала саны	1-3	4	1	2	3	4	-
	Бала туылған кездегі біржолғы мемлекеттік жәрдемақы		1,5 жасқа толғанға дейін бала күтімі бойынша ай сайынғы жәрдемақы				мүгедек балаларды асыраушы ата-аналарға, тәрбиешілерге берілетін жәрдемақы
Күнкөріс деңгейі (ҚД)	323,2	535,8	49,0	57,9	66,8	75,7	140,0
Азық-түлік тапшылығы (40% ҚД)	807,9	1339,5	122,5	144,8	166,9	189,2	350,0
Ең төменгі жалақы	187,3	310,5	28,4	33,6	38,7	43,9	81,1
Орташа жалақы	42,6	70,6	6,5	7,6	8,8	10,0	18,4

Дереккөз: ҚР ҰСБ деректері бойынша есептелген.

Бұл жәрдемақылар мемлекеттік деңгейде ресми түрде қажеттіліктерге сәйкес келетін соманы жабады. Алайда, балалардың қосымша шығынын жабу үшін жәрдемақы жеткілікті ме, жоқ па белгісіз.

Үй шаруашылықтарының кірісін жұмсау деректері отбасылар шығынының негізгі бөлігі – азық-түлік шығыны (50%-дан астам) екенін көрсетеді. Демек, отбасылар өз кірісін тек негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуге жұмсайды. Ал балаларға инвестиция салу үшін отбасы бюджетінің аз ғана бөлігі қалады.

Демек, қолдау жүйесін кеңейту және әлеуметтік төлемдерді бөлу тиімділігін арттыру туралы сұраныс сақталады. Жәрдемақы мөлшерін ұлғайту, сөзсіз, мемлекеттік шығынның едәуір өсуін талап етеді. Кедей емес отбасылардың осы ресурстарына қол жетімділіктің төмендеуін болжайды.

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеге сәйкес, әлеуметтік бағдарламалардың атаулылығы «қосу және алып тастау қателіктері» деп аталатындарға, жоғары әкімшілік шығынға, ал кейбір жағдайларда мотивацияның төмендеуіне – жұмыс іздеуге және олардың өмір сүру деңгейінің жоғарылауына әкелуі мүмкін.

Демек, мұқтаждықты ескере отырып, кедей халықты атаулы қолдау мен азаматтардың жекелеген санаттарына арналған бағдарламалар арасындағы оңтайлы теңгерімді қамтамасыз ету – теңсіздікпен күресудің негізгі міндеті болмақ.

5) Адами капиталды дамыту

Қазақстан технологияларды және адами әлеуетті белсенді дамытудың орнына, шикізат экспорты есебінен алынған табыстарға едәуір дәрежеде тәуелді экономикалық өсудің экстенсивті түрін пайдалануды жалғастырып келеді. Бұл тәсілдің кейбір шектеулері мен тәуекелдері бар, өйткені ол әлемдік экономикалық жағдайға өте тәуелді.

Экономиканың барлық саласында еңбек өнімділігінің өсуі есебінен адами капитал мен өз технологияларының сапасын жақсарту арқылы экономикалық өсудің қарқынды түрі ғана елді дамудың жаңа кезеңіне шығаруға, адамдардың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін ең оңтайлы рецепт.

Экономикалық даму стратегиясы инвестиция мен нәтижелердің ұзақ көкжиегі бар адами капиталға бағытталуы керек.

Білім берудің экономиканың нақты секторымен және оның нақты қажеттіліктерімен байланысын нығайту міндеті өте өзекті.

Сарапшылардың бағалауы бойынша, кадрларға деген барлық қажеттіліктің 80%-ға жуығы жұмысшы кадрларды (51%) және

біліктілігі жоқ жұмысшыларды (27%) талап етеді. Жоғары білімі бар мамандарға деген қажеттілік – 22% ғана.

Колледждерді дамытуға және жұмысшы мамандарды даярлауға баса назар аудару қажет. Міндетті түрде ерте кәсіби бағдарлау жүйесін енгізу керек. Сонымен қатар, білім беру сапасын басымдық беру, экономиканы жаңа жоғары өнімді жұмысшылар құруға ынталандыру маңызды.

6) Сыртқы экономикалық ынтымақтастық

Қазақстанның сыртқы экономикалық ынтымақтастығының негізгі салаларында байқалатын үрдістерді негізге ала отырып, сыртқы экономикалық қызметтің негізгі салалары бойынша орта мерзімді перспективаға болжам жасауға болады.

Экономикалық сыртқы сауда. Сыртқы экономикалық қызмет географиясын одан әрі әртараптандыру азиялық елдердің сауда серіктестері ретіндегі үлесінің үдемелі өсуімен жүзеге асырылатын болады. Олардың негізгілері – ҚХР, Үндістан, Түркия және Оңтүстік Корея. Сондай-ақ, Қазақстанның сыртқы сауда серіктестері ретінде Орталық Азия елдерінің рөлі артады.

ЕАЭО елдерінің рөлі Қазақстан тауар айналымындағы үлес салмағының шамалы ұлғаю үрдісімен экспорт бағасының ағымдағы конъюнктурасына байланысты шамалы ауытқуы бар тұрақты болады.

Қызметтік сыртқы сауда. Бұл салада тауар саудасында орын алатындарға ұқсас өзгерістер болады. Серіктестер арасындағы аумақтық байланыс факторының үлкен маңыздылығы көлік қызметтері мен сапарлар есебінен көрсетілетін қызметтер саудасында Қазақстанмен шекаралас мемлекеттер рөлінің неғұрлым қарқынды өсуіне де себеп болады.

Инвестициялық ынтымақтастық. Көптеген дамыған елдер тарапынан қазақстандық жобаларды инвестициялау көлемінің төмендеуінен көрінетін әлемдік экономикадағы дамыған елдердің позицияларының әлсіреуі – Азия мемлекеттерінің инве-

стициясының өсуімен өтелмейді. Бұл көбінесе шетелдік инвестицияларды тартудың негізгі орталығы болған Қазақстанның ірі мұнай кен орындарын игеру мүмкіндіктерінің сарқылуына байланысты.

Оларды игерудің негізгі кезеңдерінің аяқталуы соңғы он жылдықта Қазақстанға шетелдік инвестиция ағынының да, жинақталған инвестиция көлемінің де құлдырауы мен тоқырауына алып келді. Өндіруші секторда ауқымы бойынша Теңіз, Қашаған немесе Қарашығанақпен салыстыруға қабілетті жаңа жобаларды дамытудың осы кезеңінде жоқ болғандықтан, ауқымды инвестицияларды тарту процесін жандандыру шетелдік капиталдың қатысуымен ауқымды өндірістерді шикізаттық емес салаларда іске қосу негізінде ғана мүмкін болады.

Қазақстанның халықаралық инвестициялық ынтымақтастығы саласындағы ахуал перспективада он жыл бойы ірі мұнай жобаларының жай-күйімен айқындалатын болады. Олардың кеңею ықтималдылығы немесе дамуына байланысты қандай да бір өзге де шаралар (мысалы, мұнайды жеткізудің баламалы маршруттарын игеру) инвестициялар ағынымен сүйемелденетін болады. Әйтпесе ұзақ мерзімді перспективада мұнай секторы шетелдік жобалар ағынының драйвері болмайды. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы 2023 жылғы Жолдауында 2026 жылға қарай геологиялық-геофизикалық зерделеу алаңын кемінде 2 миллион 200 мың шаршы шақырымға жеткізуді тапсырды. Сирек металдар кен орындарын игеру басым міндеттердің бірі болуы тиіс.

7) Төмен көміртекті даму

ҚР Үкіметінің жоспарында 2050 жылға қарай ЖЭК және баламалы электр энергиясының үлесін электр энергиясын өндірудің жалпы көлемінің 50%-на дейін ұлғайту бар. Алайда IHS Markit болжамы анағұрлым нақты болып көрінеді. Оған сәйкес Қазақстандағы ЖЭК үлесі 2050 жылға қарай небәрі 20% ғана болады. Бұл ЖЭК тұрақсыздығына, энергожүйені интеграциялау тұрғысынан қиындықтарға, жеткізу тізбегі мен шығындардың

қолжетімділігіне, сондай-ақ 2030 жылдардың ортасында АЭС пайдалануға байланысты.

ЖІӨ-ге қатысты «жасыл» инвестиция қазір тау-кен металлургия кешеніне тиесілі инвестицияның жалпы көлемінде ұқсас үлесті талап етеді. Есептеулерге сәйкес, төмен көміртекті дамуға және барлық бағыт бойынша көміртегі бейтараптығына қол жеткізуге ықпал ететін технологияларға тартылған таза инвестиция – 610,0 миллиард доллар. Бұл жалпы жинақталған негізгі капиталдың 19,6%-ы¹⁰⁴.

Қазіргі уақытта инвесторлар инвестицияның «жасыл» портфолиосын қалыптастыру үшін, әлеуметтік жауапты бизнеске көбірек қызығушылық танытып отыр. Жасыл құралдарды енгізу – экологиялық және әлеуметтік мәселелермен тиімді күресуге көмектеседі. ОА елдері арасында негізінен Қазақстан ESG қаржыландыру саласында белгілі бір инфрақұрылымға ие. «Жасыл» қаржыландыру бүгінде тек тренд емес, инвестицияға деген сұраныстың негізгі драйвері. «Жасыл» құралдар мен «жасыл» қаржыландыру инфрақұрылымын дамыту – орнықты дамуға көшуде, әлеуметтік саланы қолдауда, төмен көміртекті дамуға ұмтылуда үлкен рөл атқаратынын атап өтуге болады¹⁰⁵.

Қазақстанда **«жасыл» облигациялар** 2020 жылдың тамызында «Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) қор биржасының сауда жүйесінде алғашқы борыштық бағалы қағаздар шығарылған кезде пайда болды. Қазақстан нарығында АХҚО-ның Climate bond Initiative (CBI) сарапшыларының басшылығымен әзірленген «жасыл» облигациялар жөніндегі қағидалары осы қаржы құралын реттейді. Олар «жасыл» облигациялар қағидаттарына, сондай-ақ климаттық облигациялар стандартына негізделген. Бұл құрал мен оның негізіндегі талаптар мен ұстанымдар ТМД елдеріне ғана тән¹⁰⁶. «Даму» қоры «жасыл» облигациялар-

¹⁰⁴ 2060 жылға дейінгі ҚР көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы

¹⁰⁵ ESG: тренд или необходимость? - новости Kapital.kz

¹⁰⁶ БҰҰДБ Қазақстанда алғашқы «жасыл» облигациялардың шығарылымын жүзеге асырды | United Nations Development Programme (undp.org)

дың алғашқы шығарылымына шамамен 500 мың доллар инвестиция тартты.

Бұдан басқа, әртүрлі сертификаттар, көміртегі және офсеттік қондырғылар сияқты **жаңа қаржы құралдары** да енгізілуі керек. Ол үшін құқықтық орта қалыптасып үлгерді: жаңа экологиялық кодекс қабылданды, эмитенттердің «жасыл» қаржыландыру қағидаттарына сәйкестігі туралы ақпаратты ашуын көздейтін «жасыл» облигациялар шығарылымын тіркеу қағидалары әзірленіп, енгізілді.

ЖЭК-тен басқа өндіріс саласында көміртегі бейтараптығына қол жеткізу жөніндегі жоспарларға ел халқының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатында маңызды рөл атқаратын газ саласын дамыту ықпал ететін болады. Жоспарларда, 2030 жылға қарай электр генерациясының шамамен 25-30%-ы газда немесе 33 млрд кВт*сағ-қа дейін болуы керек. Сонымен бірге газ қолдану – экономиканы толық декарбонизациялау жолындағы аралық және өтпелі кезең екенін ұмытпау керек.

Тағы бір жол сутегі өнеркәсібі мен сутегі энергетикасының дамуымен байланысты. Қазақстанда әзірге «жасыл» сутегімен байланысты ірі жобаларды іске асыру мүмкіндігі ғана зерттеліп жатыр. Қазіргі жағдайда ел жыл сайын қолданыстағы электр станцияларының қуатымен (7 ГВт) 1 млн тоннаға дейін электролиз әдісімен, негізгі қызметке нұқсан келтірмей, сутегі өндіруге қабілетті. Осы саланы одан әрі дамыту мақсатында 2022 жылы елімізде сутегі энергетикасы бойынша алғашқы отандық құзыреттілік орталығы құрылып, сутегі технологияларын зерттеу зертханасы іске қосылды. Сонымен қатар, сутегі өндірісін табанды жүзеге асыру үкіметтен де, бизнестен де, ғылыми қауымдастықтан да үлкен күш-жігерді қажет етеді.

Төртінші бөлім

ҚАЗАҚСТАН СЫРТҚЫ САЯСАТЫН- ДАҒЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАР: БАСЫМ- ДЫҚТАР, МІНДЕТТЕР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР*

*4.1. Турбуленттілік дәуіріндегі халықаралық қатынастар мен әлемдік тәртіптің өзгеруі ***

XXI ғасырдың үшінші онжылдығында қалыптасқан халықаралық қатынастардың жағдайы трансформациялық процестердің жеделдеуін көрсетеді. Алдағы он жылда контуры барған сайын айқын болып келе жатқан Ялтадан кейінгі әлемдік тәртіптің қалыптасуы жалғасады.

---

* Осы тарауды жазу кезінде 2023 жылғы 5-25 қаңтар аралығында ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ жүргізген «Қазақстанға трендтер мен әсер ету 2023-2033» сараптамалық сауалнамасы барысында алынған деректер пайдаланылды. Іріктеу ауқымы: 14 мемлекеттен 151 сарапшы, соның ішінде Қазақстан, Ресей, АҚШ, Түркия, Орталық Азия және Еуропа елдері бар.

** Осы бөлімді дайындауға қосқан үлесі үшін авторлар КИМЭП халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасының меңгерушісі Нығмет Ибаділдинге, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия институты директорының орынбасары Жәңгірхан Жаналтайға және халықаралық қауіпсіздік, геосаясат, өңірлік қауіпсіздік және өңірлік интеграция жөніндегі сарапшы Фарход Төліповке ұсынылған көзқарастары мен бағалаулары үшін алғыс білдіреді.

Әлемдік экономиканың ауырлық орталығының Азия мен Үнді-Тынық мұхиты аймағына ауысуы, Батыс пен Қытайдың стратегиялық бәсекелестігі, технологиялық және цифрлық революция – орта мерзімді перспективада әлемдік дамуды айқындайтын негізгі трендтер.

Жаһандық ойыншылар арасындағы қайшылықтар мен алшақтықтардың күшеюіне байланысты бұл процесс турбуленттілік пен геосаяси белгісіздіктің өсуімен қатар жүреді. Жаһандық державалардың қақтығыс қарсаңында теңдестірілген бәсекелестігі қолданыстағы қауіпсіздік жүйесі мен әлемдік экономиканың тұрақтылығы үшін ауқымды салдары бар халықаралық жүйенің айрықша белгісі.

Ялтадан кейінгі жаңа шындықтың анықтамалық нүктесі – 1999 жылғы Косово дағдарысынан 2014 жылы Ресейдің Қырымды қосуы арқылы 2022 жылы басталған Ресей-Украина қарулы қақтығысына жалғасқан ақаулық сызығы болды. Әлемдік қауымдастық бұл қақтығыстың барлық салдарын әлі бағалаған жоқ. Бірақ бүгінде ол халықаралық қауіпсіздік архитектурасында тектоникалық өзгерістер тудыратыны анық.

Геосаяси турбуленттіліктің маңызды белгісі – Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін **стратегиялық тұрақтылық жүйесінің бұзылуы**. Егер «қырғи қабақ соғыс» жылдарында күштердің жаһандық тепе-теңдігі әскери-саяси тепе-теңдікке және екі алпауыт державаның өзара кепілдендірілген жойылуына негізделсе, КСРО ыдырағаннан кейін жаһандық державалар арасындағы соғыстың болмауы деп түсінілетін стратегиялық тұрақтылық транспаренттілік пен болжамдылыққа сүйенді.

Ядролық қаруды таратпау және қарусыздану мәселелері бойынша кеңестік-американдық, кейінірек ресейлік-американдық өзара іс-қимыл нәтижесінде қалыптасқан стратегиялық тұрақтылықтың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – қару-жарақты бақылаудың халықаралық жүйесі. Алайда Ресей мен Батыс арасындағы **әскери-саяси қақтығыстың күшеюі қару-жарақты бақылаудың қазіргі күйінде ыдырауын** сөзсіз жақындатады.

1987 жылғы орташа және қысқа қашықтықтағы зымырандарды жою туралы шарттың күшін жойғаннан кейін, Ресей Федерациясы мен АҚШ арасындағы стратегиялық шабуыл қаруын одан әрі азайту және шектеу шаралары туралы келісім (SNV-3) қару-жарақты бақылау саласындағы екіжақты Кеңестік/ресейлік-американдық келісімдердің соңғысы болып қала береді. Алайда, шарт Ресей-Украина қарулы қақтығысының кепіліне айналады және Вашингтон мен Мәскеудің SNV-3 бойынша міндеттемелерді орындамағаны үшін өзара айыптаулары Ресей шартына қатысуды тоқтата тұруға әкелді. Қазіргі жағдайда қарусыздану мен қару-жарақты бақылау жаһандық державалар үшін сыртқы саяси басымдық мәртебесін жоғалтты. Сондықтан осы саладағы кез келген бастама бұғатталып, ядролық сынақтарға жан-жақты тыйым салу туралы шарттың күшіне ену перспективалары елеске айналады.

Нәтижесінде, «ұлы державалардың қарсыласу» логикасына оралу – дағдарыс кезінде шиеленісу ықтималдығын арттырады. Ал қолданыстағы бақылау режимдерінен бас тарту – қару-жарақтың жаңа жарысын тудырады.

Мәскеудің Беларусь аумағында тұрақты негізде тактикалық ядролық қаруды (ТЯҚ) орналастыру туралы шешімі НАТО тарапынан симметриялы жауап беру ықтималдығын арттырады. Мысалы, НАТО Польшада немесе басқа Шығыс Еуропа елдерінде ТЯҚ орналастыруы мүмкін. Әсіресе консультациялар мен ақпарат алмасу арналарының болмауынан ТЯҚ-ты кездейсоқ, рұқсатсыз немесе байқаусызда қолдану қаупі артады.

Сонымен бірге, қазіргі жағдайда жаһандық державалардың «қырғи қабақ соғыс» рухында бақыланбайтын, толыққанды қару-жарақ жарысын қайта бастауы екіталай сияқты. АҚШ пен Ресей Федерациясының стратегиялық және тактикалық қару-жарақ арсеналы өзара тепе-теңдікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ал ядролық әлеуетті одан әрі арттырудың нақты практикалық мәні жоқ. Ядролық күштерді жаңғырту жөніндегі қазірдің өзінде мәлімделген жоспарларды іске асыру екі ел үшін де айтарлықтай шығынға әкеп соғады. Сонымен қатар, орта мерзімді перспективада стратегиялық паритетті қамтамасыз ететін шарт-

тық-құқықтық базаны бөлшектеу тек АҚШ пен Ресейде ғана емес, Қытайда да ядролық технологиялар саласында сапалы артықшылыққа қол жеткізуге бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстары мен сынақтарды жандандыруы мүмкін.

Жаһандық державалар арасындағы саяси сенім вакуумы, шабуылдаушы қару-жарақтың түбегейлі жаңа жүйелерін реттеу жөніндегі шаралардың болмауы, ұзақ қашықтықтағы жоғары дәлдіктегі зақымдау құралдары мен ядролық және конвенциялық жабдықтардағы гиперсоникалық қарулар, сондай-ақ өлімге әкелетін автономды қару-жарақ жүйелері қарқынды дамыды. Жаһандық державалар арасындағы ұзақ мерзімді қолайлы келісімге келу перспективаларының төмендеуі салдарынан киберсфера мен ғарышты милитаризациялау қаупі артты. Барлық негізгі аймақтық державалар, соның ішінде Үндістан, Пәкістан, Жапония, Түркия, Иран, Сауд Арабиясы, т.б. тиісті әскери-техникалық және экономикалық мүмкіндіктері бар мемлекеттер әскери қуатты арттыруға күш салуы мүмкін. Корей түбегін ядролық қарудан тазарту жөніндегі дипломатиялық процесс біртіндеп жойылып, Пхеньян өзінің ядролық-зымырандық әлеуетін жетілдіруді жалғастырады. Иранның ядролық бағдарламасы бойынша жаңа келісімге қол жеткізу әрекеттері Таяу Шығыстағы шиеленісті ушықтыруға ықпал етеді.

Қалай болғанда да, халықаралық қатынастар жүйесі ерте ме, кеш пе турбуленттілікті жеңіп, реттелген күйге оралады. Бірақ бұл алдағы онжылдықта бола ма, жоқ па, оны болжау қиын. Әлемдік тәртіп өзгергеннен кейін қатысушылардың жаңартылған құрамымен және өзгертілген форматта болса да, стратегиялық тұрақтылық халықаралық қатынастардың орталық атрибутына айналады.

Жақын болашақта ядролық қару әлемдік аренада тежеудің негізгі құралы ретінде өзінің маңыздылығын сақтайды және жаһандық державалар қаруды бақылау – халықаралық қауіпсіздік архитектурасын нығайтудың ажырамас элементі екенін тағы да түсінеді. Оның үстіне, бұл жаһандық державалар арасындағы қауіпсіздік диалогының маңызды бөлігі ретінде қару-жарақты бақылаудың дәстүрлі режимдерін қалпына келтіру мен жаңа

құру процесі олардың арасындағы сенімді қалпына келтіру мен қарым-қатынастарды қалыпқа келтіру үшін драйвер бола алады. Тағы бір нәрсе, стратегиялық қару-жарақты бақылау жүйесі бойынша келіссөздерге көпжақты сипат беру әрекеті, ең алдымен, Қытай тарапынан қарсылыққа тап болады.

Қалай болғанда да, оң дипломатиялық тәсілдерді таңдау – ашық әрі сындарлы негізде өзара стратегиялық диалог орнатуға мүмкіндік береді. Бірақ қару-жарақты бақылау аясы енді қалыптаса бастаған кезде жаңа жүйе құру ұзақ уақытты алады. Іс жүзінде жаһандық державалар 1960 жылдардағы позицияларға оралады. Тек сонда ғана қатысушылардың құрамы мен келіссөздердің кең ауқымына байланысты тапсырма неғұрлым күрделі әрі орындалуы қиын болады. Өз кезегінде Қазақстан ядролық қарусыздану, қару-жарақты таратпау және бақылау саласындағы белсенді саясаттың жақтаушысы болып қала бермек. Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдаудағы қалыптасқан регрессияны кері қайтару мақсатында Астана ядролық қатерді азайтуға және ядролық қарудан азат әлемге ілгерілетуге бағытталған жаңа бастамалармен сөз сөйлеуді жалғастырады. Қажет болған жағдайда Қазақстан қару-жарақты бақылаудың жаңа архитектурасы бойынша келіссөздер жүргізу алаңы ретінде әрекет ете алады.

Жақын болашақта **АҚШ** басқа державалардың бәсекелестігінің артуына қарамастан әлемдегі жетекші экономикалық және әскери державаның рөлін сақтайды.

Осы онжылдықта АҚШ-тың Азиядағы, оның ішінде Орталық Азиядағы саяси және экономикалық белсенділігінің жаңа форматына қатысты таңдау жасауы керек. Алдағы жылдары АҚШ-тың негізгі сыртқы саяси белсенділігі мен қомақты қаржысы Қытаймен жүйелі бәсекелестікке, Батыс пен Ресей арасындағы қатынастардағы саяси дағдарысқа, ЕО мен НАТО-ға кіруге дайындалып жатқан соғыстан кейінгі Украинаның қалыптасуына бағытталатын болады.

Орталық Азияның ең жақын көршілері – Ресей мен Қытайды тежеу саясаты Вашингтонды «С5+1» платформасына көбірек назар аударуға итермелейді. Бұл платформа қызметіндегі жаңа

кезең оны одан әрі институттандыру міндеттерімен байланысты болады.

Орталық Азиядағы ықпал үшін геосаяси бәсекелестіктің маңызды факторы – Батыстың шоғырлану үрдісі мен трансатлантикалық әріптестіктің қалыптасқан дәстүрі мен құндылық көзқарастарының жақындығы ықпал ететін АҚШ пен **Еуропалық Одақтың** халықаралық аренадағы позицияларды үйлестірудің неғұрлым тығыз деңгейі болады¹⁰⁷.

Орта мерзімді перспективада ЕО мен Қазақстан ынтымақтастығының серпіні мен қарқындылығы жаңа сапаға ие болады. Әрине, ЕО-ның Қазақстан мен Орталық Азияға деген қызығушылығы күшейе түсетіні белгілі.

Біріншіден, ЕО-ның Орталық Азиядағы саяси және экономикалық белсенділігі Ресей мен Қытайдың аймақтағы өсіп келе жатқан ықпалын теңестіруге ықпал етеді. Бұл перспективаның нақты негізі бар. Себебі ЕО салыстырмалы түрде қалыпты позицияларға ие. Бұл оны әртүрлі тараптар үшін қолайлы геосаяси ойыншы әрі сауда-экономикалық серіктес етеді. Сонымен қатар, ЕО-ның Орталық Азияда орнығуы Брюссельдің қолдауына ие «ЕО стратегиялық автономиясы»¹⁰⁸ идеясы аясында Еуроодақтың жаһандық рөлі мен дербестігін күшейту логикасына сәйкес келеді.

Екіншіден, Брюссельдің қызығушылығы Қазақстанның шикізаттық және энергетикалық ресурстарына қолжетімділіктен туған. Бұл ЕО-ның ресейлік жеткізілімдерге тәуелділігін төмендету үшін маңызды. Болашақта бұл ЕО-ның Қазақстан экономикасының тиісті салаларына инвестиция қарқынының сақталуына немесе тіпті ұлғаюына әкеледі¹⁰⁹. Демек, ЕО Қазақстанның жетекші сауда және инвестициялық серіктесі мәртебесін сақтайды.

¹⁰⁷ Munich Security Report 2023 | Revision | Zusammenfassung (securityconference.org).

¹⁰⁸ Niklas Helwig. EU strategic autonomy. A reality check for Europe's global agenda. FIIA, Working paper. #119. October 2020. Retrieved at: https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2020/10/wp119_statagic_autonomy-2/pdf

¹⁰⁹ 2022 жылғы 8 қарашада Қазақстан мен ЕО тұрақты шикізат, батареялар және "жасыл" сутектің құн тізбегі саласындағы өзара түсіністік және стратегиялық әріптестік туралы Меморандумға қол қойды. Retrieved at: https://single-market-economy.ec.europa.eu/system/files/2022-11/eu-kaz-mou-signed_en.pdf.

Үшіншіден, ЕО мен Қытайдың сауда қатынастары орта мерзімді перспективада әлемдік экономиканың драйверлерінің бірі болып қала береді. Қытай мен ЕО-ның Орталық Азиядағы көлік желісін дамытудағы мүдделері бір-біріне сай. Брюссель Бейжіңмен және Астанамен көліктік-логистикалық ынтымақтастықты арттыруға мүдделі¹¹⁰.

Сонымен қатар, Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» инфрақұрылымдық-инвестициялық бастамасы аясындағы жобалары ЕО-да пікірталас пен алаңдаушылық тудырды¹¹¹. Оған сәйкес Брюссель Қытайға қатысты¹¹² саясатын қайта қарауға, Үнді-Тынық мұхиты нарығында жаңа мүмкіндіктер ашуға деген ұмтылысын қарастыру керек¹¹³.

Осы стратегия аясында көпжақты ынтымақтастық үшін маңызды бағыттардың бірі – ЕО ұсынған «жаһандық қақпа» (Global Gateway) жобасы. Көптеген адам Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасына жауап ретінде қарастыратын бұл бастама Брюссель қамқорлығымен Қазақстанда инфрақұрылымдық жобаларды ілгерілетуде ЕО-ның барлық қолда бар құралдары мен ресурстарын біріктіруге арналған¹¹⁴.

Төртіншіден, 2020 жылы Еуропалық Одақтың Қазақстанмен кеңейтілген әріптестігі мен ынтымақтастығы туралы Келісім күшіне енді¹¹⁵. Бұл құжат ЕО мен оның мүше елдерінің Қазақстанмен ынтымақтастығын дамытудың жаңа, неғұрлым жетілдірілген кезеңіне, әсіресе сауда мен инвестицияларды дамытуға жәрдемдесу, сот төрелігі мен ішкі істер, экономикалық және қаржылық ынтымақтастық, энергетика және көлік, қоршаған орта және климаттың өзгеруі, жұмыспен қамту және әлеуметтік саясат, мәдениет, ғылыми-зерттеу жұмыстары, т.б. салаларға шығуына негіз болды..

¹¹⁰ ЕКДБ Орталық Азия мен Еуропа арасындағы тұрақты көлік байланысын зерттейді (ebrd.com)

¹¹¹ China's Belt and Road Has Turned It Into Debt Collector (foreignpolicy.com)

¹¹² EU rings alarm bell on China – but isn't sure how to respond – POLITICO

¹¹³ EU and the Asia-Pacific Region: Time to run together | EEAS (europa.eu)

¹¹⁴ Стратегия ЕС в Центральной Азии: прогноз на 2022 год | Евразия эксперт (eurasia.expert)

¹¹⁵ Enhanced Partnership and Cooperation Agreement between the European Union and the Republic of Kazakhstan (europa.eu).

Бесіншіден, ЕО-ның «нормативтік күш» имиджіне сәйкес келуге деген ұмтылысы Брюссельдің сыртқы саяси стратегиясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. «Нормативтік күш» тұжырымдамасын кандидат елдерге, көрші елдерге және еуропалық дипломатия диалог жүргізетін елдерге тарату – ЕО-ның жалпы сыртқы саясаты мен қауіпсіздік саясатының басты мақсаттарының бірі. ЕО-ның Қазақстанға қатысты сыртқы саяси стратегиясы еуропалық құндылықтарды ескере отырып құрылатын болады¹¹⁶.

Сонымен қатар, ЕО мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық орта мерзімді перспективада осындай ынтымақтастық үшін мүмкіндіктер мен сын-қатерлерді, болашақтағы ынтымақтастықтың деңгейі мен ауқымын айқындайтын факторлардың күрделі өзара іс-қимылына байланысты болады.

Жаңа жаһандық шындықта Қытайдың халықаралық ұстанымдарының күшеюі жалғасады. Ол өзінің ұлттық мүдделерін қатаң қорғай отырып, АҚШ мүмкіндіктер шегін бұрынғыдан да белсенді сынады.

2022 жылғы қазанда ҚХР-ның қазіргі басшысы Си Цзиньпин ҚКП ОК-нің Бас хатшысы болып үшінші рет қайта сайланды. Ал 2023 жылғы наурызда ҚХР Төрағасы өкілеттігін келесі бес жылдық мерзімге бекітті. Бұл елдің ішкі және сыртқы саясатындағы сабақтастықты сақтауды білдіреді.

Қытай басшылығы өзінің тарихи миссиясы мен ең маңызды мақсаты ретінде қытай ұлтының ұлы жаңғыруын жүзеге асыруды қарастырады. Қытай социализмді сақтау мен дамытудың идеологиялық бағытын дәйекті ұстану ерекшелігімен ел экономикасын жаңғырту мен мемлекетті, оның ішінде елдің қарулы күштерін нығайтудың ауқымды міндеттерін тұжырымдайды. 2022 жылдың қазан айында өткен ҚКП-ның XX съезі ҚХР-дың саяси жүйесін терең өзгертуге, елдің жаңа дәуірге түпкілікті кіруіне беталысты бекітті¹¹⁷. Ел басшыларының сөздерінде ҚХР бейбітшілікті

¹¹⁶ Юраев Э., Мұраталиева Н. ЕО-ның Орталық Азиядағы стратегиясы. Жаңа стратегияны сәтті жүзеге асыруға. - <https://library.fes.de/files/bueros/bischkek/16167.pdf>

¹¹⁷ Полный текст доклада 20-ому Всекитайскому съезду Коммунистической партии Китая (fmpcc.gov.cn)

жақтайтын және көмекке мұқтаж адамдардың мүдделерін қорғауға дайын «қуатты мемлекетке» айналады деген сөздер қатты айтыла бастады.

Қытай күш-жігері әскери-теңіз күштерін нығайтуға, ірі теңіз державасына айналуға бағытталған. Саяси салмақ пен «теңіз мүмкіндіктерін» арттыру Қытайға іргелес акваторияда көш-басшылық позицияға өтініш беруге, АТА-дағы теңіз нысандары желісін біртіндеп кеңейтуге көмектесетін сияқты.

Аймақ елдерінің даулы аумақтарына өз юрисдикциясын бекітуге деген ұмтылысы оған басқа жаһандық державаларды тарта отырып, өңірлік шиеленістің өсуіне ықпал ететін болады. Дамудың күштік векторы алатын қарама-қайшылықтардың жинақталуы жалғасып жатыр.

АҚШ алдағы жылдары Қытайдың басты серіктесі әрі антагонисі болып қала береді. Қытай ол үшін ең маңызды аймақтарда (АТА, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия) «АҚШ факторын» төмендетуге мүдделі. Осыған байланысты АҚШ пен Қытай арасындағы шиеленістің күшеюі Тайваньның мәртебесі туралы мәселеге, Тайвань бұғазындағы соғысқа қатысты алаңдаушылық күшейе түсті.

Бірақ қарсыласу қаншалықты күшті болса да, жақын онжылдықта тікелей қарулы қақтығыс бола қоюы екіталай. Сонымен бірге Қытай Тайвань «Отанына оралмаса», саяси тәуелсіздігін жоғалтатын әрі бірқатар бағыт бойынша Бейжіңге тәуелді болатын нәтижеге жетуге тырысады.

Қытай құрлық елдерінің ауқымды инвестиция мен инфрақұрылымдық жобаларға қарсы мүдделілігіне сүйене отырып, Африкада өз белсенділігін арттыруды жалғастырады. Қытайдың Орталық және Оңтүстік Америка елдерімен саяси және экономикалық байланыстарды нығайту жөніндегі күш-жігері жаңа серпін алады.

Алдағы онжылдықта Қытайдың жаһандық геосаяси және идеологиялық күшке айналу үрдісі айқынырақ болады. Қытай үшін әлемдегі, әсіресе оңтүстіктегі жаһандық негізгі инвестор ретінде ғана емес, сонымен қатар әлемге өркениетті дамытудың

балама жобасын ұсынуы өте маңызды. Қытай әмбебап, либералды құндылықтар жоқ деген доктринаны ұсынады, бірақ әрқайсысы өзінше ерекше мемлекеттік жобалардың алуан түрлілігі бар. Бұл тұрғыда Қытай жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру ережелерін әртараптандыруға тырысады. Тарихқа деген көзқарасын ұсына отырып, өзінің мағыналы интеллектуалды процестерін жасайды. Осылайша, өзгермелі әлемде Қытай өзгерістердің, соның ішінде идеялар саласындағы негізгі субъектіге айналады¹¹⁸.

Батыс санкциялары сансыратқан Ресей халықаралық аренада экономикалық дамудың жаңа мүмкіндіктерін іздеуі керек. Мәскеу батысқа қатысты өзінің сыртқы саяси стратегиясын белсенді түрде қайта қарау сатысында. Ол экономикалық белсенділік орталығын Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріне ауыстыра бастады. Аймақтық процестердің жаңа динамикасын Ресей жариялаған шығыс пен оңтүстікке бұрылыс белгілейді.

Қатар дамып келе жатқан АҚШ-Қытай бәсекелестігі аясында Ресей мен АҚШ арасындағы қатынастардың шиеленісуі – Ресей мен Қытай арасындағы стратегиялық серіктестіктің нығаюына ықпал етеді. Алайда, оның әскери-саяси және экономикалық салалардағы Қытай мүдделерімен анықталған шегі болады¹¹⁹. Пекин позициясына әсер етудің шешуші факторлары – ұжымдық Батыс елдерімен сауда және инвестициялық ынтымақтастық параметрлері, Ресейдегі Қытай бизнесінің артықшылық шарттары, ҚХР-ның ресейлік шикізат ресурстарына қызығушылығы, Дүниежүзілік мұхиттағы күшінің ҚХР-РФ бірлескен проекциясы, ішкі жағдай болуы мүмкін. Мәскеу үшін Бейжіңмен стратегиялық серіктестіктің маңызды мәселелері Қытайдың өсіп келе жатқан экономикалық кеңеюі жағдайында өзінің экономикалық қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтау болады. Ресей Федерациясы мен ҚХР мүдделерінің алшақтығы екі жақ үшін геостратегиялық құндылығы бар Орталық Азияға да әсер етуі мүмкін¹²⁰.

¹¹⁸ Chinese thinkers debate their country's future. Davis Ownby. Le Monde diplomatique. January, 2023.

¹¹⁹ russlandanalysen428.pdf (laender-analysen.de)

¹²⁰ Perovic J., Zogg B. Russland und China: Potential der Partnerschaft. Retrieved at: https://www.researchgate.net/publication/337211617_Russland_und_China_Potential_der_

Ресей мен Қытай көп полюсті әлемді қалыптастыруға және батысқа бағытталған модельдер мен халықаралық жүйе институттарын қайта қарауға деген ортақ ұмтылысты біріктіреді, бұл олардың Қазақстандағы Батыс елдерінің саясатына қатынасында айқын көрінеді. Батыстағы жаңа геосаяси жағдайларда Ресейді саяси қолдау мен санкцияларды айналып өтуге мүмкіндік бере отырып, Қытай Ресей экономикасы мен әскери-өнеркәсіптік кешен секторларына тереңірек ене алады деп қорқады. Онда ол әуелі Кремльдің шектеулеріне тап болды. Сарапшылардың бағалауы бойынша, ҚХР Ресейдің әскери-техникалық ынтымақтастық саласындағы үстем сыртқы серіктесі бола алады. Ал Ресей Федерациясы мен бірлесіп әзірленген озық әскери технологиялар Қытайдың әскери әлеуетін айтарлықтай күшейтуді қамтамасыз етеді¹²¹.

Егер Ресей-Украина қарулы қақтығысы ұзақ уақытқа созылып, Ресейдің едәуір ресурстары соғыс қимылдарын жүргізуге тартса, жаһандық әрі аймақтық өлшемдерде Ресей геосаяси және экономикалық мүмкіндіктері белгісіз кезеңге айтарлықтай кедергіге тап болуы мүмкін.

Ресей жақын болашақта Қазақстанның ең жақын стратегиялық серіктесі болып қала береді. Екі елді жалпы шекараның 7,5 мың шақырымы байланыстырады. Бұл қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өзара тәуелділікті анықтайды.

Ресей экономикасы сыйымдылығы, қолжетімділігі, төлем қабілеттілігі және логистикасы (ЕАЭО-ға қатысуды ескере отырып), сондай-ақ азық-түліктен бастап жоғары қайта бөлінген өнімге дейінгі тауарлардың кең ассортиментін жеткізетін жетекші экономикалық әріптесі тұрғысынан Қазақстан үшін ыңғайлы нарықтық маңызын сақтайды.

Екі елде де табиғи ресурстардың бай қоры бар. Мұнай, газ, көмір, уран, алтын және басқа да шикізат түрлері – экономика-

¹²¹ Gorenburg D., Schwartz P., Weidelich B., Wishnick E. Russian-Chinese Military Cooperation. An Increasingly Unequal Partnership. Retrieved at: <https://www.cna.org/reports/2023/05/russian-chinese-military-cooperation.pdf>.

ның түрлі саласында кең кооперациялық байланыстарды дамытудың негізі.

Өңірлік ынтымақтастық және қауіпсіздік құрылымдары аясында Қазақстан–Ресей ынтымақтастығы жалғасын табады. Алдағы онжылдықта екі елге Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын (ТМД), ЕАЭО-ны және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартты ұйымын (ҰҚШҰ) реформалау және жаңа шындыққа бейімделу бойынша үлкен жұмыс күтіп тұр.

Қазақстанның Ресей саясатындағы рөлі – Орталық Азиямен және ол үшін әлеуетті трансшекаралық сын-қатерлер мен тәуекелдер туындайтын өңірлермен байланыстырушы буын ретінде артады.

Қазақстан үшін қауіптердің қатарында Ресей-батыс және АҚШ-Қытай текетіресінің салдары бар. Бұл Ресей Федерациясы мен ҚХР-ға қатысты батыс санкциялары кеңістікке енетін қазақстандық сыртқы байланыстар салаларына қатысты болады. Бұл елдің көпвекторлы сыртқы саясатын іске асыру барысына әсер етеді.

Ресейдің көп полюсті әлем құрылысындағы тағы бір негізгі серіктесі – **Үндістан**. ЖІӨ көлемі бойынша Үндістан әлемдегі бесінші экономика. Үндістан осы ғасырдың II жартысында әлемнің екінші экономикасына айналады деп болжануда¹²². 2023 жылы Үндістан экономикасының өсуі 6% болса, Қытайдағы өсім 5,4% болады деп болжанады, ал әлемдік экономика тек 2,7%-ға өседі¹²³. Сонымен қатар, Үндістан халқының саны Қытай халқынан асып түсті. Бір сөзбен айтқанда, Үндістанның қарқынды дамып келе жатқан экономикасы мен орасан зор демографиялық артықшылықтары әлемге осы елдің жаһандық ықпалының артқанын білдіреді. Оның басталуы Нью-Делидің қолдауымен биылғы жылдың басты саммиттерін – «Жаһандық оңтүстік дауысы», G20, ШЫҰ деп санауға болады.

¹²² CNBC: Үндістан 2075 жылға қарай ҚХР-дан кейінгі әлемдегі екінші ірі Экономика болады // ТАСС, 10 шілде 2023 ж.

¹²³ Jihey Lee. India predicted to outshine China as Asia remains a bright spot for global growth. June 8, 2023. <https://www.cnbc.com/2023/06/09/oecd-global-forecast-nomura-asia.html>.

Бүгінде Нью-Дели АҚШ пен Еуропалық одақтың Ресейге қарсы санкцияларын қолдауға дайын емес. Алайда Үндістанның Қытайдан сақтануы үлкен өзгеріске ұшырамайды. Үндістан АҚШ пен және олардың Азиядағы аймақтық серіктестерімен бірқатар мәселелер бойынша жақындасуды жалғастырады, мұны Қытайдың ықпалын тежеу құралы деп санайды.

Орта мерзімді перспективада Үндістанның Қазақстанға қатысты саясатын визалау актісіне әсер ететін бірқатар факторлар бар.

Біз әуелі Ауғанстанда жаңа саяси шындықты қалыптастыру туралы айтып отырмыз. Болып жатқан өзгерістерге және басқа ойыншылардың саясатына жауап бере отырып, Нью-Дели туындаған мәселелерді шешу үшін өзінің аймақтық саясатын түзетеді.

Екіншіден, Орталық Азиядағы Ресей, Қытай және Батыс арасындағы күштер мен мүдделер тепе-теңдігінің 30 жылда қалыптасқан өзгерісін атап өткен жөн. Үндістан Орталық Азиядағы Қытаймен қақтығысқа түсуге ниетті емес, бірақ ол қытайлықтардың кеңеюін пассивті түрде байқамайды.

Бүгінде Нью-Дели өңірде, оның ішінде «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізінде көлік инфрақұрылымын дамытуға белсенді қатысады. Іс жүзінде Үндістан Ресей мен Орталық Азиядан Үндістан бағытында келе жатқан қолданыстағы көлік дәліздерін нығайту мен дамыту жөніндегі жұмысты жалғастырады.

Үшіншіден, Үндістанның Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына (ШЫҰ) қатысуы және Еуразиялық экономикалық одақпен (ЕАЭО) ынтымақтастыққа деген қызығушылығы сауда-инвестициялық байланыстарды ынталандыру, қатысушы елдер арасындағы экономика, қауіпсіздік және өңірлік тұрақтылықты қамтамасыз ету саласындағы өзара іс-қимылды нығайту үшін қосымша тетіктер құруға бағытталған шаралардың бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Үндістан мен Қазақстанның аймақтық деңгейдегі ынтымақтастығын институционализациялауға бағытталған 2022 жылы қабылданған Дели декларациясында көрсетілген Үндістанның

Қазақстан экономикасы мен саясатына кеңейтілген қатысу саясаты осы бағытта жаңа серпін алады.

Үндістан Ресеймен байланысты тереңдетуді жалғастырады. Бұл оның ұжымдық Батыспен диалогты нығайтуына және Қытайды тежеу үшін әртүрлі аймақтық альянстарға кіруіне кедергі болмайды. Осы себепті құрамында Ресей, Үндістан және Қытай бар ШЫҰ және БРИКС сияқты құрылымдардан батысқа үлкен қауіп болмайды. Олардың қызметінің сәттілігі көбінесе геосаяси және әскери шешімдер жазықтығында емес.

Орталық Азия төңірегіндегі халықаралық актерлердің бәсекелестігі мен ынтымақтастығының дихотомиясына Жапония, Оңтүстік Корея, Пәкістан, Иран, Түркия және жетекші араб елдері белсенді қатысады. Жаһандық қауіпсіздік институттарының эрозиясы аясында бұл елдер тобы халықаралық аренада анағұрлым сенімді сыртқы саясат жүргізіп отыр. Алдағы жылдары АҚШ-пен ұзақ мерзімді серіктестіктің дамуына байланысты Жапония мен Оңтүстік Кореяның халықаралық саясаты айтарлықтай өзгеруі екіталай. Сол сияқты, Пәкістанның стратегиялық бағдарлары Қытаймен әскери-саяси ынтымақтастықты нығайту және Исламабадтың мұсылман әлемінде белсенді орналасуы аясында көрші Үндістанмен қайшылықтармен анықталады. Алдағы өзгерістер аясында әлемдік және өңірлік күш орталықтары мүдделерінің қиылысында орналасқан Таяу Шығыс елдері назарда болады.

Осындай қиылыстың бірі – **Иран**. АҚШ-пен ядролық келіссөздердің тығырыққа тірелуі, ЕО-ның Ресейдің әскери көмегіне байланысты Иранға қарсы жаңа санкциялар жариялауы оның батыс елдерімен қарым-қатынасын одан әрі қиындатты¹²⁴. Иранның ядролық бағдарламасын тоқтатуға тырысатын Иран мен Израиль арасындағы қарама-қайшылық күшейіп келеді.

Батыс санкцияларын теңестіру мақсатында Иран Ресеймен және Қытаймен одан әрі экономикалық жақындасуға бет бұр-

---

¹²⁴ Natalia Drozdziak and Jorge Valero. EU to Impose More Sanctions on Iran for Military Aid to Russia. December 8, 2022. Retrieved at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-12-08/eu-to-impose-more-sanctions-on-iran-for-military-aid-torussia?leadSource=uverify%20wall>.

ды. Бұл 2023 жылдың жазында Иранның ШЫҰ-ға толық мүше ретінде кіруінің аяқталуынан көрінеді. Иранның Ресеймен және Қытаймен байланысын тереңдетуге бағыттауы, олардың арасында Батысқа қатысты көптеген байланыс нүктелерінің болуы – Иранның Орталық Азияда неғұрлым бедерлі саясат жүргізуіне ықпал етеді. Егер ШЫҰ аясында Иран бүгінде халықаралық көлік дәлізін («солтүстік-оңтүстік») қалыптастыруға, Ауғанстандағы жағдайды реттеуге неғұрлым белсенді қатысуға үміткер болса, онда Иран өңірлік және халықаралық мәселелерді «Иран – Орталық Азия» форматында екіжақты талқылау үшін өңір елдерін Тегеран диалог форматына тартуға ұмтылады.

Қазақстан сауда-экономикалық байланыстарды дамытуда Иранмен өзара іс-қимылды нығайтуға, өңірлік көлік және энергетикалық жобаларды ілгерілетуге, Каспий теңізі акваториясындағы ынтымақтастықтың кең ауқымды мәселелері бойынша бағытты жалғастырады. Сонымен қатар, американдық санкциялар теріс әсерді сақтай отырып, екіжақты деңгейде де, көпжақты ынтымақтастық форматында да ынтымақтастықты тереңдетуге елеулі кедергі болады.

Халықаралық қатынастарда **Түркияның** оңтүстік Кавказ бен Орталық Азиядан Шығыс Еуропаға дейінгі аумақта өсіп келе жатқан аймақтық мүмкіндіктері бар мемлекет ретіндегі рөлін белгілі бір мойындау бар. Түркияның сыртқы саясаты жоғары динамизмді және өзгермелі жаһандық ландшафтқа бейімделу қабілетін көрсетеді. Түркия НАТО мүшесі бола отырып, Сирия бойынша Астана бейбітшілік процесі аясында Ресеймен прагматикалық өзара іс-қимылды жолға қоя алды. Сондай-ақ Ресей-Украина қарулы қақтығысы тараптары арасында медиативтік қызметті тиімді жүргізді.

2023 жылғы мамырда Түркияда өткен президенттік сайлауға қатысты әлемде бұрын-соңды болмаған үлкен назар Түркияның бірнеше іргелес аймақтардағы процестердің дамуы саясатына байланысты маңызды жаһандық ойыншыға айналғанын көрсетеді. Режеп Тайып Ердоғанның ел президенті болып қайта сайлануы Анкараның қазіргі сыртқы саяси бағытын жақын болашақта сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, бірқатар еуропалық мем-

лекетте бұл бағытты толық қолдаудың жоқтығына қарамастан, ЕО-ға жақындау үрдісі Түркияның сыртқы саяси риторикасына айтарлықтай әсер ететін түрік саясатының дәстүрлі құрамдас бөлігі болып қала береді.

Түркия Қазақстанның орта мерзімді перспективадағы маңызды сыртқы саяси серіктесі ретіндегі рөлін күшейту үрдісін сақтайды. Анкараның бұл бағыттағы сыртқы саясаты әрдайым дәйекті сипатта болды. 1990 жылдардың басы мен ортасындағы Түркітілдес мемлекеттердің Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ), түркі мемлекеттерінің парламенттік ассамблеясы және соңғы 30 жылда өткізіліп жатқан Халықаралық Түркі академиясы аясындағы түркі орталықтандырылған күн тәртібінен бастап түркі тілдес мемлекеттердің дәйекті институционалдық интеграциясына дейін.

Түркияның Қазақстандағы сыртқы саясатының назарында экономикалық, мәдени-гуманитарлық және әскери-саяси ынтымақтастықтан бастап қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылды нығайтуға дейінгі міндеттердің кең спектрі бар. Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Түркия арасындағы сауда үйлесімділігінің есептеулері комплиментарлықтың бар екендігін көрсетеді, яғни екі ел экономикаларының құрылымдары бір-бірімен бәсекелес емес, толықтыратын ұстанымда¹²⁵.

Таяудағы онжылдықта Орталық Азияда Қазақстанға және өңірлік процестерге елеулі ықпал ете алатын жаңа актерлердің пайда болуын күтуге болмайды. Сонымен бірге, қазірдің өзінде бар актерлер арасындағы күштер тепе-теңдігі өзгереді.

Бірқатар сарапшылардың пайымдауынша, Қытайдың аймақтағы ықпалының күшеюі Ресей ықпалының азаюына байланысты. Оның Украинамен әскери қақтығысқа қатысуына, болашақта әлеуетін әлсіретуі мүмкін ықтимал оқиғалардың тізбегіне байланысты аймақтағы перспективалары онша маңызды емес болып көрінеді. Қытайдың өңірлік істерде неғұрлым белсенді

¹²⁵ Nevzat Şimşek, Hayal Ayça Şimşek ve Zhengizkhan Zhanaltay. Trade Relations Between Turkey and Kazakhstan on the 25th Anniversary of Kazakhstan's Independence // Perceptions, Spring 2017, Vol. XXII, Number 1, pp. 7-28.

рөл атқару қабілеті, оның Қазақстанға деген ұзақ мерзімді амбициясы, әуелі, Қытай-Ресей қатынасының контурын айқындайды¹²⁶.

Басқа сценарийге сәйкес, Ресей назарын аудару – Ресей-Қытай қатынастарының сипатына айтарлықтай әсер етпейді. Өйткені ЕО және АҚШ-пен идеологиялық қарама-қайшылық жағдайында Ресей мен Қытай тікелей бәсекелестіктен гөрі өзара ынтымақтастықтан пайда көреді.

Орта мерзімді перспективада өңірдегі өзара іс-қимылдың жалғасып келе жатқан үрдісі жаһандық және өңірлік державалардың өз келіспеушіліктерімен күресу және бәсекелестік пен қарсыласу риторикасын өзара ынтымақтастықтың пайдасына айналдыру қабілетінің сынағы болады.

Климаттық өзгерістермен, қаржылық дағдарыстармен, эпидемиялармен күресу, ядролық қаруды таратпау және басқа да трансұлттық қауіп-қатерлерге қарсы тұру сияқты жалпы планеталық мәселелерді шешу қажеттілігі, тұтастай алғанда, халықаралық қауымдастықта геосаяси бәсекелестіктен ынтымақтастыққа көшу қажеттілігін түсінуді өзекті етті.

Халықаралық қауіпсіздік жүйесінің эрозиясына қарамастан, диалогтың өзектілігі сақталады. Демек, әлемдегі шиеленістің есуі бұған қол жеткізуге болатын бағыттар бойынша жаһандық және өңірлік державалар арасындағы ынтымақтастықты дамыту қажеттілігін жоймайды.

Бәсекелестікке қарағанда ынтымақтастықтың басымдығын Ауғанстандағы жағдай айқын көрсетеді. Оның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы Қазақстан мен Орталық Азияның басқа елдері үшін ғана емес, жаһандық державалар үшін де ерекше маңызға ие. Бұл үрдіс алдағы онжылдықта жалғасуы мүмкін, бірақ сонымен бірге державалар ауғанстанішілік істерге тартылмайды және бұл елдің болашағы үшін жауапкершілік алмайды.

¹²⁶ Gaye Christoffersen. Central Asia over a Decade: The Shifting Balance in Central Asia between Russia and China. January-February 2023. Retrieved at: <https://theasanforum.org/central-asia-over-a-decade-the-shifting-balance-in-central-asia-between-russia-and-china/>.

4.2. Халықаралық институттар мен ұйымдар рөлінің өзгеруі

КСЗИ-дің 2023 жылғы қаңтардағы сараптамалық сауалнама сына сәйкес, халықаралық институттардың ықпалының девальвациясы әлемдік саясаттың таяу онжылдықтағы негізгі әрі айқындаушы бағытының бірі ретінде айқындалды. 151 сарапшының 56-сы бұл үрдісті Қазақстанға неғұрлым елеулі әсер ететін негізгі факторлардың алғашқы бестігі ретінде атап өтті.

2023-2033 жылдар аралығында Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясындағы халықаралық институттар мен ынтымақтастық құрылымдарының рөлі **мынадай бірқатар жаһандық үрдістермен айқындалады.**

Біріншіден, **халықаралық қатынастардағы күш тепе-теңдігінің өзгеруі жалғасады.** Халықаралық ұйымдардың халықаралық бақылау мен тепе-теңдік жүйесі дағдарысқа ұшырады.

Дәстүрлі халықаралық жүйелер мен жекелеген институттарды девиантты елдер ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі түрде халықаралық тәртіптің негізінде жатқан ұйымдық құрылымның тірегі болып саналатын елдер де бұзады және елемейді¹²⁷.

Державалардың бәсекелестігінен туындаған қайшылықтар мен қақтығыстар халықаралық институттардың қызметін «мүгедек» етеді. Салдарынан олар туындаған халықаралық және аймақтық мәселелерді шешуде жарамсыз болады. Бұл олардың заңдылығына нұқсан келтіруді, бұрынғы геосаяси шындықта құрылған механизмнің нақты жұмыс істеуін тездетеді.

Бір жағынан, ұлттық мемлекеттердің шекараларын физикалық тұрғыдан еңсеру және халықаралық істерде жаңа маңызды актерлердің пайда болуы халықаралық институттарды нығайту факторы болуға тиіс еді. Екінші жағынан, осы институттардың негізін қалаған ұлы державалардың күштерін, тежеулерін және тепе-теңдігін теңестіру формуласы әмбебап емес екені білін-

¹²⁷ Ikenberry, G. J. (2018). The end of liberal international order?. *International Affairs*, 94(1), 7-23.

ді¹²⁸. Халықаралық институттар шағын және орта державалар үшін құрған дипломатиялық өлшемдегі¹²⁹ ұлы державалардың бәсекелестігін тиімді тежеудің бұрынғы мүмкіндіктері жаһандық күн тәртібінің күрделенуімен және ұлы державалар арасындағы қайшылықтардың жинақталуымен өте шектеулі болды.

Екіншіден, мүше мемлекеттер арасындағы идеологиялық және құндылық қайшылықтарының өсуіне байланысты халықаралық **институттар мен ұйымдардың әлсіреу үрдісі** жалғасты. Сарапшылардың бір бөлігі қазіргі әлемдік тәртіптің дағдарысын көрсетсе де, бұл процестің себептері мүлдем басқаша. Зерттеушілердің бір бөлігі тарихи процестің бөлігі ретінде «либералды гегемонияның батуы»¹³⁰ сөзсіз екенін көрсетеді. Ал зерттеушілердің басқа бөлігі оның себебін либералды емес режимдердің сыртқы әсерінен көреді¹³¹.

Идеологиялық және құндылық қайшылықтарының салдарынан дамушы елдер тарапынан өсіп келе жатқан бәсекелестікке қарамастан, дамыған елдер халықаралық деңгейде бір-бірімен үйлестіре алмайды¹³². Дегенмен, бірқатар идеологиялық жағынан жақын ұлы державалар қарарлар бойынша дауыс беру барысында нақты міндеттерді шешуде күш-жігерді шоғырландыру үшін әртүрлі халықаралық ұйымдардан, ең алдымен БҰҰ аясында өзара іс-қимылдың тиімді форматтарын таба алады¹³³.

Осыған байланысты орта державалардың (middle powers) халықаралық институттардың тұрақтылығына қосқан үлесі бағаланбайды. Тәжірибе көрсеткендей, халықаралық өзгерістер болған кезеңдерде орта державалар оларды реттеуге тырыса-

¹²⁸ Sebastian Galiani & Ivan Torre & Gustavo Torrens, 2015. «International Organizations and Structural Reforms.» NBER Working Papers 21237, National Bureau of Economic Research, Inc

¹²⁹ Rationalist Explanations for War on JSTOR

¹³⁰ Peters, M. A. (2016). Challenges to the 'world order' of liberal internationalism: What can we learn?

¹³¹ Krastev, I., & Holmes, S. (2019). The light that failed: A reckoning. Penguin UK

¹³² Diamond, L. (2021). Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes. *Democratization*, 28(1), 22-42.

¹³³ Analoui, F. (2009), «Reform in international institutions: the case of the United Nations», *Journal of Management Development*, Vol. 28 No. 6, pp. 495-503. <https://doi.org/10.1108/02621710910959657>

ды¹³⁴. Орта державалар үлкен державаларға қайшы келген кезде, бұл көбінесе орта державалар барлық державаның мөлшеріне қарамастан қолайлы ережелер мен мінез-құлықтарды сақтау принципін қолдауға міндетті.

Мұндай мәлімдемелер ұлы державаларды тежеуге арналған болса да, соңғылары халықаралық тәртіптің қолданыстағы принциптеріне¹³⁵ – мысалы, адам құқықтары, көпжақтылық, демократия, экономикалық либерализм, қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу – сілтеме жасайды және осылайша халықаралық тәртіп құрылған негізгі идеяларға қарсы шықпайды. Гегемонды осы нормаларға қайшы келетін әрекеттерден шектеуге тырысатын орта державалар, олардың максималды талапшылдығымен, ең жақсы жағдайда реформаторлық деп саналуы мүмкін, бірақ радикалды емес.

Үшіншіден, **бейімделу мен ішкі өзгерістердің күрделілігі**. Биполяры ұйымдастырылған Ялта-Потсдам жүйесі жағдайында қалыптасқан жаһандық институттардың эрозиясының ең іргелі себептерінің бірі – халықаралық ынтымақтастық ортасын өзгерткен жаһанданумен қатар ынтымақтастықтың түбегейлі жаңа өлшемдерінің пайда болуына алып келген белсенді технологиялық даму болды¹³⁶.

Жаһандық белгісіздік деңгейі жекелеген елдер арасындағы қарама-қайшылық дәрежесінің бірнеше есе өсу мүмкіндігіне негізделген динамикалық өзгеретін шындық жағдайында қолданыстағы институттандырылған тетіктер сыртқы ортаның жаңа параметрлеріне бейімделуге айтарлықтай қабілетсіз болып шығады.

Төртіншіден, **масштабты үнемдеу және тиімділік эрозиясы**. Мүше мемлекеттердің өз құрамындағы теңдік қағидатта-

¹³⁴ Zhiyenbayev, M. (2023) Widening the Scope: How Middle Powers are Changing Liberal Institutionalism: Monograph. – Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2023. – 296 p.

¹³⁵ Kim, M.-h. (2019). «A real driver of US–China trade conflict: The Sino–US competition for global hegemony and its implications for the future», International Trade, Politics and Development, Vol. 3 No. 1, pp. 30–40. <https://doi.org/10.1108/ITPD-02-2019-003>.

¹³⁶ Keohane, Robert O., and Joseph S. Nye (1977) Power and Interdependence: World Politics in Transition. Boston: Little Brown.

рына сүйене отырып, халықаралық институттар мен ұйымдар операциялық және стратегиялық шешімдер қабылдауда қиындықтарға тап бола бастады¹³⁷. Бір жағынан, шешім қабылдаудың теңдігі мен консенсус форматы халықаралық институттар мен ұйымдар құрамындағы шағын және орта державалардың ұлттық мүдделерін қорғаудың маңызды іргелі тетіктері. Екінші жағынан, бір кездері тиімділігі дәлелденген, іс жүзінде жаһандық институттарға айналған аймақтық институттар қатысушылар құрамының санының ұлғаюына орай олардың дамуында тоқырауға жиі ұшырайды.

Бұл қасиет саяси және қаржылық халықаралық институттар мен ұйымдарға бірдей тән. Олар жүйелі, маңызды шешімдер қабылдау үшін барлық қатысушы мемлекетпен келісу рәсімдері ұзақ процесті қажет етеді. Бұл олардың жылдам әрекет етуге қабілетсіздігіне әкеледі. Екінші жағынан, олар ұйымдардың басқа актерлері мен қатысушылары процестердің жылдамдығына наразылық білдіреді. Бұл жағдай ұйымдар мен форматтардың субъективтілігі мен беделінің құнсыздануын тездетеді.

Бесіншіден, қазір әлемде **Халықаралық институттарды реформалауға сұраныс** артып келеді. Алдағы онжылдықта БҰҰ-ны, әсіресе оның орталық органы – БҰҰ Қауіпсіздік кеңесін реформалау бойынша пікірталастар күшейе түседі. БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіне тұрақты мүшелікке үміткерлердің арасында Үндістан, Германия, Жапония, Оңтүстік Африка, Бразилия және басқалары бар.

БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің қазіргі құрамына балама – әділ географиялық өкілдікке негізделген, басқа континенттердің (Африка мен Оңтүстік Американың), сондай-ақ планетаның басқа аймақтарының (Таяу Шығыс, Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Азия) жетекші елдерін қосатын құрам. Дамушы елдердің жаһандық құрылымдарында неғұрлым кең өкілдікті қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып қала береді.

¹³⁷ Sunstein, C. R., Reisch, L. A., & Rauber, J. (2018). A worldwide consensus on nudging? Not quite, but almost. *Regulation & Governance*, 12(1), 3-22.

Бұл тұрғыда, «БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіне мүше болу үшін ядролық қарудың болуы қажет пе?» - деген маңызды сұрақ туындайды. Atlantic Council алдағы он жылда ядролық державалар Иран (68% ықтималдықпен), Сауд Арабиясы (32%), Оңтүстік Корея (19%), Жапония (14%)¹³⁸ болуы мүмкін деп болжайды. Мәселен, Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты мүшесі болуға 2023 жылы әлемдегі халық саны бойынша ең ірі ел атанған Үндістан көптеген өлшем бойынша үміткер. Үндістан сонымен қатар «жаһандық Оңтүстіктің» көшбасшыларының бірі – Азия, Африка және Латын Америкасының ондаған мемлекеттерін біріктіретін бейресми алаң.

Бүгінгі халықаралық жағдайда Қазақстан халықаралық институттардың қызметіне белсенді қатысуға деген сенімін сақтайды. Қазақстан әлемдік аренада орта деңгейдегі мемлекет бола отырып, соңғы 30 жылда Еуразия кеңістігіндегі кез келген басқа елге қарағанда өзара іс-қимылдың институттандырылған форматтарының көбірек бастамашысы әрі қатысушысы болды. Бұл Қазақстанға барынша тиімділікпен, жаһандық ауқымда ауқымды өңірлік проблемалардың өз күн тәртібі мен пайымын көрсетуге мүмкіндік беріп, Астананы күштер теңгеріміндегі маңызды элементке айналдырды¹³⁹.

Бұл саясат таяу онжылдықта тұтастай жалғасатын болады. Ал елдің сыртқы саясатындағы халықаралық институттармен ынтымақтастық кеңейтілетін болады. 2010 жылы Қазақстан бұрынғы Кеңес мемлекеттерінің алғашқысы болып Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының төрағасы, 2017-2018 жылдары БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты емес мүшесі, 2022 жылы ДСҰ-ның XII министрлік конференциясының төрағасы болды.

Алдағы онжылдықта Қазақстан халықаралық ұйымдардың мүмкіндіктерін, әсіресе өмір үшін неғұрлым қолайлы, экологи-

---

¹³⁸ Atlantic Council. Global Foresight 2023. By Mary Kate Aylward, Peter Engelke, Uri Friedman, and Paul Kielstra. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/welcome-to-2033/#nuclear> Atlantic Council. Global Foresight 2023. By Mary Kate Aylward, Peter Engelke, Uri Friedman, and Paul Kielstra.

¹³⁹ Iskander Akylbayev, and Brian Wang (2021). What Kazakhstan can teach about medium state diplomacy? Foreign Policy. [URL]: <https://foreignpolicy.com/2021/05/04/whatkazakhstan-can-teach-about-medium-state-diplomacy/>

ялық орнықты болашаққа қол жеткізу жөніндегі ортақ күш-жігерде әртүрлі елдерді біріктіретін орнықты даму саласындағы мақсаттарды іске асыруға байланысты қызметте пайдалануды жалғастыратын болады.

Бұдан басқа, бұл әмбебап мақсаттар Қазақстанның ішкі дамуының басымдықтарына, Президент Қ. К. Тоқаевтың әлеуметтік бағдарланған саясатына сәйкес келеді. Қазақстанның көпжақты дипломатияда жинақтаған тәжірибесі елдің стратегиялық мүдделерін халықаралық аренада қорғауға, сондай-ақ Ұжымдық қауіпсіздік жүйесі арқылы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Әрине, соңғысы дағдарысқа ұшырайды, бірақ қазіргі жағдайда да қауіпсіздік саласындағы халықаралық институттардың қызметі халықаралық қатынастарды «варваризациялаудан» және «барлығына қарсы соғыс» жағдайынан жақсы.

Әлемдік саясаттағы ядролық фактордың күшеюіне қарамастан Қазақстан ядролық қарусызданудың жаһандық күн тәртібін және Орталық Азияның ядролық қарудан азат аймақ ретіндегі мәртебесін ілгерілету жөніндегі күш-жігерін жалғастыруы қажет. Таяу онжылдықта Қазақстанның жаһандық ядролық қарусыздану жөніндегі бейбіт бастамаларын ілгерілетуі – оның түрлі халықаралық институттар мен ұйымдарға қатысуы аясында елдің аса маңызды дипломатиялық мақсаттарының біріне айналуы мүмкін.

Таяу онжылдықта Қазақстан өз ұстанымдарын нығайтуға, халықаралық және өңірлік ұйымдардың кең ауқымына қатысуға арналған стратегиялық бағытты жалғастырады. Республиканың сыртқы саясатындағы халықаралық және өңірлік ұйымдарға баса назар аударуы – Мемлекет басшысының Орталық Азия мен Ауғанстан үшін Алматы қаласында орнықты даму мақсаттары бойынша БҰҰ Өңірлік орталығын іске қосу жөніндегі бастамасында көрініс табады¹⁴⁰. Жаһандық басқарудың жүйелі дағдарысы кезінде Қазақстанның мұндай күш-жігері мемлекет-

¹⁴⁰ Алматыда Орталық Азия мен Ауғанстан үшін орнықты даму мақсаттары бойынша БҰҰ Өңірлік орталығын құруды Қасым-Жомарт Тоқаев "Орталық Азия – Еуропалық Одақ" көшбасшыларының екінші кездесуінде сөйлеген сөзінде ұсынды. <https://kapital.kz/gosudarstvo/116221/v-almaty-predlozhili-sozdat-tsentri-oon-dlya-podderzhki-narodaafganistana.html>.

тің либералды институционализмнің жаңа «ауырлық нүктесіне» айналуына ықпал етуі мүмкін¹⁴¹. Бұл халықаралық ұйымдардың Орталық Азия аймағында ғана емес, сонымен қатар кең географиялық аумақта да мандаты бар өздерінің өңірлік кеңселерін іске қосуға деген қызығушылығының артып келе жатқандығын көрсетеді. Бұл үрдіс Халықаралық валюта қорының 2023 жылғы маусымда Алматы қаласында Кавказ, Орталық Азия және Моңғолия елдері үшін әлеуетті дамыту жөніндегі ХВҚ Өңірлік орталығын іске қосуынан байқалады¹⁴². Өңірлік және жаһандық процестердің қазіргі серпінін сақтай отырып, Қазақстан қалыптасып келе жатқан жаңа әлемдік тәртіппен көпжақты ынтымақтастықтың институттандырылған форматтарының тұжырымдамалық көшбасшысы бола алады.

Аймақтық құрылымдар

Егер жаһандық деңгейде халықаралық институттардың эрозиясы байқалса, онда аймақтық процесте аймақтандырудың күшеюі, жаңа аймақтық саяси және экономикалық блоктардың пайда болуы қатарлы қарама-қарсы процесс байқалады.

Зерттеушілер атап өткендей, бұл үрдіс «қырғи қабақ соғыс» аяқталғаннан кейін, биполярлық призманың әлсіреуімен дамыды. Әлемнің әртүрлі аймақтарында мемлекеттер ынтымақтастықтың жаңа, неғұрлым тәуелсіз және нақты тетіктерін (Африка Одағы, АСЕАН және т.б.) сынап бастады. Өңірлік кооперация жаңа серпінге, өңірлер халықаралық жүйені қалыптастыратын күштерден үлкен дербестікке ие болды¹⁴³.

«Жаңа регионализм» тұжырымдамасының жақтаушылары аймақты талдау деңгейлерінің бірі ретінде ғана емес, оның субъективтілігі мен халықаралық процестерге қатысуын баса көрсете

---

¹⁴¹ Zhiyenbayev, M. (2023) Widening the Scope: How Middle Powers are Changing Liberal Institutionalism: Monograph. – Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2023. – 296 p.

¹⁴² Алматыда ХВҚ өңірлік орталығының ашылуы туралы | Ұлттық Банктің ақпараттық хабары | Қазақстан Ұлттық Банкі (nationalbank.kz)

¹⁴³ Barry Buzan and Ole Wæver, Regions and Powers: The Structure of International Security (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

отырып, халықаралық қатынастардың актері ретінде қарастыра бастады¹⁴⁴.

Сарапшылар өңірді қалыптастыру қағидаттарының тізбесін кеңейтті. Егер бұрын интеграциялық процестердің табиғаты әскери одақтардың немесе экономикалық қауымдастықтардың құрылуымен түсіндірілсе, ал «жаңа регионализм» тұжырымдамасы экономикалық, экологиялық, әлеуметтік-саяси және мәдени-гуманитарлық сипаттағы аспектілерді қамтиды. Аймақ ішінде болып жатқан процестерге, аймақтық шоғырланудың себептері мен бастауларына, аймақты қалыптастырудағы саясаттың рөліне баса назар аударады. Постструктурализм тұрғысынан аймақ ішкі және сыртқы дискурс аясында қалыптасады деп саналады. Яғни, аймақтық геосаяси бірегейлікті қалыптастыруға деген ұмтылыстың маңыздылығы атап өтіледі. Ол этникалық немесе тілдік ынтымақтастықтың өнімі бола алады немесе институттар мен азаматтық ынтымақтастық аясында қалыптасады¹⁴⁵.

Регионализмнің теориялық тәсілдерінің эволюциясы қазіргі аймақтық процестерді зерттеудің жаңа әдістері мен тәсілдерін іздеу қажеттілігін көрсетеді.

ҚСЗИ сараптамалық сауалнамасының нәтижелері Қазақстанның геосаяси ортасы контекстінде өңірлендіруге арналған тренді растады: 151 респонденттің 56-сы оны алдағы онжылдықта Қазақстанның сыртқы, ішкі саясаты мен экономикасына шешуші әсер етуші ретінде атап өтті.

Сонымен қатар, Қазақстанның форматы мен құрамы бойынша әр түрлі өңірлік жобаларға қатысуы, кем дегенде, орталық Еуразияда аймақтандыру процестеріне конструктивістік көзқарастың қолайлылығын жанама түрде растайды. Бұл тәсілге сәйкес, аймақты саяси актерлер әр түрлі қабылдауы және түсіндіруі мүмкін әлеуметтік құрылым ретінде қарастырған жөн. Бұл тұрғыда «табиғи түрде алдын-ала анықталған» аймақтар жоқ, олардың шекаралары уақыт өте келе өзгеруі мүмкін.

¹⁴⁴ Björn Hettne, Fredrik Söderbaum. *Theorising the Rise of Regionness*. 2005. P. 548.

¹⁴⁵ Iver B. Neumann. *A Region-Building Approach to Northern Europe*. *Review of International Studies*, v. 20, n. 1, p. 53-74, 1994. <https://doi.org/10.1017/S0260210500117784>.

Сарапшылардың болжамы бойынша, алдағы 10 жылда Қазақстанның сыртқы саясатына келесі өңірлік институционалдық форматтар мен бастамалардың ықпалы артады деп болжанады:

- ◆ С5 + Қытай – 103 (151-ден);
- ◆ Түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) – 89;
- ◆ ОА елдері мемлекет басшыларының консультативтік кездесулері – 79;
- ◆ С5+Ресей – 70;
- ◆ ШЫҰ – 59;
- ◆ ЕАЭО – 57.

Сауалнама нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, Қытаймен, Түркиямен, Ресеймен, АҚШ-пен және ЕО-мен қарым-қатынасқа қатысты бүкіл аймақтық **Орталық Азия негізі** ерекшеленеді. Орталық Азия халықаралық сарапшыларды қабылдаудағы өңір ретінде Қазақстанның сыртқы ойыншылармен өзара іс-қимылы қосымша құрылатын іргетасқа айналуға айналуда. Он жылдық көкжиекте «Орталық Азия ішкі ресурстарға сүйенетін болса, біртұтас аймаққа айналады, содан кейін сыртқы ойыншылардың ешқайсысы арамызға сына жүргізе алмайды» деп болжануда¹⁴⁶.

Түркі мемлекеттері Ұйымының даму перспективалары Орталық Азия құрамдас бөлігімен тығыз байланысты. Әлемнің 15 елінен келіп, сауалнамаға қатысқан сарапшылардың шамамен 59%-ы осы вектордың күшеюін, ал Қазақстанның сыртқы саяси басымдықтарындағы ТМҰ позицияларының сақталуын респонденттердің 30%-ы болжайды. Сауалнама нәтижелері бойынша қатысушылар ТМҰ даму динамикасына, оның Қазақстан сыртқы саясатындағы әлеуетті күшейту дәрежесіне барынша оптимистік баға береді.

ТМҰ аясында Түркітілдес мемлекеттердің өзара іс-қимыл әлеуеті нығайып келеді. Болашақта ТМҰ осы процеске Еуро-

---

¹⁴⁶ Тәжікстан Республикасы Президенті жанындағы Стратегиялық зерттеулер орталығының директоры Х.У. Усмонзодтың "Орталық Азия – Ресей: бірлескен Даму күн тәртібі" сараптамалық форумында сөйлеген сөзі, 18 қазан 2022 ж., Астана қ.

па мен Азияның өзге елдерін тарта отырып, әртүрлі салаларда неғұрлым кеңейтілген кооперация үшін платформа бола алады. Ұйымның алдағы жылдарға арналған өзекті міндеттерінің бірі – есудің ішкі ынталандыруларын, сондай-ақ көршілес Тәжікстан және Моңғолиямен ынтымақтастықтың тиімді нысандарын іздеу.

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі шиеленістер мен жанжалдардың өсуіне қарай Қазақстан өзінің негізгі сауда және логистикалық әріптестері жанжалдарға немесе санкциялық режимдерге тартылатын жағдайға тап болуы мүмкін. Бұл жағдайда транзиттік ағынның 80%-дан астамы импортқа да, экспортқа да қол жетімді болмайды. Келесі онжылдықта осындай тәуекелдерді азайту үшін серіктестіктерді кеңейту міндетін қою қажет.

ТМҰ мемлекеттерімен және Каспий маңы елдерімен ынтымақтастық алдағы онжылдықта Қазақстанның сыртқы саясатындағы осы сұрақтар кешеніне жауап бола алады. Бұл ынтымақтастықта туындайтын мәселелерді ұжымдық әдістермен шешуге мүмкіндік беретін ұлы державалармен жобаларға тән иерархия жоқ.

Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) Қазақстанның флагмандық бастамаларының қатарына жатады. Алдағы жылдары АӨСШК платформасында қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігі Азия құрлығындағы қауіпсіздік және ұзақ мерзімді тұрақтылық саласындағы консенсустық шарттық-құқықтық базаның негізін қалап, дамуын жалғастырады.

АӨСШК және ШЫҰ сияқты ұйымдардың келесі онжылдықта институционалдық негізді нығайту үшін үлкен әлеуеті бар. Сауалнамаға қатысқан ҚСЗИ сарапшылары осы құрылымдардың қызметіне қатысты оптимизм білдіреді – сауалнамаға қатысқан сарапшылардың 3/4-і АӨСШК дамуына оң баға береді. Респонденттердің 88%-ы ШЫҰ-ға қатысты да осындай пікірде.

Ислам ынтымақтастығы Ұйымы таяудағы онжылдықта Қазақстанның сыртқы саясатындағы ықпалы мен басымдылығының бұрынғы дәрежесін сақтайды. Респонденттердің 68%-ы бұл туралы айтты.

Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартты ұйымын (ҰҚШҰ) одан әрі даму перспективалары мүше мемлекеттердің екіжақты қатынастарына, олардың саяси жүйелерінің тұрақтылығына, ішкі және сыртқы күйзелістерді еңсеру қабілетіне тікелей байланысты.

ЕАЭО және ҰҚШҰ ішіндегі жұмыс процестерінің қазіргі серпіні алдағы онжылдықта қолданыстағы даму құжаттарын әзірлеу мен келісу процесінің іске асырылуына орай айқындалады.

2022 жылдың ақпанынан кейінгі оқиғалар, Ресей мен Батыс арасындағы қақтығыстың жаңа кезеңі Еуразиялық интеграциялық процестерге қосымша геосаяси жүктеме туғызды. Бұл бірлестіктер ішіндегі мақсаттардың кристалдануы мен саралануына ықпал етті. Қарсылық салдарынан Ресей өз қарулы күштері мен ел экономикасын батысқа ұзақ мерзімді қарсыласу рельестеріне ауыстыруға мәжбүр болды. Ал посткеңестік кеңістіктегі серіктестерінің көпшілігі Ресейдің Украинадағы әрекеттерінен алшақтап, Ресей мен Батыс арасында бейтарап позицияны ұстанды.

Посткеңестік кеңістікте әскери қақтығыстың салдары осы кеңістіктің түбегейлі жаңа сапаға өтуіне әкелетін күрделі трансформациялық процестерді жеделдетеді.

Субаймақтар деңгейінде тығыз байланыстар орнату пайдасына кеңістікті дефрагментациялау ықтималдығы жоғары дәрежеде жалғасады. Бұл Орталық Азияда, Оңтүстік Кавказда, Балтық аймағында толық форматты аймақтандыру процестерін жеделдетуді білдіреді. Бұл процестің серпінін айқындайтын маңызды факторлар демография, элиталардың табиғи ауысуы және ЕАЭО мен ҰҚШҰ-ны іргелес мемлекеттермен де, сондай-ақ шектес өңірлермен де қатынастардың жаңа парадигмасына енгізу жөніндегі міндет алдында тұрған мемлекеттердің саяси жүйелерін одан әрі дамытуға болады. Бұл олардың сыртқы саясатын жаңа жағдайларға бейімдеуді талап етеді.

Қазақстанның сыртқы саясатында **Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД)** маңызды мәнге ие. Жаңа геосаяси шындықтарда ұйымның географиясы төмендеді – 2008 жылдан кейін

посткеңестік мемлекеттер бірінен соң бірі осы бірлестіктен кете бастады. Осыған қарамастан, Қазақстан ТМД-ға мүше болып қала береді.

4.3. Дәстүрлі емес қиындықтардың өсуі

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында климаттың өзгеруі, киберқылмыстардың өсуі, азық-түлік тапшылығы, тұрақсыз эпидемиологиялық ахуал және т.б. сияқты дәстүрлі емес сын-қатерлер барған сайын ушығып барады.

Су тапшылығы

Су тақырыбы – Орталық Азия аймағының барлық еліне әсер ететін тұрақты дағдарыстың көзі. Негізгі мәселе – мұздықтардың еруі және өзен ағынының азаюы. Бұл жақын арада гидравликалық ресурстардың үлкен тапшылығына әкеледі.

Шамамен 2050 жылға қарай аймақта суды ең жоғары тұтыну болады, сонымен қатар су тасқыны мен құрғақшылық жалпы су тапшылығы артады¹⁴⁷. Судың таралу механизмдерінің күрделілігін ескере отырып, бұл фактор қайшылықтардың өсуіне себеп болуы мүмкін. Бұл мәселені климаттың өзгеруі күшейтеді. Су тапшылығының салдары кез келген экономикалық дағдарыс әсерінен әлдеқайда ауыр болатынын ескеру маңызды.

Орталық Азияда су өте біркелкі бөлінбейді және оның тапшылығы күн сайын байқалады. Мәселен, Тәжікстанды есептемегенде өңірдегі тұщы су қоры жылына 293 млрд текше метр болса, жан басына шаққанда жылына 6,1 мың текше метр¹⁴⁸. Әр онжылдықта суды тұтыну екі есе артады және бұл үрдіс жалғасады.

¹⁴⁷ Орталық Азия: Су ресурстары мен климаттың өзгеруіне төзімділікке қатысты жаһандық іс-қимылдардың тоғысында Душанбедегі Конференция судың тұрақты дамудағы рөлін көрсетеді. - Дүниежүзілік банк тобы, 7 маусым 2022 ж. <https://blogs.worldbank.org/ru/water/centralnaya-aziya-na-styke-globalnykh-deystviy-v-otnoshenii-vodnykhresursov-i-0>

¹⁴⁸ Participants of the Kazan Model UN were introduced to the main security challenges in Central Asia // Bigasia.ru, 10.04.2021, <https://bigasia.ru/en/content/pub/review/uchashchiesyaiz-19-stran-mira-obsudili-bezopasnost-v-tsentralnoy-azii/>

Сырдария мен Амудария ағындарының қалыптасу аймағында қазірдің өзінде мұздықтардың қарқынды еруі жалғасып жатыр. 50 жыл ішінде мұздықтардың көлемі 40%-ға азайды. Бұл негізгі су артериялары ағынының төмендеуіне әкеледі. Салдарынан шөлді аймақ солтүстікке қарай 300-400 км-ге жылжуы мүмкін, бұл елдің азық-түлік қауіпсіздігіне, атап айтқанда астық пен ет өндірісіне қауіп төндіреді.

Сондай-ақ алдағы он жылда өңір елдері ескірген ирригациялық және гидротехникалық жүйелерді жаңғыртуға, ауыл шаруашылығы алқаптары мен елді мекендердің маусымдық су басуына, топырақтың сортаңдануына, қоршаған ортаның тозуымен күресуге, су бассейндерінің экологиялық тұрақтылығын сақтауға инвестиция салуы қажет.

Бұл жағдайда Орталық Азияның барлық елі климаттың өзгеруіне бейімделу, қоршаған ортаға антропогендік әсерді азайту жөніндегі үйлестірілген іс-қимылдары әлем мен аймақтағы экологиялық және табиғи-климаттық өзгерістерге байланысты жоғары тәуекелдер жағдайында өмір сүрудің жалғыз жолы.

Қазір Орталық Азия мемлекеттері қысқа мерзімді қажеттіліктерге сүйене отырып, су және климаттық проблемаға ден қойып отыр. Халықаралық декарбонизация саясатына қатысты олар шекаралық немесе аутсайдерлік жағдайда.

Алайда, көп ұзамай бұл мәселе үйлестірілген шаралар қабылдау қажеттілігін өзектендіреді. Мұнда көп нәрсе қатысушы елдердің қызығушылығына, олардың көшбасшыларының саяси ерік-жігеріне және үкіметтердің Стратегиялық жоспарлау көкжиегінің тереңдігін анықтау қабілетіне байланысты.

Осыған орай Орталық Азияда шоғырландырылған ұстанымды тұжырымдау орынды. Өйткені таяу болашақта әлемдік экономиканы декарбонизациялау жөніндегі жаһандық трендті елемеу мүмкін болмайды. Климаттың өзгеруіне, табиғи ауытқулардың есуіне байланысты трансшекаралық тәуекелдер қазірдің өзінде ұлттық экономикаларға үлкен шығын әкеледі.

Бірінші кезекте мемлекетаралық су бөлу мәселелерінде тараптар қолданыстағы инфрақұрылымның, оның жай-күйінің

және жаңа объектілер құрылысының техникалық-экономикалық негіздемесінің кешенді мониторингі бойынша шаралар қабылдай алады. Траншекаралық өзендердегі гидроқұрылыстарды жөндеу және жаңғырту жөніндегі біртұтас жоспардың болмауы болашақта мемлекеттердің әрқайсысына су берудің дәлдігін қамтамасыз ету проблемаларын туғызады.

Сонымен қатар, Қырғызстан мен Тәжікстан аумақтарында су-энергетикалық инфрақұрылым жобаларын іске асыру мәселесі өзекті болып отыр. Таулы жерлерде контрреттегіштер желісін салу – су элементін басқаруда тиімдірек шара. Бұл мәселені өңірлік деңгейде қою өңірлік ынтымақтастықта серпінді мәміле де, Орталық Азияның су-энергетикалық кешенінің проблемаларын шешуде катализатор бола алады.

Бұл ретте үкіметтер, қорлар мен компаниялар трансшекаралық өзендер бассейнінің су пайдаланушы мемлекеттері арасындағы заңды қатысуды, қаржылық салымдарды және қайтарымды пысықтауға барынша жан-жақты кіріседі. ГЭС-те өндірілетін қуат – құнды «жасыл» ресурсқа айналады. ЕО енгізген «Green Deal» климаттың өзгеруіне қарсы шаралар пакетіне сәйкес, «жасыл» энергетикада өндірілген экспорттық өнімге көміртегі салығы салынбайтынын айта кету керек.

Болашақ әлемдік трендтерді ескере отырып, өңірден тыс арзан электр энергиясын сатуға емес, Орталық Азияның өзінде экологиялық таза өндірістік кластерлерді дамытуға мүмкіндік туады. Осыған байланысты ережелерін егжей-тегжейлі пысықтай отырып, су-энергетикалық консорциум құру идеясына оралу орынды болады.

Сондай-ақ, өңір мемлекеттері климаттық күн тәртібі бойынша Орталық Азияның бірыңғай іс-қимыл стратегиясын құра алады. Ол үшін осы тақырыпқа байланысты қандай да бір жолмен ұлттық деңгейде қолданыстағы стратегиялар мен бағдарламаларды үйлестіруі керек. Осындай құжаттарға сүйене отырып, тараптар ортақ күш-жігердің арқасында мұздықтарды сақтау, гидравликалық ресурстарды ұтымды пайдалану бойынша кешенді шаралар қабылдай алады. Өндірісте, коммуналдық шаруашылықтарда,

суаруда және ауылды сумен жабдықтауда үнемдеу технологиялары бойынша үздік тәжірибелермен алмасады.

Азық-түлік қауіпсіздігі

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін тиімді шешу – орнықты және мықты мемлекеттің қалыптасуының, ұзақ мерзімді табысты дамуы мен экономикалық өсуінің негізгі шарттарының бірі.

Дүние геосаяси жағдайлар бойынша азық-түлік тапшылығына көбірек ұшырайды. Бұл мәселені ұсықтырып, жекелеген елдерді азық-түлік тапшылығына одан әрі жақындатады. Табиғи апаттар, климаттың өзгеруіне, зиянкестердің шабуылына байланысты процестер қазіргі жағдайға тікелей әсер етеді. Мұның бәрі азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасының көп компонентті сипатын ғана көрсетеді.

Өздеріңіз білетіндей, азық-түлік қауіпсіздігі екі негізгі факторды қамтиды – физикалық және экономикалық қол жетімділік. Физикалық қолжетімділікке қатысты: 2022 жылы Қазақстанда азық-түлік өндірісі 3,9%-ға өсіп, 2,9 трлн теңге болды¹⁴⁹ (2021 жылы-2,2 трлн теңге). Жалпы, әлеуметтік маңызы бар өнімдерді қоса алғанда, Қазақстан нарығының әртүрлі өнім түрлерінің импортына тәуелділігі жалғасып келеді. Мәселен, нарық импортталған қантқа тәуелді. 2021 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан тұтынатын қанттың 65%-ын Ресейден импорттады¹⁵⁰. Қант тапшылығы, оның бағасының өсуі жергілікті кондитерлік өндірушілерге де әсер етті (печенье, кәмпіттер, балмұздақ).

Жақында елдегі жағдай азық-түліктің экономикалық қол жетімділігі тұрғысынан алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Халықтың табысы өсе бастады, бірақ инфляциялық өсу ұлттық экономиканың өсуіне жол бермейді. Статистикалық деректерге сәйкес, 2022 жылғы желтоқсанда Қазақстандағы инфляция 20,3% болса, азық-түлік тауарлары 25,3%-ға қымбаттаған¹⁵¹.

¹⁴⁹ Қазақстанда азық-түлік өндірісі 3,9% - ға өсті (eldala.kz)

¹⁵⁰ Около 65% сахара в Казахстане в 2021 году пришлось на импорт (kaztag.kz)

¹⁵¹ Желтоқсан айының қорытындысы бойынша жылдық инфляция 20,3 % құрады <https://kapital.kz/economic/111835/godovaya-inflyatsiya-po-itogam-dekabrya-sostavila-20-3.html>

Салдарынан азық-түліктің физикалық қол жетімділігі, тіпті ол аста-төк болса да, табыссыз адам сатып ала алмайды. Бұған азық-түлік қауіпсіздігінің экономикалық факторы тосқауыл.

ЭЫДҰ мен ФАО болжамдарына сәйкес, жаһандық агро-өндіріс секторы алдағы онжылдықта түбегейлі қиындықтарға тап болады¹⁵².

Мәселен, алдағы екі жылда, егер негізгі экспорттаушы елдерден, Ресей мен Украинаны қоса алғанда, әлемдік азық-түлік өндірісі мен оны тасымалдау мәселесі бүкіл әлемде азық-түліктің қолжетімділігінің төмендеуіне әкеп соқтырса, бүкіл әлемде ұзақ уақыт тамақтанбайтындар саны 19 млн адамға артуы мүмкін¹⁵³.

Болжамды жағдайда ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру үшін өндіріске, ақпараттық технологиялар мен инфрақұрылымға, сондай-ақ адами капиталға бюджет қаражатының және жеке инвестициялардың қосымша көлемі шешуші мәнге ие болады.

Қазіргі жағдайда Қазақстанға ауыл шаруашылығына баса назар аударар отырып, өз өнімін дамыту мәселесіне тиімдірек қарау қажет. Өз өндірісінің болуы – шетелдік импортқа қарамай, өзін қажетті өніммен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту үшін транзиттік-көліктік әлеуетті дамытуға да назар аудару қажет.

Бүгінгі таңда Орталық Азия мемлекеттері әлемдегі байланысы ең аз экономиканың бірі. Өңірдегі байланыс индикаторы жаһандық ЖІӨ-ге қатысты көлікке қол жеткізу коэффициенті бойынша орта есеппен 60%-дан аз. Бұл осы шкала бойынша ең төменгі көрсеткіш¹⁵⁴.

Қазіргі уақытта Каспий маңы елдерімен, сондай-ақ Түркия мен Еуропамен экспорттық-импорттық ағындарды одан әрі

¹⁵² ОЭСР-ФАО: Главы ОЭСР и ФАО подчеркивают важность мира и преобразования наших агропродовольственных систем для обеспечения доступности продовольствия для беднейших слоев населения мира (fao.org)

¹⁵³ Число голодающих в мире может вырасти на 19 млн человек - АБН 24 (abnews.ru)

¹⁵⁴ Пресс-релиз: Орталық Азиядағы көлік байланысын жақсарту кешенді тәсілді қажет етеді // Дүниежүзілік банк, 2 сәуір 2021 ж., <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2021/04/02/improving-transport-connectivity-in-central-asia-requires-a-coherent-approach>

тиімді бөлу үшін Ақтау және Құрық порттарын инфрақұрылымдық жаңғырту жүріп жатыр. Бұл өңір ішінде азық-түлік тауарларын жеткізудің тиімді тізбегін, өзара сауданы ұлғайту үшін негіз құруға мүмкіндік береді.

Көші-қон дағдарысы

Халықтың көші-қоны – шет мемлекеттердің көпшілігі кездесетін шындық. Ел аумағында/сыртқы/арқылы көші-қонның әртүрлі формалары оның заманауи жаһандық көші-қон ағындары үшін ашық болуының нәтижесі.

Бүгінгі таңда жаһандық көші-қон ағындарына әсер еткен ең ауқымды оқиғалардың бірі – Украина дағдарысы. 2022 жылдан бастап қарулы қақтығыс бұрын-соңды болмаған мәжбүрлі қоныс аудару деңгейіне әкелді. Осылайша, шамамен 14 миллион мәжбүрлі қоныс аударушының 8 миллионға жуығы шетелге бас сауғалауға қажет етті. Ал тағы 6 миллион адам Украинадан баспана іздеді. Көбісі гуманитарлық дағдарыспен салыстыруға болатын қиын өмір сүру жағдайларына тап болды¹⁵⁵.

Әрине, өзге өңірлердің осалдығына да назар аударған жөн. Сонымен, Орталық Азияның өзінде шиеленіс нүктелері бар және ондаған мың адамның ішкі қозғалысына әкелетін зорлық-зомбылық өршуі пайда болады. Ауғанстанға жақын орналасуы Ауған босқындарының келуіне байланысты ОА аймағына тұрақты әсер етеді. Осы оқиғалардың барлығы көші-қонның әлеуетті қозғаушы күштерін білдіреді және таяудағы жылдары Қазақстан тарапынан мұқият назар аударуды талап етеді.

Ресей бүгінгі күнге дейін Орталық Азиядан келген мигранттар үшін маңызды еңбек нарығының бірі болып келді. Енді еңбек мигранттары балама бағыттарды іздей бастайды. Қабылдаушы елдер Орталық Азия қызметкерлеріне қызығушылық таныта бастағанда, адам ресурстары үшін бәсекелестік артып, Ресейдің ұзақ мерзімді перспективада көші-қон үшін аймақтық магнит ретіндегі рөлі төмендеуі мүмкін.

---

¹⁵⁵ Microsoft Word - 230318_ICMPD_Migration_Outlook_EasternEuropeCentralAsia_2023_RU.docx

Алдағы жылдар көші-қон саласындағы көптеген белгісіздікке толы. Орталық Азия өңірі үшін ауқымды көші-қон экономикалық жағдаймен қатар негізгі сын-тегеуріндердің бірі болып қала бермек.

Осыған байланысты Қазақстанға көші-қон заңнамасы бойынша өз іс-әрекеттерін өңірдің басқа елдерімен үндестіру, шетелдіктерді қабылдау, оларды бақылау, қайтару саласындағы реттеуші тетіктерді үйлестіруге күш-жігер жұмсау орынды.

Энергетикалық шоктар

Елдің экономикалық даму жетістігінде энергетикалық әлеует маңызды рөл атқарады. Алайда геосаяси турбуленттілік Қазақстанның энергетикалық саласы үшін жаңа сын-қатерлер туғызады. Әлем әскери қақтығыстардың, санкциялық қақтығыстардың, соның ішінде энергия ресурстарын жеткізуге эмбаргоның өсуіне куә болады.

Екінші жағынан, антропогендік фактордың әсері жыл сайын артып келеді. Бүгінгі күні адамзат климатқа қарағанда экожүйеге зиян келтірместен, қазба отындарын көбірек жағуда. Ал Қазақстан CO₂ шығарындылары бойынша отыз елдің қатарына кіреді. 2019 жылы парниктік газ шығарындылары шамамен 364 миллион тонна болды¹⁵⁶. Қазақстанда резервтерді ескергеннің өзінде 1,5 ГВт электр қуатының тапшылығы бар. Ал сарапшылардың пікірінше, 2032 жылы электр энергиясының тапшылығы 13 ГВт-қа жетеді.

Бір жағынан, Орталық Азия аймағында энергия қорлары бар. Екінші жағынан олар біркелкі бөлінбейді. Бұл тұрғыда 2022 жылдың қаңтар айының соңында Қазақстанның, Өзбекстанның және Қырғызстанның бірқатар облыстарында электр қуатының үзілуі орын алған. Бұл бүкіл энергетикалық айналым бойынша үзілістердің салдары болған апат айрықша болып отыр.

Қазіргі уақытта аймақтың көптеген елінің энергетикалық секторы жеке қаржыландырудың жетіспеушілігінен мемлекеттің қолдауына, ескірген инфрақұрылымға, энергия тиімділігінің

¹⁵⁶ 2060 жылға дейін Қазақстан көміртекті бейтараптыққа көшеді - Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы (primeminister.kz)

төмендігіне, көміртекті көп қажет етуге, яғни қалпына келмейтін ресурстарға айтарлықтай тәуелді.

Электр энергиясына деген ерекше сұраныс – жақын болашақ мәселесі. Халықаралық энергетикалық агенттіктің деректері бойынша, Қазақстанда электр энергиясына 2023-2025 жылдары жыл сайынғы сұраныстың өсуі 1,7%-ға тең¹⁵⁷.

Қазақстан үшін де, бүкіл өңір үшін де проблеманы шешудің негізгі нұсқаларының бірі – жаңартылатын энергия көздерін неғұрлым ауқымды пайдалануға көшу.

Қазақстан 2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу ниеті туралы мәлімдеді. Елдің ЖЭК секторы тұрақты өсуді (2022 жылы электр энергиясын өндірудің жалпы көлеміндегі ЖЭК үлесі – 4,53%), соңғы бірнеше жыл ішінде инвестициялардың жоғары деңгейін (2022 жылы 180 млрд доллар) көрсетеді¹⁵⁸. ЖЭК саласындағы заңнамалық базаны жыл сайын жетілдіру де өзінің тиімділігін көрсетеді. Алайда, ЖЭК-ті толыққанды өрістету құқықтық базаны, нарықтық қатынастарды және таза энергия саласындағы жаңа технологияларға инвестицияларды одан әрі дамытуды талап етеді. Ол үшін мемлекеттік қолдау мен тиімді реттеу қажет.

Технологиялық теңсіздіктің өсуі

Жалпы Орталық Азия өңірінде жаңа технологиялық шешімдер, ірі инвестициялар, білікті кадрлар жетіспейді. Бұл ғылыми және өндірістік-өнеркәсіптік салаларда, сондай-ақ инновациялық технологияларды енгізуде байқалады. Тиісінше, ол экономикалық дамыған елдерге қатысты ресурстық-шикізаттық кеңістік пен өткізу нарығының барлық белгілерін көрсетеді.

Әлемнің көптеген елдері, соның ішінде Қазақстан үшін стратегиялық міндет ретінде «Технологиялық» егемендікті күшейту тұр. Электрондық үкіметтің 2022 жылға арналған халықаралық даму индексіне сәйкес, Қазақстан 28-орында, ал ресми деректер бойынша интернеттің ену деңгейі салыстырмалы түрде

¹⁵⁷ Сколько электроэнергии потребуется Казахстану (kursiv.media)

¹⁵⁸ Жаңартылатын энергия көздерін дамыту (www.gov.kz)

жоғары – 85,9%¹⁵⁹. Халықтың 42%-ы ауылдық жерлерде тұратын республикада қала мен ауыл арасындағы айтарлықтай цифрлық «алшақтық» байқалады¹⁶⁰. Сарапшылар атап өткендей, технологиялық шығын мен жаһандық цифрлық теңсіздікті одан әрі болдырмау үшін Қазақстанға цифрлық инфрақұрылымды нығайтуға, акт-мамандарды даярлауға, Қазақстандық АТ-өнімдерін халықаралық нарыққа шығаруға жүйелі тәсіл жасау қажет.

Климаттың өзгеруі және аймақ

Болжамдарға сәйкес, 2040 жылға дейін климаттың өзгеруі Орталық Азияға айтарлықтай әсер етеді. Оған әрі жиі әрі күшті жылу ағыстар мен жауын-шашынның өзгеруі дәлел. Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан кіретін аймақ – қазірдің өзінде температураның жоғарылауын, жауын-шашынның өзгеруін, табиғи төтенше жағдайларды жиі бастан кешіп жатыр. The Economist Intelligence Unit Орталық Азия өңірінде су тапшылығына тап болудың ең жоғары ықтималдығы (80%-дан астам) бар деп есептейді¹⁶¹.

Климаттың өзгеруі бұл мәселені ушықтырады. Аймақтағы мұздықтардың еруі бастапқыда судың қолжетімділігін арттырғанымен, мұздықтар азайған сайын су тапшылығы саяси-экономикалық әрі гуманитарлық маңызды мәселеге айналады. Қазақстан үшін бұл болжамның елеулі теріс салдары бар, өйткені тұщы судың 40%-ы көрші елдерден келеді. Бұл суды сырттан жеткізуге деген сұраныстың жоғары екендігін көрсетеді¹⁶². Тек судың 2,8%-ы ғана Қазақстан аумағында қалыптасады¹⁶³.

Өздеріңіз білетіндей, Орталық Азияның айтарлықтай ауылшаруашылық әлеуеті бар. Осыған байланысты температура мен жауын-шашынның өзгеруі дақылдардың өнімділігіне біршама

¹⁵⁹ Цифрлық теңдік: Қазақстанның әйелдері мен еркектері, көрші Өзбекстаннан айырмашылығы, дүниежүзілік желіге іс жүзінде тең қол жеткізе алады: <https://ranking.kz/reviews/regions/cifrovoe-ravenstvo-zhenshiny-i-muzhchiny-kazahstana-v-otlichie-ot-sosednego-uzbekistana-imeyut-prakticheski-ravnyj-dostup-ko-vsemirnoj-seti.html>

¹⁶⁰ Обзор: сокращение цифрового неравенства в РК и мире - Ranking.kz

¹⁶¹ Chart: Where Water Stress Will Be Highest by 2050 | Statista

¹⁶² Качественная питьевая вода в Казахстане за три года – миф или реальность? (liter.kz)

¹⁶³ СЮЖЕТ К 2030 году Казахстан может столкнуться с дефицитом воды | Новости ООН (un.org)

әсер етеді. Бес елдің кейбір аймақтарында вегетациялық кезең қысқарады, ал басқаларында құрғақшылық пен су тасқыны қауіп артады деп болжануда.

Орталық Азия су тасқыны, көшкін және жер сілкінісі сияқты табиғи апаттарға бейім. Климаттың өзгеруі – құбылыстардың жиілігі мен ауырлығын арттырып, адамдардың өмірі мен инфрақұрылымына қауіп төндіреді деп болжанады. Мұның бәрі ыстыққа байланысты аурулардың және безгек пен денге сияқты векторлық аурулардың таралу қаупін тудырады.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Орталық Азия үшін климаттың өзгеруіне байланысты салдарлар орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада елеулі болады деп болжануда. Аймақ олардың әсерін азайту үшін осы өзгерістерге бейімделуі керек. Бұл инфрақұрылымды инвестициялауды, ауылшаруашылық тәжірибелерін өзгертуді және суды басқаруды жақсартуды қажет етеді.

Дүниежүзілік банк сарапшыларының бағалауына сүйене отырып, Қазақстандағы су тапшылығы 2030 жылға қарай өзекті бола түсетінін атап өтеміз. Сондықтан бір адамға шаққанда су тұтыну көлемін жылына 90-нан 76 текше метрге дейін, яғни 15%-ға қысқарту керек¹⁶⁴. Бұл жағдай халықтың өмір сүру сапасына, тұтастай алғанда, ел экономикасына айтарлықтай әсер етеді. Осыған байланысты Қазақстан алдында су шаруашылығы бассейндерінің инфрақұрылымдық базасын нығайту, сапалы су жинау құрылыстарын ұлғайту жөніндегі стратегиялық міндет тұр. Қазақстан ішінде де, Қытай, Ресей, Тәжікстан және Өзбекстан сияқты өңірлік әріптестердің де жүйелі мониторингтік желісін құру қажет. Суды тұтыну бағдарламасын нақты стандарттармен жақсарту өте маңызды. Көрші елдердегі серіктестермен күрделі келіссөздердің нәтижелері су және климат тақырыптары бойынша сараптамалық әрі ғылыми әлеуетті кеңейтуге де байланысты болады. Әрине Қазақстанда бұл салаға қатысты зерттеулер мен болжамдар бойынша елеулі тапшылық бар.

¹⁶⁴ Насколько реально угроза дефицита воды в Казахстане (inform.kz)

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экономикалық және элеуметтік-саяси тұрақтылығы су және климаттық бағытта жаңа, тиімді шараларды пысықтауға, енгізуге байланысты болады.

Жаңа пандемия қаупі

Соңғы 100 жылда төрт жаһандық пандемия болды (испан тұмауы, Азия тұмауы, Гонконг тұмауы және COVID-19). Қазіргі уақытта Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) бағалауы бойынша жыл сайын 1 миллиардтан астам жұқпалы аурулар тіркеледі, олардың көпшілігі пандемиялық әлеуетке ие.

Сонымен қатар, болашақ пандемияны болжау қиын, бірақ мұнда болашақ пандемияның болашағына әсер етуі мүмкін кейбір статистика мен факторлар бар. Біріншіден, жануарлардан адамға жұғуы мүмкін зооноздық аурулар адамдардағы барлық жұқпалы аурулардың 60%-дан астамына тең. Әрі ол жаңа пандемияның маңызды көзі¹⁶⁵. Планетаның халқы көбейіп, урбанизация кең таралап келеді. Салдарынан жұқпалы аурулардың таралуына ықпал ететін адамдар бір-біріне жақын жерде өмір сүреді. Жаһандық саяхат пен сауда кеңейіп, жұқпалы аурулардың шекарадан өтуін жеңілдетті. Микробқа қарсы тұрақтылық барған сайын кең таралып, жұқпалы ауруларды емдеуді қиындатуы мүмкін.

Мұның бәрі болашақ пандемияның айтарлықтай қаупін көрсетеді, яғни пайда болатын жұқпалы аурулардың алдын алу, анықтау және оларға жауап беру – олардың салдарын азайту үшін өте маңызды¹⁶⁶.

Бұл тұрғыда Қазақстан алдында бірқатар стратегиялық және дағдарысқа қарсы міндеттер тұр. Үкімет пен ұлттық ұйымдар болашақ пандемияға дайындалу үшін ауруларды бақылауы, вакциналарды әзірлеуі және жаһандық денсаулық сақтау инфрақұрылымына инвестиция салуы маңызды.

Орталық Азия елдеріне, соның ішінде Қазақстанға, пандемия және осыған ұқсас жағдайлар кезінде дағдарысқа қарсы тиімді тетіктерді құру қажет.

¹⁶⁵ [https://rr-europe.woah.org/wp-content/uploads/2020/06/meeting-report_zoonoses-astana_vf_ru.pdf.%20\(n.d.\)](https://rr-europe.woah.org/wp-content/uploads/2020/06/meeting-report_zoonoses-astana_vf_ru.pdf.%20(n.d.))

¹⁶⁶ Мир после пандемии: что ждет экономику Казахстана (forbes.kz)

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, әлем белгісіздік кезеңіне енеді деген қорытынды жасауға болады. Бұл ретте Орталық Азия елдерінің қазіргі даму үлгілері бүгінгі әлемнің сын-тегеуріндері мен шындықтарына қаншалықты жауап беретіні туралы түсінік әлі жоқ.

4.4. Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастықты нығайту

Қазақстан үшін Орталық Азия – аса маңызды басымдық. Астана осы саясатты жылдар бойы дәйекті түрде жүргізіп келеді. Оның маңыздылығы қоғамда және сараптамалық деңгейде танылады. 2015 жылы ҚСЗИ сарапшылар тобы «Орталық Азия-2020: төрт стратегиялық тұжырымдама» бірлескен жұмысын жариялай отырып, өңірді дамытудың негізгі бағыттары бойынша орта мерзімді перспективаға арналған түрлі сценарийлерді қарастырды¹⁶⁷. Жалпы, көптеген болжамдар расталды, бірақ жаңа көкжиектерді қарастыратын уақыт келді.

2023 жылғы қаңтарда институт жүргізген қазақстандық және халықаралық сарапшылардың сауалнамасы өңір үшін ең өзекті мәселелер ретінде мынадай тақырыптарды бөліп көрсетеді: жетекші державалар арасындағы бәсекелестікті күшейту (74,8%), өңірдегі сыртқы державалардың рөлін өзгерту (74,2%), Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастықты күшейту (58,9%).

Әлеуметтік-аналитикалық дискурсты осы тұрғыдан қою кездейсоқ емес. Таяу болашақта Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің түбегейлі жаңа сын-қатерлерге тап болу ықтималдығы жоғары. Олардың әсерінен аймақтың айналасындағы геосаяси конфигурация айтарлықтай өзгерістерге ұшырауы мүмкін.

Мұндай трансформацияның триггерлері 2020 жылдан бастап оңтүстік Кавказдағы пандемия мен оқиғалар, сондай-ақ 2021

¹⁶⁷ "Орталық Азия-2020: төрт стратегиялық тұжырымдама" / Е.Т. Қарин ред. Авторлық топ: Б.А. Әуелбаев, С.К. Кешкімбаев, К.Л. Сыроежкин, В.Ю. Додонов. - Астана: ҚСЗИ, 2015. - 51 б.

жылдың тамызынан бастап Ауғанстандағы «Талибан» қозғалысының (Қазақстанда тыйым салынған ұйым) билікке оралуынан бастап халықаралық жағдайдың өзгеруі болды. 2022 жылдың ақпанында басталған Ресей-Украина қарулы қақтығысы халықаралық қауіпсіздік арасындағы әдеттегі архитектураны одан да күшті деформациялауға ұшыратты.

Орталық Азияға жақын жерде болып жатқан осы процестердің барлығы Орталық Азия елдерінің жалпы тұрақтылығына да, экономикасына да әсер етеді. Олардың сыртқы сауда қатынастарын, көлік-логистикалық мүмкіндіктерін қиындатады, елеулі әлеуметтік тәуекелдер туғызады.

Тұтастай алғанда, әлемнің жаһандық көрінісіндегі аймақтың одан әрі жағдайын бағалау қиындай түсуде. Аналитикалық болжамдар бифуркация нүктелерінің жиынтығында жатыр. Ал жоғарыда аталған геосаяси ақаулардың салдары болашақта одан да көп белгісіздік пен тәуекелге әкеледі.

Осыған байланысты алдағы он жылдағы даму перспективалары өңірлендіру мен ұлттық өзімшілдік арасындағы таңдауды Орталық Азия елдерінің алдына қояды. Дегенмен, ұлттық құрылыстың әртүрлі модельдерін есепке алудың барлық қажеттілігі аймақты қандай да бір біріктіру үрдісі әлі де негізгі тренд болып қала береді.

2023 жылғы 13-14 шілдеде Астанада өткен «Өзгермелі әлемдегі Азия: болашақтың күн тәртібі» тақырыбындағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі Орталық Азия форумында өңір мемлекеттерінің талдау орталықтарының өкілдері өз елдерінің өңірлік кооперацияны дамытуға деген ұмтылысын растады.

Форумға қатысушылар Орталық Азияның бес елінің жақындасуына өңірлік сауданың, өзара инвестициялардың өсуі, көлік, энергетикалық коммуникациялар мен транзиттік мүмкіндіктерді пайдалану ықпал ететіндігімен келісті. Тағы бір фактор – климаттың өзгеруі және демографиялық өсу, су және азық-түлік ресурстарының тапшылығы, жаһандық экономикалық жүйеге интеграциядағы кедергілер сияқты өсіп келе жатқан қиындықтарға жалпы жауап іздеу.

Бұл ретте сарапшылар өңір елдері бірлесіп геосаяси сын-қатерлерге тиімді қарсы тұра алатынын атап өтті. Қазіргі уақытта әлемдік күш орталықтары Орталық Азиядағы мүдделер тепе-теңдігін табуға ұмтылуда, бұл өңір үшін де өзінің субъективтілігін күшейту мүмкіндігі.

Өңірлік кооперация процестерін қолдаудың жоғары деңгейін 2023 жылғы 14-15 қыркүйекте Душанбеде өткен Орталық Азия мемлекеттері басшыларының V Консультативтік кездесуі растады. Тараптар қол қойған құжаттардың қатарында Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулер істері жөніндегі ұлттық үйлестірушілер Кеңесі туралы ереже бар. Бұл осы елдердің өңірлік ынтымақтастық тетіктерін институционализациялауға көшуін куәландырады.

1) Геосаяси ортаның сын-қатерлері

Ресейлік вектор

Ресей алдағы онжылдықта Орталық Азия елдерінің негізгі саяси-экономикалық серіктестігі рөлін сақтайды. Сонымен қатар, келесі онжылдықта ол Батыспен және оның серіктестерімен санкциялық текетіресті еңсерудің, бірқатар салалар мен бағыттардағы экономикалық өзара іс-қимылдың бұзылуына орай күрделі процеске тап болады. НАТО-ның кеңею процесінің жалғасуы, посткеңестік кеңістіктің Еуропалық бөлігіндегі мұздатылған және ашық әскери қақтығыстар оның ресурстарын еуропалық және батыс бағытта тартуға ықпал етеді.

Өнеркәсіптік әлеуеті жоғары Беларусь да Батыстың қатаң санкция режиміне ілігеді. Бұл ел үшін ауыр нәрсе – оның негізгі экономикалық серіктестерімен – ЕО елдерімен қарым-қатынас тоқтатылады. Бұл оны Ресей сияқты нарықтағы сыртқы саяси байланыстардың шектелуі салдарынан «шығысқа бұрылуға» итермелейді.

Украина белгісіз уақытқа Орталық Азия мемлекеттері үшін маңызды сауда-экономикалық серіктес ретінде белсенді қарым-қатынасты дамыта алмайды. Соғыс салдарынан болған тікелей адами және материалдық залалдан басқа, ел әлемдегі ең

миналанған аумаққа айналды¹⁶⁸. Бұл – Украина экономикасының қақтығыстан кейінгі қалпына келуінің маңызды теріс факторы.

Осылайша, Орталық Азия елдері үшін алдыңғы отыз жылдағы ең жолға қойылған экономикалық ынтымақтастық векторы – екі-жақты форматта да – ТМД мен ЕАЭО алаңында да геосаяси әрі әскери тәуекелдерге ұшыраған бағытқа бет бұруда. Халықаралық қысым, қайталама санкциялар қаупі, транзиттік тасымалдарды іс жүзінде тоқтату, сауда, технологиялық және өндірістік тізбектердің үзілуі – көпжылдық үрдіс болып көрінеді.

Ресей-Украина қарулы қақтығысы ерте ме, кеш пе тоқтайды. Бұл елдер де ірі, тартымды аймақтық нарықты ұсынады. Бірақ сол уақытқа дейін, толыққанды байланыстар қалпына келгенге дейін өңір елдерінің Азия мен «жаһандық Оңтүстік» бағытындағы экономикалық стратегиялары өзекті болып отыр.

Ресей мен Беларусь Азия нарығына шығатын сауда бағытын іздей бастады. Ал ұжымдық Батыстың оларға қарсы санкциялары Украинадағы қақтығыс аяқталса да, ұзақ уақыт бойы күшінде болады.

Мұндай жағдайларда Орталық Азия қақтығысушы мемлекеттердің экономикаларын реанимациялауда және посткеңестік кеңістіктің Еуропалық бөлігінің экономикасы мен Азия елдері арасындағы көпір ретінде ерекше орын алады.

Сонымен қатар, ондаған жылдар бойы салынған көлік жүйесі, әсіресе темір жолдар ауқымды еуразиялық кеңістіктегі негізгі экономикалық артериялар болып қала бермек.

Транскаспий транзиті

2022 жылдан бастап Каспий теңізі мен Оңтүстік Кавказдың көлік-логистикалық мүмкіндіктері тағы да жоғары назар аудара бастады. Бұған Каспийдің құқықтық мәртебесі мәселесіндегі ілгерілеу, Қарабақ мәселесі төңірегіндегі ағымдағы динамика, түрікмен-әзірбайжан аумақтық дауын шешу және Қайраң кен орындарын бірлесіп игеру, түркі мемлекеттерін ұйымдастыру

¹⁶⁸ Michael Drummond. Ukraine war: How hidden landmines, tripwires and booby traps pose lethal danger for years to come // News.sky, 29 January 2023, <https://news.sky.com/story/ukraine-war-how-hidden-landmines-tripwires-and-booby-traps-pose-lethal-danger-for-years-to-come-12795912>

желісі бойынша ынтымақтастықты нығайту, өңір елдерінің Еуропалық одақпен экономикалық ынтымақтастығын жандандыру сияқты халықаралық процестер де ықпал етеді.

Оңтүстік Кавказдың мүмкіндіктері дәстүрлі түрде Орталық Азия елдерін тартады. Бұл шикізат пен энергия ресурстарының Еуропаға транзиті ғана емес. Аймақаралық байланыстар Батыс – Шығыс трансконтинентальды дәліздердің бірыңғай буыны ретінде қарастырылады. Алайда, мультимодальды тасымалдаудың күрделілігі мен әскери-саяси шиеленіс белгілі бір уақытқа дейін кавказдық бағытты бәсекеге қабілеттіліктен айырды.

Сонымен бірге, Оңтүстік Кавказ – Ресей, Түркия, Иран, АҚШ және ЕО елдері қатарлы бәсекелес тараптардың мүдделер қайшылығы тоғысқан жер. Әзірбайжанның әскери және дипломатиялық жетістіктері оның аймақтағы рөлін күшейтеді. Алайда, армян-әзірбайжан қатынастары ұзақ уақыт бойы шиеленісті болып қала береді. Тараптар екі жаққа да сәйкес келетін бейбітшілік формуласын әлі таба алмады.

Шамасы, компаға келу және бейбіт шешім қабылдау жолы оңай болмайды. Транскаспий және транскавказдық маршруттарды әртараптандыру геосаяси қарама-қайшылыққа байланысты белгілі бір уақытта шектеулерге тап болады.

Орталық Азия елдері Таулы Қарабақ төңірегіндегі қақтығысты реттеуге мүдделі. Оның рұқсаты өңірге орнықты даму кезеңіне шығуға мүмкіндік береді. Өзара көліктік байланысты нығайтуға және ынтымақтастық үшін мемлекеттік шекараларды ашуға серпін береді.

Өңірлік және халықаралық ойыншылардың өңіраралық байланыстарды дамытуға жоғары қызығушылығын ескере отырып, Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азияның сауда дәліздері бойынша қозғалыс біртіндеп қарқын ала бастайды. Ұзақ мерзімді перспективада Еуропа мен Азияның сыйымды нарығы арасындағы халықаралық алмасу негізгі құрлық магистралін айқындайды.

Иран векторы

Орталық Азияда Иранға және оның дамыған инфрақұрылымына ондаған жылдар бойы үлкен үміт артылды. Көлік ағында

рын әртараптандыру үшін Иран Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азияға шығуда аймақ елдерінің ұзақ мерзімді жоспарлары мен саясатында маңызды рөл атқарды. 1996 жылы Теджен-Серахс-Мешхед теміржол учаскесі арқылы Шығыс – Батыс көлік дәлізінің трансазиялық теміржолының солтүстік желісі арқылы қозғалыс ашылды. Ал 2014 жылы Қазақстан – Түрікменстан – Иран теміржолы пайдалануға берілді.

Алайда жоспарлар толығымен орындалмады. Бүгінгі таңда қолданыстағы теміржол және теңіз коммуникациялары толық пайдаланылмайды. Дегенмен Тегеран мен Орталық Азия елдерінің астаналары арасында саяси қайшылықтар жоқ. Иран мен Орталық Азия мемлекеттері бірқатар ірі халықаралық ұйымдардың мүшесі әрі олардың үкіметтері сындарлы диалог жүргізуге және дамытуға барлық мүмкіндіктерге ие.

Орталық және Батыс Азия арасындағы әлсіз сауда-экономикалық қатынастардың себебі – жаһандық және аймақтық қарама-қайшылық саласында жатыр. Соңғы онжылдықта Иран өзінің ядролық бағдарламасы мен Таяу Шығыстағы жағдайға байланысты Батыспен қайшылықты жағдайда. Орталық Азия елдері оның басым бағытының орбитасында болған жоқ. Өз кезегінде олар осы процестерге бейтараптық танытты.

Қазіргі уақытта Тегеран «шығысқа бұрылу» саясатын жүзеге асыра бастады. Жаңа стратегия аясында Азияның ірі мемлекеттерімен байланыс орнатылып жатыр. Сондай-ақ, Иран билігі Орталық Азия елдерінің назарын өзіне аударуға, қауіпсіздік жағдайын жақсартуға, сауда-экономикалық қатынастарды жандандыруға және құрлыққа ішкі транзитті ашуға күш салады.

Болашақта Иран жаңа инфрақұрылымдық жобаларды енгізу арқылы өз аумағы бойынша көлік дәлізін іске асыруға үлкен мүмкіндігі бар. Олардың бірі – Үндістанның белсенді қолдауымен еркін сауда аймағы мен Чабахар терең теңіз порты, сондай-ақ елдің оңтүстік-шығысындағы жаңа теміржолдар желісі.

Орталық Азия алдағы онжылдықта Тегеран мен Делидің бірлескен күш-жігері арқылы Оңтүстік Азия мен Таяу Шығыс экономикалық қатынастары саласына барған сайын тығыз инте-

грацияланып, тұтастай алғанда «жаһандық Оңтүстіктің» саяси контурларына енетін болады.

Бірақ бұл процестің қаншалықты тез жүретіні әлі де Иранның ядролық бағдарламасы төңірегіндегі мәселелерді реттеу, Таяу Шығыстағы қосалқы қақтығыстарды азайту, Иранның Азия мен Еуропадағы негізгі ойыншылармен қарым-қатынасын жақсарту сияқты факторларға байланысты.

ХАМАС-тың Израильге жасаған шабуылынан туындаған Таяу Шығыстағы бұрын-соңды болмаған шиеленіс – әлемдік және аймақтық ойыншылардың назарынан тыс қалмайтын фактор. Сонымен қатар, Иранның Батыспен, Түркиямен және араб әлемімен қарым-қатынасын жаңа сапаға айналдыруға серпін болады. Ол қандай форматта өтеді, көбінесе Иранның өзіне байланысты.

Қытай

Посткеңестік кезеңде Қытай аймақ үшін ең тұрақты серіктес рөліне көтерілді. 2013 жылдан бастап Бейжің жүзеге асырып келе жатқан «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасы біртіндеп Көлік және сауда-экономикалық байланыстарды дамытудың кешенді бағдарламасына айналды. 2022 жылғы жағдай бойынша атауын «Бір белдеу, бір жол» деп өзгерткен бұл бастамаға әлемнің 148 елі қосылды.

Бағдарлама жарияланғаннан кейінгі алғашқы жеті жылда Қытай көрші Қазақстанға шамамен 18,5 млрд доллар инвестициялады. Оның 3,8 млрд-ы көлік секторына жіберілді. Алдағы бес жыл ішінде 112 инфрақұрылымдық жоба іске асырылып, 27 мың шақырымнан астам жол салынып, жөнделеді деп жоспарланған¹⁶⁹.

Қазақстан сияқты, Орталық Азияның басқа мемлекеттері де сауда-экономикалық алмасудан гөрі орта патшалықпен ынтымақтастықты көбірек қарастыруда. Олар үшін қытайлық стратегиялық бастаманы ТРАСЕКА бағдарламасы және «орта дәліз» жобасы сияқты басқа жаһандық жобалармен ұштастыру айтарлықтай пайда әкеледі.

¹⁶⁹ "Біртұтас тағдыр қоғамдастығы": Қазақстан мен Қытай "Бір белдеу, бір жол" бастамасы аясында қалай ынтымақтасады // "ҚазАқпарат" ХАА, 29 желтоқсан 2022 ж.

Соған қарамастан, Қытай-Орталық Азия ынтымақтастығының барлық жағымды жақтарымен Шығыс көршісінің пайдасына ауысқан геосаяси тепе-теңдікті ескеру қажет. Сонымен қатар бұл Бейжіңнің аймақтық қатынастардағы белсенді бағытқа қарай жылжуын білдіреді.

Мұндай сценарий белгілі бір жасырын қоңырауларды жасырады. Ең алдымен, Қытай-американдық бәсекелестікке тарту және тараптардың Орталық Азия елдеріне санкцияны қоса алғанда, күн тәртібін қою қаупі артады.

Оңтүстік шекаралар

2021 жылдың тамызында Ауғанстанда «Талибан» билікте орнықты. Жаңа билік Ислам әмірлігін жариялады. Елде өз идеологияларына сәйкес мемлекеттік басқару жүйесін құрды. Онда негізгі орынды әскери-діни қызметкерлер алды.

Сыртқы байланыстарды дамыту үшін Талибан халқы басым мемлекеттерді, ең алдымен мұсылман халқы басым мемлекеттерді халықаралық тануды қажет етеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта жалпыға бірдей танылған халықаралық міндеттемелерді, Үкіметтің инклюзивтілік қағидаттарын, гендерлік теңдікті сақтауды ұстануға құлықсыздығы халықаралық қауымдастықтың Талибанға деген көзқарасын сипаттайтын түсінікті белгі болды. Бұл жағдайда жақын арада Талибан режимін толық заңдастыру мүмкін емес.

Екінші жағынан, Талибан билігі баламасыз емес. Олардың қол астында түрлі этникалық және күрделі конфессиялық құрамы бар 40 миллион халық бар. Елде Талибанға қарсы қарсылықтың ошақтары қалды. Бірақ халық көпжылдық әскери әрекеттерден шаршағаны соншалық, кез келген саяси режимге төзуге дайын. Бұл олар үшін тым болмаса тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Дегенмен, кез келген ішкі оппозицияны басу, оның идеологиялық принциптерін қатаң сіңіру – елде азаматтық қарсылықты тудыруы мүмкін. Оның таралуы ұзақ мерзімді, бірақ өте баяу үрдіске айналады.

Ауғанстанның айналасындағы және ішіндегі оқиғалар қалай өрбігеніне қарамастан, Талибан билігі кезінде Орталық Азия ел-

деріне туындайтын сын-қатерлерді үнемі ескеріп отыру қажет болады.

«Талибан» қозғалысы монолитті емес¹⁷⁰. Белгілі бір саяси жағдайларда дала командирлері мен тайпа көсемдерінің бір бөлігі өз позицияларын бекіту үшін өзінің қарулы, ақпараттық-идеологиялық қызметін қолдана алады. Әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге қарамастан, Талибанның радикалды тәсілдері Ауғанстаннан тыс жерлерде, соның ішінде көршілес Орталық Азия елдерінде жақтастарын таба алады. Сонымен, әлеуметтік желілерде Талибан билігі сыбайлас жемқорлықты жоюға және тәртіп орнатуға қабілетті деген пікір тарады. Батыс елемінің мұсылмандарды қудалауы туралы мазмұн ерекше тақырып¹⁷¹.

Тағы бір қиындық – Ауғанстанның өсіп келе жатқан милитаризациясы. Қазірдің өзінде Талибан армиясы керемет күш. Олар басып алған шетелдік қару-жарақтың нақты саны бағаланады. Бірақ бұл арсенал көрші елдер үшін елеулі тәуекелдер тудыруы мүмкін.

Олардың иелігінде 78 ұшақ, 9524 «әуе-жер» класты зымыран, 40 мың әскери техника, оның ішінде 12 мың американдық «Хамви» армиялық роверлері, 300 мыңнан астам американдық атыс қаруы және 1,5 миллионнан астам арнайы және қарапайым оқ-дәрілер, сондай-ақ байланыс және электронды радио жабдықтары. Қалғаны түнгі көру құралдары мен жеке қорғаныс заттары¹⁷².

Қалған әскери техниканың жалпы құны 7 млрд доллардан асады. 2022 жылдың тамызында Талибан армиясы 150 мыңнан

---

¹⁷⁰ Сарапшылар: Талибандар өз идеологиясын экспорттауға дайын // DW, 3 сәуір 2013 ж., <https://www.dw.com/ru>.

¹⁷¹ Central Asia's Muslims and the Taliban - Stiftung Wissenschaft und Politik (swp-berlin.org)

¹⁷² Ellie Kaufman. First on CNN: US left behind \$7 billion of military equipment in Afghanistan after 2021 withdrawal, Pentagon report says // CNN, April 28, 2022, <https://edition.cnn.com/2022/04/27/politics/afghan-weapons-left-behind/index.html>.

асты¹⁷³. 2023 жылдың наурызында оның саны 170 мың болды, ал жыл соңына дейін оны 200 мың адамға жеткізу жоспарланған¹⁷⁴.

Сонымен қатар, білікті кадрлардың тапшылығын жою үшін Талибан басшылығы тарап кеткен Ауған ұлттық армиясының 350 мыңнан астам бұрынғы офицерлерін тарта алады¹⁷⁵.

Жалпы, Ауғанстанды милитаризациялау Орталық Азия елдеріне қатысты тікелей әскери агрессияны білдірмейді. Қазір жаңа үкіметтің барлық күш-жігері билікті ел ішінде ұстауға бағытталған. Шекара әскерін күшейту – әзірге көрші мемлекеттердің Ауған этникалық және конфессиялық топтарына ықтимал ықпалының жолын кесу шарасы ғана.

Ықтимал қауіптердің қатарында – Орталық Азия елдерінің аумағында радикалды қарулы құрылымдардың орталық билігінің әлсіреуі және діни экстремизмнің экспорты нәтижесінде Ауғанстан аумағында нығаюы.

Ауғанстан аумағында орналасқан көптеген радикалды ұйымдардың белсенділігі үлкен сынақ болуы мүмкін. Бұл елде Пәкістанның 10-нан 14-ке дейінгі экстремистік топтары орналасқан. Олардың ішіндегі ең ірілері – «Техрик-е-Талибан Пәкістан», «Лашкар-е-Тайба», «Сепак-е-сахаба Пәкістан», «Джаиш-е-Мұхаммед», «Аль-Бадр» және т.б. өңірлік экстремистік ұйымдар. Оның ішінде Шығыс Түркістан ислам қозғалысы, Өзбекстан ислам қозғалысы және тәжік «Жамаат Ансарулла», сондай-ақ жаһандық жиһадтың үш негізгі тобы – «әл-Каида» (Қазақстанда тыйым салынған ұйым), «Үнді субконтинентіндегі әл-Каида» және «Провинциядағы Хорасан Ислам мемлекеті»¹⁷⁶.

¹⁷³ Талибы объявили о намерении довести численность своей армии до 200 тысяч человек (fergana.agency)

¹⁷⁴ Талибы объявили о намерении довести численность своей армии до 200 тысяч человек (fergana.agency)

¹⁷⁵ Владислав Савенков. Амудария өзенінің артында. Талибандардың Орталық Азияда ең күшті армия құруына және посткеңестік режимдерге нақты қауіп төндіруіне не кедергі? Ауғанстан // "Орталық Азия Медиазоны", 13 маусым 2022 ж., <https://mediazona.ca/article/2022/06/13/acrosstheriver>.

¹⁷⁶ Афганистан превращается в заповедник террористов / Геополитика / Независимая газета (ng.ru)

Талибан билігі бұл құрылымдарды бейтараптандыру немесе жою үшін ешқандай тиімді шаралар қабылдаған жоқ. ТМД елдерінен шыққан этноұлттық топтар өзін-өзі жариялаған әмірліктің билігі оларға қорған болған жағдайда, Орталық Азия мемлекеттеріне қауіп төндіруі мүмкін¹⁷⁷. Ауғанстан билігінің Ауғанстан аумағынан тыс Орталық Азияға экструдтау перспективасы да алаңдаушылық туғызады¹⁷⁸.

Қазіргі уақытта Ауғанстанның өз экономикасы жоқ. Бұл ел күнкөріс шаруашылығына, импортқа және транзиттік саудаға толығымен тәуелді. Шектеулі көлемде ауылшаруашылық тауарларын, көмір мен кілемдерді экспорттай алады. Талибан билікке келгенге дейін экспорттан түскен табыс шамамен 870 млн доллар болса, жиынтық импорт 8,56 млрд доллар еді¹⁷⁹.

Қазір Ауғанстандағы жағдай айтарлықтай нашарлады. Табиғи ресурстар, транзиттік көлік, энергетикалық дәліз түріндегі экономикалық әлеуетті әлі іске қосу мүмкін емес. Есірткі өндірісі халық үшін маңызды табыс болып қала береді. 1990 жылдардан бастап бұл ел опиаттар нарығында әлемдік монополистке айналды, ал 2009 жылдан бастап героин өндірісінде сенімді көшбасшы болды¹⁸⁰.

Өздеріңіз білетіндей, Талибан басшылығы 2021 жылдың күзінде өзінің жетекшісі Хайбатулла Ахундтың атынан апиын көкнәрін өсіруге тыйым салу туралы заң қабылдады. Бірақ Талибанның әртүрлі фракциялары есірткі бизнесімен күресіп қана қоймай, бұл өндірісті өз бақылауына алуға тырысады.

---

¹⁷⁷ ЕО аумағындағы Орталық Азиядан келген содырлар туралы // Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының Аймақтық терроризмге қарсы құрылымы, 26 қаңтар 2023 ж., https://ecrats.org/ru/security_situation/analysis/1965/#; FNS: шетелдік террористік топтардың жетекшілері Талибанмен жасырын кездесу өткізіп, Ауғанстанның солтүстігінде болды // Озоди радиосы, 26 қыркүйек 2022 ж., <https://rus.ozodi.org/a/32053033.html>.

¹⁷⁸ Террористы возвращаются в Центральную Азию: кто угрожает региону? - Читайте на IА-CENTR

¹⁷⁹ Афганистан | Импорт и Экспорт | Весь мир | Все товары | Стоимость (долл. США) и Изменение стоимости, г/г (%) | 2008 - 2019 (trendeconomy.ru)

¹⁸⁰ Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы (ЮНОДК). Ауған опиаттарының жаһандық саудасы. Тәуекелдерді бағалау, Вена. 2011. 21-22 бет.

БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасының мәліметінше, Ауғанстандағы апиын, көкнәр алқаптары 2022 жылы өткен жылмен салыстырғанда 32%-ға ұлғайып, 233 мың гектарға жеткен. Есепке сәйкес, апиын бағасы айтарлықтай өсті. Шаруалардың оны сатудан түскен табысы үш еседен астам арты. Мысалы 2021 жылғы 425 миллионнан 2022 жылы 1,4 миллиард долларға жетті¹⁸¹.

Ауған опияттарының заңсыз айналымы әлемдегі барлық қылмыстық есірткі нарығының шамамен 80% алып жатыр¹⁸². Осыған байланысты бірқатар сарапшылар қырғыз-тәжік шекарасындағы ЕО тұрақсыздығын халықаралық есірткі топтарының мүдделерімен байланыстырды¹⁸³.

Жаңа Ауған үкіметін халықаралық заңдастырудың болмауы – қаржылық және сауда-экономикалық қатынастарды жолға қоюда үлкен қиындықтар туғызады. Оның 7 миллиард долларға жуық авуарлары АҚШ-та мұздатылған. Соңғы жылдары елден «кадрлардың қашуы» байқалды. Олардың орнына келген Талибан ел мен оның аймақтарын басқаруда, министрліктер мен ведомстволардың жұмысын ұйымдастыруда, денсаулық сақтауда, білім беруде және әлеуметтік қолдауда қажетті тәжірибе жинау үшін уақытты қажет етеді.

Аймақтық және жаһандық ойыншылар туындаған ауыр жағдайды елемеу ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін деп санайды. Ауғанстан дағдарысы халықаралық терроризмнің ауқымды қаупін қайта жандандыруы мүмкін. Осыған байланысты, егер Ауғанстан ұзақ уақыт бойы жалған мемлекетке айналады деп есептесек, бүкіл әлем үшін шығын әлдеқайда айқын болады.

Сол себепті Орталық Азия елдері ауған халқын Гуманитарлық қолдаудан басқа, қалыптасқан қиын жағдайдан шығу жолдарын іздеп отыр. Орталық Азия елдері Ауғанстанмен көптеген байланыспен, оның ішінде су ресурстарын бөлу, Оңтүстік Азияға тран-

¹⁸¹ БҰҰ: Талибан кезінде Ауғанстандағы апиын көкнәрінің дақылдары үштен біріне өсті // тәжік Бостандық радиосы қызметі (Озоди радиосы), 3 қараша 2022 ж

¹⁸² Вопреки строжайшим запретам, выращивание опийного мака в Афганистане резко возросло | Новости ООН (un.org)

¹⁸³ Ищите выгоду: почему Таджикистан и Кыргызстан не могут поделить границу (mail.kz)

зиттік көлік және энергетикалық жолдарды пайдалану, тау-кен өндірісіне инвестициялау, тауарлар мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің Ұлттық нарығына экспорттау қатарлы байланысы бар. Бірақ «Талибан» қозғалысын заңды күш ретінде мойындамау жөніндегі халықаралық негізгі ағым, сондай-ақ жоғарыда аталған сын-қатерлер олардың қызметін айтарлықтай шектейді.

Мұндай үрдіс келесі онжылдықта да сақталуы мүмкін. Талибан билігі де геосаяси ортамен жүйелі қарсыласуға мүдделі емес. Бұл үшін олардың ресурстары жеткіліксіз. Мұндай жағдай оларды көрші елдермен диалогқа итермелейді. Бірақ кешегі антагонистерге есік ашуға әлі ешкімнің батылы бармай отыр.

Осылайша, біз Орталық Азия үшін күрделі геосаяси жағдайлардың қалыптасуын байқап отырмыз. Жағдай бұрынғы жылдардан түбегейлі өзгерген. Өйткені аймақ айналасындағы оқиғалар бұрынғыға қарағанда қарқынды драмалық сипат ала бастады. Жаһандық турбуленттілік күшейіп келеді. Жалпы әлем болашаққа үрейлі үмітпен қарайды. Халықаралық коалицияның Ауғанстаннан кетуі – аймаққа батыс ықпалын ғана емес, АҚШ пен НАТО-дағы жергілікті халықтың, соның ішінде Батыс демократиясының «жұмсақ күшін» ынталандырмайды.

2) Орталық Азия перспективалары: тәуекелдер мен мүмкіндіктер

Алдағы онжылдықта аймақ қалыптасып келе жатқан жаһандық жағымсыз үрдістер мен геосаяси тәуекелдермен қатар, ішкі факторларға да байланысты бірқатар сын-қатерлерге тап болады. Дегенмен, Орталық Азия елдері жаңа шындыққа тез бейімделуде.

Отыз жылдан астам уақыт ішінде мемлекеттер күрделі әрі оқиғалы жолды бірге жүріп өтті. Шекаралық проблемаларға, су және энергетикалық ресурстарды бөлу мәселелеріне, экономикалық теңгерімсіздіктерге, Ұлттық протекционизмге қарамастан, аймақ тұрақты болып қала береді. Бұл ретте Орталық Азия елдерінің бірлескен күш-жігері мен салмақты көзқарасы үлкен рөл атқарды.

Осы уақыт ішінде Қазақстанның сыртқы саясатында өңірлік қатынастарды дамыту үнемі басым орынға ие болды. Астана бір жерде өңірлік проблемаларды бірлесіп шешуді талап етіп, бір жерде кідіріске төтеп бере отырып, тәсілдерде икемділік танытты. Орталық Азия ынтымақтастығын жандандырудың жаңа кезеңінің бастапқы нүктесі өңір мемлекеттері басшыларының бесжақты форматтағы консультативтік кездесулер форматы болды.

Саяси көшбасшылардың өзара тығыз іс-қимылға деген байсалды көзқарасы, жұртшылықтың оң реакциясы өңір елдері бірлескен күш-жігермен нақты әрі алдағы сынақтарды еңсеріп қана қоймай, қарым-қатынастардың жаңа сапасына да шыға алады деген үміт береді.

Осыған байланысты Орталық Азия елдерінің әлемдік экономикалық қатынастарға тиімді кіруіне кедергі келтіретін маңызды факторларды еңсеру қажет.

Күрделі теңіз байланыстарына шығу. Орталық Азия елдерінде әлемдік сауданың барлық көлемінің 80%-дан астамы өтетін теңіз жолдарына тікелей шығу мүмкіндігі жоқ. Өңірде Еуро-Азиялық құрлық дәліздерін іске асыру бойынша сыртқы ойыншылардың алға қойған бастамаларына көп көңіл бөлінеді. Бірақ аймақта біртұтас трансконтинентальды инфрақұрылым жоқ. Көптеген жолдармен логистика елдер бойынша локализацияланған және бөлшектелген.

Осыған байланысты аймақ бірқатар кедергілерге тап болады. Орталық Азия мемлекеттерінің бір-бірімен өзара байланысы өте аз. Бұл олардың өңірлік емес әріптестермен жалпы көрсеткіштердің 3-7%-на дейінгі өзара сауда айырбастау деңгейіне әсер етеді. Елдер арасындағы теміржол байланысы шектеулі және тек 5 бағыт қана.

Жалпы, аймақ аумағының көп бөлігінде қолданыстағы көлік инфрақұрылымы өткізу қабілеттілігінің аздығымен сипатталады. Жол бойындағы сервис объектілері жеткіліксіз, олардың көпшілігі қызмет көрсету сапасына қойылатын өзекті талаптарға

сәйкес келмейді. Халықаралық транзиттік тасымалдарды да, ішкі сұранысты да толық қамтамасыз ете алмайды.

Болашақта өңірдің көліктік-коммуникациялық әлеуетін ашу барлық мемлекеттің мүдделерін де, қызмет көрсету секторындағы жоғары техникалық стандарттарды да ескеретін бірлескен көліктік-логистикалық жобаларды әзірлеу кезінде тиімді болады.

Халықаралық тасымалдар мен транзиттен нақты пайда алу үшін автомобиль және темір жолдар, әуе жолдары жүйесін кеңейту, логистикалық және көлік тораптарын немесе негізгі нүктелерде құрғақ порттарды салу, содан кейін тиімді және жетілдірілген көлік дәліздерін құру бойынша үйлестірілген және ұзақ мерзімді жұмыс қажет.

Көлік коммуникациясын дамытуға маманданған мемлекеттік органдардың ынтымақтастығы негізінде сұрыптау орталықтарының қызметін одан әрі интеграциялай отырып, трансшекаралық көлік инфрақұрылымын дамыту және кеңейту бойынша «Жол картасын» әзірлеу, сондай-ақ мультимодальды тасымалдау мүмкіндіктерін, тиімді жеткізу тізбектерін пысықтау қажет.

Мұнда бәсекелестік пен оқшаулану кері әсер етеді. Керісінше, жаңа балама маршруттарды салу кезеңінде инвестор ретінде жобаларға қатысу бүкіл аймақ бойынша саланы айтарлықтай өзгерте алады. Мысалы, Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан темір жолының жобасын әзірлеуге, іске асыруға Қазақстан, Тәжікстан немесе Түрікменстан да бірлескен акционерлер ретінде қатыса алады.

Өз кезегінде ірі теңіз және құрлық порттарын дамытуға өңір бойынша сұр елдерден инвестициялар тартқан жөн. Бұл қағида барлық қатысушылардың халықаралық көлік хабтарын байланыстырушы үйлестірушілер мен тең иеленушілер ретіндегі ұстанымдарын нығайтады.

Сондай-ақ, мемлекеттік шекарадағы жүк тасымалын, жүк өткізу күрделілігін шешу қажет. Келешекте шекаралық өткелдердегі кептелістерді жою бейінді құрылымдардың өзара тығыз іс-қимылында, инновациялық технологияларды енгізуде, оның ішінде бақылау-тексеру іс-шараларын цифрландыруда шешілуге тиіс.

2023 жылғы 14-15 қыркүйекте Душанбеде өткен Орталық Азия мемлекеттері басшыларының V Консультативтік кездесуі барысында қол қойылған Орталық Азиядағы жерүсті көлігінің өзара байланысын нығайту туралы келісім – өңір елдерінің көлік саласындағы көпжақты ынтымақтастығын кеңейтуге негіз болады.

Тұрақсыз геосаяси орта. Орталық Азия жаһандық бәсекелес жобалармен қоршалған Ресей, Қытай және АҚШ саясатының назарында. ЕО және мұсылман әлемі, Оңтүстік және Шығыс Азия елдері аймаққа қызығушылық танытып отыр. Түрлі геосаяси тәсілдер түрлі жанжалдарды тудыруы мүмкін.

Бұл жағдайда Орталық Азия елдерінің егемендігі мен қауіпсіздігі көпвекторлы саясатпен, әлемдік күш орталықтарынан тең қашықтықта және геосаяси бейтараптықпен қамтамасыз етіледі. Қазір бұл қағиданы өңірдің барлық елдері ұстанады. Бұл олардың үкіметтерінің әртүрлі дағдарыстық жағдайларда саяси өміршендігін қамтамасыз етеді.

Онжылдық перспективада да халықаралық шиеленістің артуымен Орталық Азия елдеріне түрлі талаптар қойылатыны анық. Экономикалық мүмкіндіктерге немесе қауіпсіздік кепілдіктеріне айырбастау үшін сыртқы серіктестер тек геосаяси адалдықты сақтауға ғана емес, сонымен бірге қолдау көрсетуге де мүдделі.

Жекелеген ойыншылар аймақтың жанды жерін (шекаралық проблемалар, басқарушы элиталар арасындағы қайшылықтар, әлеуметтік шиеленістің өсуі және т.б.) өз пайдасына белсенді түрде қолдануы мүмкін. Орталық Азия елдерінің сыртқы ірі әріптестермен өз бетінше өзара іс-қимыл жасау тактикасын жалғастыруы өңірге әр түрлі қысымның күшеюіне ықпал ететін болады. Алайда, егер Орталық Азиядағы негізгі халықаралық мәселелер бойынша өңір елдері ортақ тәсілдерді әзірлеп, шешім қабылдау кезінде үйлестіру қағидатын ұстана алса, әрбір мемлекеттің дипломатиялық ұстанымдары айтарлықтай күшейе түседі. Алдағы он жылда геосаяси тепе-теңдікті сақтау үшін әлемдік қауымдастық пен ірі державалардың жаңартылған қауіпсіздік кепілдіктері қажет. Мұндай кепілдіктерді шоғырландырылған тәсілмен ғана алуға болады. Тек осылай ғана әлемдік орталықтарды

байланыстыратын құрлық көпірін құруға және негізгі геосаяси ойыншылардың назарында тұрған аймақтың экономикалық өркендеуінің пайдасына ірі мемлекеттердің қарама-қайшы мүдделерін ашуға болады. Мұны «ОА+» форматтарының айтарлықтай жандануы дәлелдейді.

Орталық Азия елдері осындай көпжақты консультативтік кездесулерде өз мүдделерін қалыптастырып, бірлесіп ілгерілете алады. Жиынтық нарықтық мүмкіндіктері бар аймақ үшін ортақ экономикалық жобалар барлық елде өндірістік тізбектерді бөлу арқылы өңірде өзара тиімді іс-қимылға әкеледі.

Шиеленіс ошақтарына жақындық. Орталық Азия елдерінің басшылығы мен қоғамдары қазіргі әлемде Төтенше жағдайлар кезінде – мемлекетаралық қақтығыстар, ішкі саяси тұрақсыздық, сепаратизм мен этносаралық қақтығыстардың өршуі, қарулы содырлардың енуі және т.б. Әр мемлекет осындай қауіп-қатерлермен бетпе-бет қалу қаупі бар екенін түсінуі керек. Ауғанстандағы, Ирактағы, Сириядағы және Ливиядағы жағдай бұған айқын мысал бола алады.

Қазіргі уақытта Орталық Азияның геосаяси ортасы төтенше жағдайлар туындаған кезде өңір мемлекеттеріне жедел көмек көрсете алмайды. Мұндай жағдайларда қолда бар халықаралық қауіпсіздік құрылымдары тиімділіктің төмендігін көрсетеді. Сондықтан Орталық Азия елдері тек өзіне және жақын көршілерінің тиімді көмегінен үміттене алады.

Ауғанстандағы күрделі гуманитарлық жағдайдың сақталуы, геосаяси жағдайдың шиеленісуі, аймақ ішіндегі елеулі тәуекелдер аясында қорғаныс саясаты, қауіпсіздік саласындағы үйлестіру мен кооперация маңызды. Егер алдағы он жылда оңтүстік шекаралардағы жағдай қызып кетсе, Орталық Азия елдері өздерінің аймақтық Ұжымдық жедел әрекет ету күштерін құруы мүмкін. Осы саладағы ынтымақтастықты жандандыру ұлттық армиялар мен қауіпсіздік күштері арасындағы жедел үйлесімділік пен коммуникацияны арттыруға мүмкіндік береді.

Қазірдің өзінде өңірлік «жол картасын» қалыптастыру және өңірлік проблемаларды бірлескен күш-жігермен жоспарлы

шешу үшін Орталық Азия ішіндегі барлық «жанды жерді» және көрші елдер арасындағы жанжалды мәселелерді анықтау үшін өңір елдерінің диалогын ілгерілету маңызды.

Жүйені жедел қауіпсіздікке ұйымдастыру – Орталық Азия елдерінің өз мүмкіндіктері шегіндегі жауапкершілік екенін түсіну қажет. Осы геосаяси шындықта өңірге ұжымдық шешімдер негізінде қауіптердің барлық түрінің қайнарын бейтараптандыруға назар аудару маңызды.

Аймақ ішінде қақтығыс ошақтарының болуы. Аймақтық қауіпсіздіктің маңызды сын-қатерлерінің бірі – жекелеген елдер арасындағы шекара мәселелерінің шешілмеуі. Сондай-ақ Ферғана алқабында анклавтардың болуы. Бұл проблемалар жекелеген даулы аумақтардағы жағдайдың шиеленісуінен көрінеді. Келесі онжылдықта шекараларға қатысты даулар, егер оларды шешуге мұқият назар аударылмаса, үлкен келіспеушіліктерге айналуы мүмкін.

Мысалы, шекарадағы қырғыз-тәжік қақтығыстарында олар бір кездері толыққанды қарулы қақтығысқа жақындаған сәт болды. Одан туындайтын барлық салдармен бірге: босқындар ағыны, аймақтағы жалпы тұрақсыздық, геосаяси ойыншылардың мүдделерінің қақтығысы қатар жүреді.

Өңірдегі шиеленіс Орталық Азия елдері экономикасының инвестициялық тартымдылығының төмендеуіне айналатын елеулі шығынға алып келеді. Сонымен қатар, ұйымдастырылған қақтығыстардың себептері мен нақты бенефициарларына қарамастан, қоғамдық пікірді тез радикалдандыру және ұлтшылдық көңіл-күйді көтеру әсері бар.

Өңірдегі тұрақтылықты сақтау мақсатында көрші елдер шекаралық проблемаларды реттеу, екі көрші мемлекет арасындағы шекараны делимитациялау және демаркациялау мәселелерін шешуге белсенді қатысуы керек. Бұл ретте келіссөздерді ұйымдастыруға және өткізуге пәрменді көмек көрсету, диалог алаңдарын ұсыну, шекараларды демаркациялау бөлігінде белгілі бір қаржылық және техникалық қолдау көрсету қажет.

Өңірдің бейбіт даму перспективасы Орталық Азия мемлекеттерінің көзқарасында тұрақты болуы тиіс. Осыған байланысты шекаралық дауларды реттеуге жәрдемдесу тікелей тартылған тараптардың ғана емес, өңірдің барлық мемлекеттерінің мүдделерінің нысанасына айналады.

Атап айтқанда, Орталық Азия бестігі көшбасшыларының алдағы кездесулерінің күн тәртібінде ықтимал мемлекетаралық қақтығыстардың алдын алу және оларды тоқтату басым орынға ие болуға тиіс. Орталық Азия өзінің сенімді қауіпсіздік архитектурасын халықаралық құқық негізінде де, аймақтық келісімдер негізінде де құра алады.

Сыртқы факторларға жоғары тәуелділік. Аймақтың бірқатар елдеріндегі жағдай мезгіл-мезгіл күрделене түседі. Бірқатар мемлекеттер өздері үшін ресейлік мұнай өңдеу зауыттарынан едәуір мөлшерде отын сатып алады, көптеген үй шаруашылықтары еңбек мигранттарының ақшалай трансферттері есебінен өмір сүреді. Қытай экономикасының сауда-экономикалық және несие-қаржы салаларындағы ықпалының өскенін байқаймыз.

Аймақ елдері әлі де әскери-қорғаныс саласында өзін-өзі қамтамасыз ете алмайды. Ал өндірістің шикізаттық бағыты олардың экономикасында үлкен сегментті алады. Сонымен қатар, аймақтық емес серіктестермен салыстырғанда, аймақтық елдер арасындағы ынтымақтастық аз екені сипатталады. Осыған байланысты келесі онжылдықтың басты міндеті сыртқы тәуелділікті жеңу болса керек.

Өңірде көптеген саладағы ынтымақтастықтың одан әрі қарқынды өсуін болжауға мүмкіндік беретін елеулі іске асырылмаған әлеует байқалады. Көпжақты қатысу бірқатар тауар мен қызметтерге жоғары сұраныс салаларында тиімді жұмыс істей алады. Атап айтқанда, бірлескен жобалар энергетика, жеңіл өнеркәсіп, агроөнеркәсіптік кешендер саласында және елдер арасында тапшылық пен бағаның елеулі теңгерімсіздігі бар жерлерде іске асырылуы мүмкін.

Орталық Азия мемлекеттері маңызды жүйе құраушы салалардағы сыртқы ықпалдан біртіндеп алыстауы қажет. Әр түрлі

салалардағы тетіктерді жетілдіру арқылы аймақтық экономикалық шоғырландыруға біртіндеп көшуге болады.

Инвестициялық жобалар коммерциялық пайда әкелетін, ұзақ мерзімді имидждік әсерге ие және неғұрлым күрделі технологиялық құрылымдарға көшу мүмкіндігі бар салаларда мемлекетаралық өзара іс-қимыл жандануда. Алайда, экономикалық мүдделердің көпжақты тепе-теңдігін модельдеу және құру өте қиын. Сараланған кооперация саясаты қажет. Жобаларды өңірдің басқа елдеріне одан әрі кеңейту перспективасымен екіжақты немесе үшжақты негізде іске асыру үшін күш салған жөн.

Мұндай тетіктерді өнімді іске асыру өңір елдерінің үкіметтері тарапынан құрылатын саяси-құқықтық жағдайлар және әртүрлі экономикалық субъектілердің белсенді қатысуы кезінде мүмкін болады. Мұндай шешімдердің мақсаты Орталық Азия мемлекеттерін экономикалық әртараптандыру және өзін-өзі жеткілікті дамыту болуға тиіс.

Адами капиталға инвестициялардың жетіспеушілігі және ғылыми-техникалық базаның төмен деңгейі. Жалпы өңірде жаңа технологиялық шешімдер, ірі инвестициялар және білікті кадрлар жетіспейді. Бұл ғылыми және өндірістік-өнеркәсіптік салаларда да, инновациялық және «жасыл» технологияларды енгізу кезінде де байқалады.

Орталық Азия алдағы онжылдықта арзан жұмыс күшін жеткізуші ретіндегі рөлін қайта қарау қажет. Мұндай тенденцияны жеңу өте күрделі, жүйелі және ұзақ процесс.

Өңірлік білім беру мен ғылыми кеңістікті дамыту ақпараттық және мәдени өзара іс-қимылды жандандырумен қатар жүруі тиіс. Еларалық ғылыми қоғамдастықты, оның мемлекеттік органдармен байланысын нығайту – өңірдегі ахуал бойынша неғұрлым айқын және негізделген бейнені алуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ өзара іс-қимыл жасау үшін ортақ мүдделер мен түйісу нүктелерін табуға ықпал етеді. Бұл сенім атмосферасын одан әрі нығайтуға оң серпін береді.

Ғылыми және мәдени жұртшылық үшін Орталық Азия баяндамасын қалыптастыру маңызды міндет болмақ. Мүмкін, бұл негізі-

нен түркі, парсы, араб, қытай, орыс және Батыс Еуропа дерек-көздеріне негізделі интеграцияланған жалпы тарихты құруда жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай зерттеулер мен өнер туындылары аймақтың бірегей тарихи-мәдени құбылысын да, оның заманауи ерекшеліктерін де ашады.

Бұл ретте этно-тілдік негізде емес, тату көршілік пен ортақ құндылықтар қағидаттарында өңірлік бірегейлікті қалыптастыру маңызды. Бұл тәсіл Орталық Азия кооперациясынан парсы тілді Тәжікстанды жоққа шығармайды. Саяси деңгейде өңірлік қауымдастық екі тірекке – түркі және иран өркениетіне негізделгенін атап өту қажет.

Мұның бәрі ғылыми, мәдени, гуманитарлық ынтымақтастықты дамытуға, университеттерді, бірлескен ғылыми-зерттеу орталықтарын, жобаларды, бағдарламаларды, өңірлік медиа агенттікті қалыптастыруға елеулі негіз болады.

Жастар саясаты – ынтымақтастықты дамытудың жеке маңызды бағыты. Жастар және білім беру саясаты саласында үйлестірілген жұмыс қажет. Іс жүзінде Орталық Азия мемлекеттері ғылыми білім беру әріптестігін кеңейту және көлденең интеграцияланған білім беру мекемелерін ұйымдастыру арқылы ортақ дипломдарды тану бағдарламаларын біртіндеп енгізе алады.

3) Елдердің өңірлік кооперациясы – онжылдықтың негізгі тренді

Жалпы алғанда, Орталық Азия елдерінің бүгінгі ынтымақтастыққа деген оң көзқарасы олардың халқы әлі де тығыз өңірлік кооперация кезінде іске асырылуы мүмкін оң әсерді сезінбегенін атап өту қажет. Траншекаралық проблемалардың жинақталуы байқалады. Оларды тек ұлттық деңгейде шешу мүмкін емес.

Бұл жекелеген шекаралық аудандарда ғана емес, мемлекетаралық деңгейде де шиеленісті тудырады. Отыз жыл ішінде болған елдер арасындағы делимитация әлі де өзінің аралас салдарын байқатады. Интеграция әрекеттері қағаз декларациялары болып қала берді. Ал шынайы өмірде Орталық Азия жұртшылығы шекарадағы кептелістерге, энергия мен судың тапшылығына,

протекционизмге, шекарадағы оқиғаларға және жеке медиа мен шенеуніктердің әрқашан дұрыс емес риторикасына тап болды.

Қауіпті прецеденттердің бірі – жақын көрші мемлекеттер туралы қоғамдық пікірді тез радикалдандырудың әсері. Жағымсыз оқиғаның эмоционалды жағын ұстану, қақтығыстың нақты себептеріне және ұйымдасқан арандатулардың нақты авторларына қарамастан, аймақты сыртқы қауіп-қатерлерге осал етеді.

Қарама-қайшылықтар дәрежесінің жоғарылауы үлкен жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Орталық Азиядағы сенімсіздік пен бәсекелестік белгілері қосымша жағымсыз жағдай туғызып, аймақтың барлық елін әлсіретуі мүмкін. Сонымен қатар, әлемдегі күрделі және ұзаққа созылған турбулентті жағдайда экзистенциалды өмір сүру мәселесі бірқатар мемлекет үшін шындыққа айналуы мүмкін.

Осылайша, бес ел арасында ынтымақтастықтың негізгі бағыттары бойынша ұстанымдарды жақындастырудың жаңа кезеңі байқалады. Екіжақты байланыстар күшейтіліп, мемлекет басшыларының консультативтік кездесулері тұрақты өткізіліп тұрады. Алдыңғы интеграциялық бастамалардың қате есептеулерін ескере отырып, жаңа аймақтық күн тәртібі прагматикалық тәсілдерге негізделген, нақты нәтижелерге бағытталады.

Орталық Азия елдерінде әлемде туындайтын қолайсыз жағдайлар белгілі бір интеграцияланған тәсілді қалыптастыруға мәжбүр етеді. Бұл болашақта өңірдегі форс-мажорлық құбылыстарға жедел ден қоюға, олардың салдарын тоқтатуға мүмкіндік береді.

Алдағы онжылдыққа арналған елдер кооперациясы өңірді дамытудың негізгі тренді сияқты. Бес мемлекеттің жақындасуы оң өзгеріс ретінде қарастырылады. Бұл ретте барлық тараптың мүддесі үшін ортақ әрі талап етілетін шоғырландырушы жобаларды қалыптастыру қажеттілігі артады.

Елдерді одан әрі жақындастыру үшін маңызды біріктіруші бағыттардың бірі – өңірлік тұрақтылықты, өңірдің әрбір мемлекетінің жеке тұрақтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ сыртқы ресурстар мен күштерді тартпай бір-біріне қолдау көрсету.

Осыған байланысты Қазақстан сыртқы саяси курсы Орталық Азия елдерінің тығыз саяси, экономикалық және мәдени кооперациясы идеясы басымдықта қалып отыр. Сонымен, 2020 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының 75-сессиясының жалпы саяси пікірталастарында Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Біздің назарымызда үнемі өңірлік ынтымақтастық тұр. Қазіргі уақытта Орталық Азия өңір елдері арасындағы түрлі салалардағы өзара іс-қимылдың едәуір кеңеюінің арқасында қарқынды трансформацияны бастан кешуде. Гүлденген, күшті және біртұтас Орталық Азия жергілікті және жаһандық мүдделі тараптардың мүдделеріне жауап беретініне сенімдімін»¹⁸⁴ деді.

Аймақтың үлкен артықшылықтары бар. Орталық Азия аумағы – Шығыс пен Батыстың сыйымды нарығын біріктіру үшін магистральдық құрлықаралық көлік дәліздерін құру бойынша бай табиғи ресурстар мен географиялық мүмкіндіктерді қамтиды. Сонымен қатар, аймақта адами капиталды дамытудың үлкен әлеуеті бар. Қоғамдық пікір көшбасшысы ретіндегі сараптамалық орта да осы процеске өз үлесін қоса алады.

Егер Орталық Азиядағы кооперацияға деген саяси ерік сақталса, тәуелсіз рөлдің, яғни аймақтың саяси субъективтілігінің нығайуын күтуге болады. Алайда, бұл «Орталық Азия бестігінің» саяси ынтымақтастығы нақты экономикалық интеграциямен, орнықты ұлттық экономикалардың қалыптасуымен, өңірлік бірегейліктің дамуымен нығайтылған жағдайда ғана мүмкін болады.

---

¹⁸⁴ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың БҰҰ Бас Ассамблеясы 75-сессиясының жалпысаяси дебаттарында сөйлеген сөзі https://www.akorda.kz/kz/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-buu-bas-assambleyasy-75-sessiyasynyn-zhalpysayasi-debattarynda-soilegen-sozi

ҚАЗАҚСТАН-2023: ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕР МЕН БОЛАШАҚ БЕЙНЕСІ

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының директоры, саяси ғылымдарының кандидаты Еркін Тұқымовтың редакторлығымен шығарылған.

АВТОРЛАР

Жолдыбалина Алуа Серікқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары, PhD (1-тарау және 2-тарау редакциясы).

Сакуов Нұрлан Нұртазаұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары (3-тараудың редакциясы).

Нұрша Асқар Қуандықұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары (4-тараудың редакциясы).

Сайлау Қуаныш Сапиоллаұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ аға сарапшысы (1.1-бөлім.).

Есімова Шолпан Алтынбекқызы – Басқарма мүшесі-М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің стратегиялық даму және интернационалдандыру жөніндегі проректоры, э.ғ.д. (1.1 бөлім.).

Тоқтаров Ермек Бауыржанұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ стратегиялық талдау бөлімінің басшысы, PhD (1.2-бөлім.).

Тастенов Әлішер Жақсыбекұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (1.2-бөлім.).

Әшімбаев Данияр Рахманұлы – қоғам қайраткері, саясаттанушы (1.2-бөлім.).

Санхаева Жанар Мағажанқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ электоралдық процестерді зерделеу бөлімінің басшысы (1.3-бөлім.).

Урпекова Амина Гумаровна – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (1.3-бөлім.).

Чеботарев Андрей Евгеньевич – «Альтернатива» өзекті зерттеулер орталығының директоры, с.ғ.к. (1.3 бөлім.).

Туканова Гүлмира Қуатқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ жетекші сарапшысы (1.4-бөлім.).

Худяков Сергей Герольдович – жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту орталығының директоры (1.4-бөлім.).

Каримова Жанна Каримовна – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері, Перспективалық зерттеулер институтына шақырылған зерттеуші (Лион қ., Франция), әлеуметтану докторы (2.1-бөлім.).

Лоранс Тэн (Laurence Tain) – профессор, әлеуметтану және демография докторы, Макс Вебер орталығының зерттеушісі, Франция (2.1-бөлім.).

Забирова Айгүл Тілеубайқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері, әлеу.ғ.д. (2.2 бөлім.).

Ермаханова Салтанат Амангелдіқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ қоғамдық пікір мониторингі бөлімінің басшысы, әлеу.ғ.к. (2.3 бөлім.).

Қасымова Гүлназ Мұхитденқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (2.3-бөлім.).

Қилыбаева Шұғыла Ерікқазықызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының доцентінің м.а., Таллин технологиялар университетінің шақырылған зерттеушісі, PhD (2.3-бөлім.).

Алшанская Анна Алексеевна – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ экономикалық саясатты талдау бөлімінің басшысы (3.2-бөлім.).

Әбен Әсел Серікқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы, PhD (3.2-бөлім.).

Додонов Вячеслав Юрьевич – ҚР ҰАҚ Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, э.ғ.д. (3.2 бөлім.).

Кемелбаева Сәуле Сұлтанқызы – Maqsut Narikbayev University Халықаралық экономика мектебінің деканы, PhD (3.2-бөлім.).

Ошақбаев Рахим Сәкенұлы – «TALAP» қолданбалы зерттеулер орталығының директоры (3.2-бөлімдер., 3.3.).

Садықов Бекжан Ерланұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ еуропалық және американдық зерттеулер бөлімінің басшысы (3.3-бөлім.).

Әбен Дәурен Әбенұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ халықаралық қауіпсіздік бөлімінің басшысы (3.1-бөлім.).

Асанбаев Мұхит Болатбекұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы, с.ғ.к. (4.1 бөлім.).

Кәукенов Әділ Серікұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (4.1-бөлім.).

Лаумулин Мұрат Тұрарұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері, с.ғ.д. (4.1 бөлім.).

Сейлеханов Ерболат Тұранұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері, с.ғ.д. (4.1 бөлім.).

Жиенбаев Мирас Бақытханұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ жетекші сарапшысы (4.2-бөлім.).

Мұсабекова Әлия Бесенбекқызы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ жетекші сарапшысы (4.2-бөлім.).

Ақылбаев Ескендір Ерланұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (4.3-бөлім.).

Әбдірешев Әлішер Жолдасбекұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ жетекші сарапшысы (4.3-бөлім.).

Көшкімбаев Санат Қайрслямұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының орынбасары, с.ғ.д. (4.4 бөлім.).

Әуелбаев Болат Әлімханұлы – ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ бас сарапшысы (4.4-бөлім.).

ҚАЗАҚСТАН-2023: қазіргі үрдістер мен болашақ бейнесі

Редактор

Корректор *Г. Ашимова*

Компьютерде беттеген *А. Ахмеров*

Керкемдеуші *А. Ахмеров*

Көлемі 60x90/16

Офсеттік қағаз 80 г/м². Офсеттік басылым.

Көлемі 16,25 баспатабақ. Таралымы 500 дана.

ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ
010000, Астана қ., Бейбітшілік к-сі., 4

ОО «ДОИ «Вектор Надежды»

010000, Астана қ., Луи Пастера к-сі., 117

Тел./факс 87172 41-68-89

Email: VN-astana@bk.ru

Отпечатано в соответствии
с разработанными материалами